

AKADEEMIA

Energia, entroopia, elukeskkond	Karl Rebane
Murrangud kolmes maailmavaates	Daniel Bell
Punane kärbseseen	Maret Saar
* * *	Anselm Hollo
«Absurdne aeg» ja kolm surma	Hasso Krull
Kreeka filosoofiast ja mõttemaailmast	Mait Kõiv
Seadustest	Charles de Montesquieu
Tõsi-Vilde Utopiast ja Eestist	Eduard Vilde
Vana Tartu	Ott Kangilaski
Vene kommunismi lätted	Nikolai Berdjajev

KOLLEGIUM

Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, **Jaan Lepajõe**, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
<i>universalia</i>	Olaf Langsepp
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalia</i>	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeletoimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 8. I 1990 Tallinna trükikojas «Vaba Maa». Tellimus nr. 50. Trükkida antud 3. V 1990 Tartu trükikojas, Ülikooli 17/19, III. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,72. Arvestuspoognaid 12,03. Trükiarv 8 000. Tellimus nr 1612. «Акадеэмия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Пернодика», Тарту. На эстонском языке.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

---

2. AASTAKÄIK 1990 NUMBER 3

Energia, entroopia, elukeskkond: Miks on keskkonna kaitse ka objektiivselt raske

Karl Rebane 451

Murrangud kolmes maailmavaates ja valdkondade segunemine. I

Daniel Bell 469

Tõlkinud Tiit Hallap

Punane kärbseseen animistlik-šamanistlikes kultuurides

Maret Saar 502

* * *

Anselm Hollo 527

Tõlkinud Kristiina Etverk

«Absurdne aeg» ja kolm surma: Ühest Bernard Kangro luuletsüklist

Hasso Krull 530

Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist

Mait Kõiv 538

Seadustest, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga	<i>Charles de Montesquieu</i>	565
	<i>Tõlkinud Enn Sarv</i>	
Tõsi-Vilde Utopiast ja Eestist	<i>Eduard Vilde</i>	587
Vana Tartu	<i>Ott Kangilaski</i>	596

Arvustus:

Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? Mit Beiträgen von Rolf Ahmann, Heino Arumäe, Armin Heinen, Jörg K. Hoensch, Kalervo Hovi, Erwin Oberländer und Gert v. Pistohlkors. Herausgegeben von Erwin Oberländer. Frankfurt am Main, Fischer-Taschenbuch Verlag GmbH, 1989.

Rein Helme 626

Paul Alvre. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 23.) Tallinn, Valgus, 1989.

Kristiina Ross 629

Editorial note. Summary 635

От редакции. Резюме 638

Vene kommunismi lätted ja tähendus. V

Nikolai Berdjajev 641

Tõlkinud Jaan Isotamm

Lk 501, 529, 564 ja 595: Andrus Kasemaa joonistused näitusele «Para 89».

ENERGIA, ENTROOPIA, ELUKESKKOND

Miks on keskkonna kaitse ka objektiivselt raske

Karl Rebane

Tahan füüsiku pilguga vaadelda põhjusi, miks keskkonna saastamine hoogsalt laieneb ja süveneb, keskkonnakaitse aga edeneb visalt (eriti globaalses aspektis). Püüan näidata, et paljude mitut päritolu põhjuste ja mõjude hulgas on olemas objektiivne **süvapõhjus**, arusaadav füüsikalise maailmapildi valguses. Süvapõhjuseks on entroopia kasvu seadus.

Energia jäävuse seadus on üldiselt teada, sellega ollakse harjunud ning väga vähe kohtame tänapäeval püüdlusi seda seadust ignoreerida, nt projekteerida esimest liiki, s. o energia jäävuse seadust eiravat igiliikurit või panna kokku energeetika arengukavasid, mis tugi-neksid loodetavale panusele esimest liiki igiliikureilt.

Entroopia kasvu seadus on niisama fundamentaalne ja kindel loodusseadus nagu energia jäävuse seadus. Kuid seda seadust on tublisti raskem mõista.

P. W. Atkins alustab oma raamatut termodünaamika teisest seadusest sõnadega: «Küllap on nii, et füüsika distsipliinide hulgas on termodünaamika, eriti selle teine

seadus, kõige enam kaasa aidanud inimvaimu rikastamisele. Ühtlasi on vähe teadmiste valdkondi, mis oleksid mittespetsialistidele sama raskesti arusaadavad ja haaramatud. Termodünaamika teise seaduse mainimine kutsub esile kujutluse kohmakatest ja kärarikastest aurumasinatest, keerukatest matemaatilistest rehkendustest ja arusaamisele täiesti allumatust entroopia mõistest. Pole kuigi palju neid, kes annaksid välja Ch. P. Snow soovitatud haritud inimese mõõdu, mille järgi mitte teada termodünaamika teist seadust on sama hea kui mitte midagi teada Shakespeare'i teoseist.» (Atkins 1984.)

Oma ebaharilikkuse tõttu oleks entroopia seaduse maine just nagu ebakindel: üsnagi tihti esineb ütlusi, seisukohavõtte, otsuseid, mis seda seadust ei arvesta. Arvatakse, nagu oleks entroopia kasvu seadust erinevalt energia jäävuse seadusest siiski võimalik mõnevõrra ignoreerida, sellest mööda hiilida. Aga ei ole. Ja sellest tulebki süvaraskus keskkonnakaitses.

Kas entroopia seaduse tõttu on tänapäeva tsivilisatsioonil perspektiivi väga kuu eksisteerida ja edasi areneda? Just nimelt — ka edasi areneda. Vastaksin, et tuhandeid aastaid kindlasti mitte — see oleks vaevalt tõenäoline. Entroopia kasvu seadus ei lase: ebastabiilsus elukeskkonnas suureneb paratamatult. See viib tsivilisatsiooni varem või hiljem kriisi, hääbumise või katastroofini. Mõnikümmend aastat tsivilisatsiooni tasemel hoida ja edasi viia on aga täiesti võimalik. Ja kui väga mõistlikult asju arendada, on mõeldav isegi paarsada aastat. Kui toimuks tõepoolest kardinaalne progress väärtushinnangutes, süvamuudatused inimeste mõtteviisis, siis võiks tsivilisatsiooni iga olla oluliselt pikem.

Entroopia kasvu seadus tähendab seda, et kõikide protsesside käigus muutuvad energia ja aine kvaliteedid halvemaks, et energia ja aine kvaliteet on pärast protsessi madalamad kui enne seda.

Energia jäävuse seadus ütleb, et energia pärast pole tegelikult tarvis muretseda: seda ei tule kuskilt juurde

ega lähe kaduma. Entroopia kasvu seadusest järeldub, et kasutada saame üksnes kõrge kvaliteediga energiat (ainet) ja kasutamise käigus muutub see ilmtingimata madalama kvaliteediga energiaks (aineks); meile vajalikud tulemused saame ainuüksi selliste muundumiste käigus ja tulemusel. Ei ole teist teed midagi saavutada või üldse muuta. Igasugune muutumine ja liikumine üldse on alati seotud entroopia kasvuga, energia ja aine kvaliteedi langusega.

Seejuures on vaja silmas pidada, et mõlemad termodünaamika aluseadused — energia jäävuse seadus ja entroopia kasvu seadus — on sõnastatud summaarse energia ja entroopia kohta: arvesse tuleb võtta kõik kanalid, mida mööda energia ja entroopia sisse tulevad, ning samuti kõik teed ja viisid, mis neid vaadeldavast protsessist jälle välja viivad.

Entroopia on seotud aine ja energia olekute korrastatuse astmega ja peegeldab seda. Aine või energia kvaliteetne olek tähendab seda, et süsteem on kõrgesti korrastatud olekus. Selle entroopia on madalam. Halva kvaliteediga energia ja aine on korrastamata, palju rohkem sassis olekus, selle entroopia on kõrgem.

Näitaja, mis on madalam kõrgema kvaliteedi korral, on harjumatu. Sellepärast vaadeldakse, eriti just tugevasti mittetasakaaluliste protsesside puhul, vastasmärgiga näitajat — negentroopiat.

Muidugi ei välista entroopia kasvu seadus ka korrastatud süsteemide teket või tekitamist: neid on ju kogu maailm täis, nad on pidevas muutumises, osa hävib või hävitatakse, järjest tekib või tekitatakse juurde uusi. Meie ümber on külad ja linnad, kus elame, põllud, millel kasvab vili, autod, mis sõidavad, palju elusolendeid — biosfäär. Osa korda (korrastatust) on tekkinud sellest, et inimene on korraldanud, osa — iseeneslikult. See on fakt ja peab mahtuma entroopia kasvu seadusesse.

Asi on selles, et entroopia kasvu seadus, nagu eespool öeldud, käib isoleeritud süsteemi kui terviku kohta.

Entroopia tervikuna peab kasvama, aga süsteemi osades, alamsüsteemides (mis tänu vastasmõjule suure süsteemi ülejäänud osadega on avatud süsteemid) on täiesti võimalik ja teatud tingimustel isegi paratamatu, et suure süsteemi entroopia hoogsa kasvu käigus tekivad korrastatud süsteemid. Korrastatuse suurendamine süsteemi osas ehk negentroopia kasv seal toimub suure süsteemi korrastatuse vähenemise, summaarse negentroopia kahanemise arvel. Mõlemat liiki korrastatused — nii inimese osavõtul kui inimese osavõtuta tekkinud — ongi teoks saanud summaarse entroopia kasvu käigus ja arvel.

Kvantitatiivne vahekord on selline, et seal, suures süsteemis, kus energia ja aine läksid halvemaks, oli entroopia kasv palju kordi suurem kui entroopia kahanemine seal, kus tekkis korrastatus, s. o alamsüsteemides, kus aine ja energia kvaliteet tõusis (või meie korraldasime tõstmise). Selles seisnebki entroopia kasvu seadus korrastatud alamsüsteemide tekkest suures süsteemis.

Ilus näide on Päike. Selle sisemuses kahaneb energia kvaliteet tohutult (tuumaenergia soojusenergiaks) — entroopia kasvab tohutult. Tänu sellele, et soojusenergia on Päikese pinnal siiski väga kõrgel temperatuuril (6000 K), mis on märksa kõrgem maakera pinna temperatuurist (300 K), jõuab meieni küllaltki kõrge kvaliteediga (s. t Maal hõlpsasti kasutatava) kiirgusenergia voog. See kiirgusvoog genereerib Maal tugevasti mittetasakaalulisi süsteeme, degenerereerudes ise omakorda «korda loovates» protsessides maapinnal. Maakeralt lahku palju madalama kvaliteediga kiirgusenergia (300 K), kui Päikeselt saabus. Muundumise käigus, tugevasti mittetasakaaluliste protsesside käigus, tekivadki korrastatud alamsüsteemid, sealhulgas fotosünteesivad. Nendest, tänu entroopia kasvule (negentroopia kahanemisele) suure süsteemi teistes osades, tekivad omakorda uued korrastatud alamsüsteemid: taimed, loomad, linnud, bioloogiline evolutsioon. Bioloogilise evolutsiooni esmaseks

käivitusallikaks on aga ikkagi termotuumaeenergia, mis Päikese sisemuses vabaneb, muundudes väga kõrge temperatuuriga soojuseks. (Lähemalt entroopiast vt Rebane 1980, Ребане 1984.)

Entroopia seadusest on näha, et paratamatult juhtub keskkonnaga midagi ebameeldivat, kui me midagi toodame või üldse liikuma paneme: igal juhul langevad energia ja aine kvaliteet, mis kokkuvõttes tingimata tähendab keskkonna üldise seisukorra halvenemist. Seda muidugi entroopia kriteeriumi järgi võttes. See kriteerium on väga üldine ja sageli jääb ta üksikprotsesside varju, ei mängi olulist rolli, kuid on see-eest täppisteaduslikult kindel, usaldatav kriteerium.

Entroopia kriteeriumi globaalne tähendus on selles, et koos energia ja aine kvaliteedi langusega vähenevad võimalused edaspidi midagi liikuma panna, ette võtta, ära korraldada meil siin Maa elusfääris.

Iseasi, kui oleks võimalik näiteks Päikese kiirgust kasutades korraldada, et entroopia Maa elusfääris ei kasvaks, heitesoojus aga toimetada kaugele maailmaruumi. See mõistlik tegevus — energia ja aine kvaliteedi tõstmine kiirguse abil, mida saame tasuta, ja kaugete kosmosesügavuste «saastamine» — oleks täies kooskõlas entroopia seadusega.

Entroopia seadus kehtib täiel määral ka eluslooduse ja kõigi selles toimuvate bioloogiliste protsesside kohta. Näide kriitiliseks analüüsiks bioloogiast. Kui olnuks võimalik entroopia kasvu seadusele allumatu olend, siis olnuks tal niivõrd suur eelis, et ta oleks evolutsiooni käigus kindlalt peale jäänud. Tänapäevaks pidanuks kogu biosfäär koosnema organismidest, kellel on vaja küll toituda, et kasvada, kuid ei ole tarvis kasutatud aineid ja energia ülejääki organismist välja viia. Täiskasvanuna poleks vaja ei süüa, juua ega hingata. Mäkkeronimiseks kulutatud kineetiline või keemiline energia saanuks ülal kõrgekvaliteetse potentsiaalse energia kuju, millest mäest allatulekul tekkinuks taas absoluutselt kadudeta energia

Energia, entroopia, elukeskkond

esialgsetes vormides. Kädusid soojuseks poleks üldsegi. Ei ole aga ühtegi sellist elusolendit.

Kõik, mis elab, peab kõrgema kvaliteediga ainet ja energiat sisse võtma ning kasutatud ainstest ja energiast jälle vabanema. Päikese kiirguse kõrgekvaliteetne energia on see liikumapanev jõud, pump, mis lõppkokkuvõttes võimaldas ja võimaldab elu ja selle evolutsiooni maa-keral. Ilma entroopia kasvu seaduseta oleks korrastatud olekute teke võimatu.

Keskkonnakaitsega seoses tehakse pahatihti juttu jäätmeteta tootmisest. Entroopia kasvu seisukohalt on see teadusevastane jutt: igasuguse liikumise või muutuse korral entroopia kasvab. See tähendab aine ja energia kvaliteedi paratamatut langust ning selles mõttes on keskkonna saastamine tingimata olemas. Vähemalt madalakvaliteedilist soojust peab tekkima. Ka keskkonna asjade korraldamises ei saa loota igiliikurile — masinale või protsessile, mis üldse ei saastaks keskkonda. Asjatud on lootused nii esimest liiki (eirab energia jäävust) kui teist liiki (eirab entroopia kasvu) igiliikuritele.

Energia jäävuse seadus ja entroopia kasvu seadus füüsikas ja tehnikas võimaldasid jätta kõrvale tohutu arvu kulukaid ettevõtmisi ja kontsentreerida tähelepanu üksnes neile ettevõtmistele, mis pole vastuolus kahe nimetatud keeluseadusega. Just tänu sellele, et jäeti kõrvale võimatu, saavutati enneolematult suur edu, nagu viimase sajandi elu on näidanud. (Jätame siin kõrvale inimkonna eesmärkide ja väärtuste hierarhia sügavamad probleemid, mida alles viimastel aastakümnetel on tõsiselt võtma hakatud.)

Sama lugu on keskkonnakaitsega. Tuleb keskenduda tähelepanu nendele ettevõtmistele, mis pole vastuolus kahe suure keeluseadusega.

Nagu öeldud: et midagi siin maailmas üldse muutuks, ei saa läbi ilma summaarse entroopia kasvuta. Et muutuks nii, nagu inimestele tarvis on, peab entroopia kasvama niiviisi seatud protsesside ahelas, et entroopia

mitte lihtsalt ei kasvaks, vaid et kasvu käigus ja arvel toimuksid inimestele vajalikud muutused. Kui me tahame hoida keskkonda võimalikult korras, peame püüdma selle poole, et meile kasulike tulemuste saavutamine toimuks võimalikult suurema kasuteguriga, keskkonna võimalikult väikese saastamisega. Aga, nagu teame entroopia kasvu seadusest, null see ikkagi olla ei saa. Ja selles mõttes — võimalikult suuremate kasutegurite otsimises ja rakendamises — taandub suur osa keskkonnakaitsest tehnoloogiale. On vaja leida järjest paremaid tehnoloogiaid, paremaid selles mõttes, et meile vajalikule või, kes teab, vajalikuna näivale eesmärgile jõudmiseks kulutame vähem keskkonna ressursse, kaasa arvatud sellised kõige olulisemad ressursid nagu puhas vesi, õhk, pinnas. Juba saastatud keskkonna olukorra leevendamises tõuseb tehnoloogia jällegi esiplaanile.

Summaarne entroopia kasv käib täiel määral ka põllumajanduse kohta. Põllumajandusel on siin üks väga oluline eelis: energia põhiliseks allikaks on Päike. Suurde süsteemi, milles entroopia summaarselt ilmtingimata kasvab, on haaratud Päike ja maailmaruum.

Sügavamalt vaadates on põllumajandus väga õnnestunud tuumaenergia kasutamise viis — Päike ei ole ju midagi muud kui efektiivne, ilus ja ohutu tuumareaktor. Päike oli ammu enne olemas, kui Maal elu arenema hakkas. Kogu meie elu on arenenud nii, nagu Päikese kaugus ja tema kiirguse intensiivsus seda lubanud on. Ja veel — nagu seda on lubanud maakeral kasutatud suure entroopiaga kiirguse (mahakäinud energia) hajumine maailmaruumi (meist kaugele, põhjatusse «prügikasti»). Kõik täies kooskõlas entroopia kasvu seadusega.

Maised tuumareaktorid on kõik mõnevõrra ohtlikud — liiga lähedal ja liiga ebastabiilsed. Kuigi ka täiesti kasutatavad, kui neid mõistlikult projekteerida ja ilusti hooldada, püüdmata neist viimast välja pigistada. Perspektiivis on kõige hullem see, et nende radioaktiivsed jääkained jäävad meie enda koju — maakerale. Siit

on muide näha veel üks tähtis probleemiharu: peale vahetult võetava kasuteguri on ülimalt tähtis veel töökindlus, stabiilsus, hool jääkproduktide eest. Seda kõikjal meie elus, eriti keskkonnakaitses.

Kogu elustik maakeral, meie kaasa arvatud, on äärmiselt tundlik, sest ta on tekkinud kitsalt ette antud välistingimustes, mis on pikemat aega püsinud enam-vähem muudatusteta. Kui Maa oleks olnud kasvõi veidi teistes tingimustes, näiteks Päike oleks olnud natuke lähemal või kaugemal, võib-olla oleks elu arenenud hoopis teistsuguseks, kui ta praegu on, võib-olla aga poleks ta üldse saanudki tekkida. Kui elu oleks arenenud teistes tingimustes, näiteks hapnikku olnuks õhus vähem, oleksid inimesed (meie) teistmoodi välja näinud ja praegune atmosfäärikoostis oleks mõjunud nendele hüpoteetilistele inimestele täiesti surmavalt. Meie jaoks on «puhas õhk» enam-vähem see, milles elades oleme viimased inimeseks-saamise arenguetapid läbi käinud. Kui õhu koostis aja-pikku muutub, nii et pärilikkuse kohandumise bioloogilised mehhanismid jõuavad oma töö teha, on õhu uus koostis nende muundunud olendite jaoks jälle «puhas».

Keskkond on ohtlikult häiritud just liiga kiiresti areneva tootmistegevuse tõttu. Mõned või paljud liigid, inimesed kaasa arvatud, võivadki loodusest kaduda.

Eluslooduses kohanemise mehhanismid on pandud proovile. Kui me muudaksime õhu koostise ära ühe aasta jooksul, siis oleks see paljudele kõrgematele liikidele surmav. Kuid muutes seda mõne miljoni aasta jooksul, on lootust, et loomulik valik toimuks, nagu ta on toimunud minevikus. Elu mitmekesisus säiliks, kuigi tema väljanägemine muutuks tugevasti. Isegi inimese geneetiline kood ja loomulik valik saaksid võib-olla toimuda. Kuid vaevalt inimkond nii kaua vastu peab. Inimene on enda kätte võitnud looduskeskkonna mõjutamise ülivahendid, protsesside kulg on viidud kaugemale välja looduslike kohanemismehhanismide mõju alt. Siit ei tulene mitte üksnes kiire, vaid ka kiirustav edasimineku ja sellest oma-

korda ebastabiilsus, mis on hukutav esmajoones inimesele endale.

Meie esivanemad on alati, kõikides evolutsiooni põlvkondades, ellu jäänud vähemalt niikauaks, et on jõudnud jätta järglasi. Oleme suur ime. On ju sellise üle miljone aastate ulatuva katkematu ahela tõenäosus ülimalt väike: iga lüli jätkumise tõenäosus on alla ühe ja lülisid on tohutult palju. Meie praegu elusolemise tõenäosus on väljendatav tohutu hulga ühest väiksemate arvude korrutisena.

Üksnes ülimalt väike osa aegade jooksul tekkinud korrastatud süsteemidest on evolutsiooni ja olemusvõitluse käigus ellu jäänud. Just nende järeltulijatega elame meie praegu ja on eelnevate aegade hämaruses meie esivanemad elanud koos maakeral. Juba sellepärast suhtugem kõigesse elavasse meie ümber ülimalt sügava tähelepanu ja vähimagi üleolekutundeta.

Nüüd siis süvapõhjuste juurde. Kui on tekkinud selline olukord, et Päike annab mitme miljoni aasta jooksul püsivalt kõrgekvaliteetset energiat ja selle alusel saavad tekkida väga-väga paljud korrastatud süsteemid, nende ajas järjepidevad hierarhiad, siis tekib küsimus, millistel süsteemidel on eeldus jääda püsima. Tohutu enamus peab ju kaduma, ülimalt väike osa saab ellu jääda ja järglasi soetada.

Entroopia kasvuga on üldiselt nii, et mida kiirem on protsess, mis viib antud lõpptulemuseni, seda rohkem entroopia kasvab. Teooria väidab, et kui protsessid toimuksid lõpmatult aeglaselt, siis oleks piirilahendusena mõeldav olukord, kus entroopia ei kasvakski. Aga siis ei muutuks midagi ka tegelikkuses, reaalseid protsesse ei toimuks. Siit saame näpunäite, et kiiremini tegutsevad süsteemid kasvatavad entroopiat rohkem.

Minu väide seisneb selles, et lõppkokkuvõttes jäävad olemusvõitluses enamasti peale just need süsteemid, mis entroopiat rohkem kasvatavad ja järelikult ka rohkem keskkonda rikuvad. Nad jäävad peale, sest tegutsevad

kiiremini, on aktiivsemad. Kiiruse ja aktiivsuse hinnaks on suurem keskkonna saastamine. Pealejäämisel on oma tähtsus sellelgi, et aktiivsemalt tegutsevad süsteemid võtavad kõrge kvaliteetset energiat ja ainet teiste eest ära, kinnitades niiviisi veelgi oma eelisolukorda.

Oleme kõik arenenud nii, et meie esivanemate liin, juba esimestest elusorganismidest ja isegi elueelse elutu aine korrastatud moodustistest-protsessidest alates, on olnud «eesrindlik» keskkonnarikkuja. Sellepärast ongi keskkond tänaseks nii sassis. Inimese, kõige võimekama keskkonnarikkuja kätte on viimastel aastakümnetel koonduvad ülisuured võimalused oma eesmärgi taga ajades elukeskkonna asjadesse vahele segada. Tänu sellele ülimalt märkimisväärsele omadusele keskkonda aktiivselt kasutada ja selles hoogsalt entroopiat kasvatada olemegi evolutsioonis ette jõudnud ja tänaseni peale jäänud. Siin peitub aga sügav seesmine dialektiline vastuolu: vajame elukeskkonda, aga evolutsiooni laine kannab edasi just neid, kes seda keskkonda kõige enam rikuvad. See on muidugi üpris ebameeldiv järeldus. Kuid üks ole nii mõnigi teadusest tulenev järeldus ebameeldiv. (Näiteks energia jäävuse seadus ja entroopia kasvu seadus, mis võtsid ära inimkonnalt illusiooni korraldada maa-keral rikas energeetika keskkonda üldsegi saastamata.) Ülaltoodud väide on siiski ainult hüpotees. Näiteid, mis hüpoteesiga sobivad, võib tuua lugematu arvu. Vastunäiteid mitte ühtki.¹

Häid näiteid on inimühiskonnast, ajaloost. Valge mees läks Ameerikasse ja jäi peale, sest oli tehnoloogiliselt üle. Ta haaras rohkem maid. Hakkas kaevandama

¹ Hüpoteesi ümberlukkamiseks piisaks ühestainsast kontranäitest sellele, et kiiremini tegutsevad ja rohkem entroopiat tootvad süsteemid lõppkokkuvõttes peale jäävad. Seejuures peab silmas pidama, et jutt on pikemast ajavahemikust, mitte nii, et täna on üks süsteem tagasihoidlikum ja areneb siiski paremini. Kui ta areneb täna paremini, siis ta homme kasvab ja laieneb rohkem ning vähemalt teatud astmest peale hakkab entroopiat endistest konkurentidest jõudsamalt kasvatama. Näiteks bioloogilise liigina rohkem ja aktiivsemaid järglasi andes.

maavarasid, intensiivselt põldu harima, metsa raiuma. Kasvatas palju rohkem entroopiat. Surus põliselanikud nende elualadelt ja aastasadu kujunenud eluviisidest välja. Jäi võimsalt peale. Ja nüüd ongi nii, et ka Ameerikas on tulemas sügav ökoloogiline kriis. Ökoloogilise kriisi ohtu poleks olnud, vähemalt mitte sellisel tasemel, kui valge mees ei oleks sinna läinud.

Või võtame majandusliku konkurentsi, mis omal ajal toimus tingimustes, kus põhilised loodusressursid olid kõigile enam-vähem võrdselt kättesaadavad, nende lõppemist polnud veel näha. Oli nii, et võta kätte ja hakka tootma, ära muretse selle pärast, millal looduslik ressurss otsa lõpeb. Ohu ja vee pärast tunti üpris vähe muret. Praegu on nii, et kui võistlevad kaks võrdväärset vaba turu ettevõtet, siis jääb peale see, kes suudab saavutada paremaid norme-lubasid keskkonna saastamisel. Saastab rohkem ja jääb majanduslikult peale. Tema tootmine tuleb odavam. Kui aga kompensatsiooni nõuda kogu ulatuses, absoluutselt objektiivses vastavuses keskkonna saastamisega (s. t entroopia kasvu järgi), siis oleks igasugune tootmine etteteatult kahjulik.

Või võtame kõige aktuaalsema ja kohutavama näite. See on sõjandus: kiiresti on vaja evitada uusi süsteeme ja tehnoloogiaid edasi viia, et potentsiaalsest vaenlasest ette jõuda. Kui aga hästi kiiresti on vaja teha, siis aetakse ka keskkond palju rohkem hukka: projekteeritakse ülepeakaela, veetakse kohale ülejäägiga ressursse, makstakse kõrgemat palka, tehakse töö käigus ümber jne jne.

Tavaliselt tuleb keskkonnakaitsete lõppude lõpuks ikkagi tehnoloogia esiplaanile. Uue suunana räägime õigesti mahedast tehnoloogiast ja mahedast põllumajandusest. Ehk jõuamegi tulevikus tõepoolest sinna, aga see on ju jälle ja ikkagi tehnoloogia. Pole midagi nõmedamat kui jutud, et keskkonnakaitse ei vaja tehnoloogiat.

On kaks suurt tegevusala, mis võimaldavad meil tänapäeval keskkonda küllalt valutult palju paremini

säilitada ja parandada. «Küllalt valutult» tähendab, et küsimust ei lahendata näiteks nii, et lõpetame nüüd ära ühe või teise asja tootmise ning elame edasi küll vaesemalt, aga kuidagiviisi ikkagi. Ütleme, ei tooda enam autosid, läheme üle jalakäimisele ja jalgrattasõidule. Teatud piirides on see täiesti mõeldav ja tore. On aga piirid: kui läheksime liiga palju tehnoloogiaga tagasi, ei saaks ju kuidagi maailma praegust elanikkonda ära toita, inimeste arvu tuleks vähendada. Vähendame keemiatööstust, hoopis eemale hoiame molekulaarbioloogiale tuginevast tehnoloogiast, aeglustame teaduse arengut. Võib küll, aga kuidas näiteks AIDSile vastu hakata? Kui seda ei tehta, kahaneb inimkond kümne- või sajakordselt. Pole võimatu, et seejärel tekiksid uued immuniteedi kaitsemehhanismid. Või siis jääksid AIDSivabad geograafilised piirkonnad. Aga võib-olla sureksid kõik inimesed. Igatahes on tehnoloogiaga tagasiminekupeed inimkonnale ohtlikud, tehnoloogiaga tuleb minna edasi ja kõrgemale, keskkonnalembelisema tehnoloogia suunas.

Tehnoloogiat saab muuta keskkonnalembelisemaks ja üsnagi oluliselt. Rahmeldada aga ei tohi. Nii mõnigi tehnoloogia ärajätmise projekt võib esialgu näida suurepärase. Tegelikult aga jääb mõni rahvas püksata, mõni teine sureb lihtsalt välja, sest süüa pole. Võimust võtaksid tehnoloogiavaegusest tingitud haigused ja keskkonna saastamine.

Rahvaarvu vähendamise kavad, vähemalt suurejoonelised ja kiired, on kahtlemata inimvaenulikud. Muide, inimeste arvu vähendamisega maakeral kahaneb ka inimkonna eksisteerimise stabiilsus — väiksemal arvul inimestel on väiksem genofond. Siiani on pärast suuremaidki sõdu ja katkusi alles jäänud piisavalt palju inimesi, et elu edasi viia. Inimkonna genofond on olnud piisavalt lai, et uusi katsumusi, muundunud haigusi vastu võtta ja neist jagu saada. Asja praegune uus ja halb külg on aga see, et keskkond ümberringi on saastatud,

sisaldab sadu kordi enam inimesele talumatut ja tuhandeid kordi vähem vahetult vajalikku (jahinduse, kalanduse, koriluse tarbeks) kui muistsetel rasketel aegadel. Inimkonna tänapäeva ja tuleviku genofondil tuleb kanda palju suuremat koormust kui kunagi varem. Sellest tuleneb järjekordne ebameeldivus: nii mõnigi globaalprobleemist jagusaamise tehnilik tee (äkki aga kõik?) viib ebastabiilsuse kasvule.

Inimvaenulikke projekte keskkonnaarmastusest on üsna kerge ridamisi välja mõelda. Pimedal keskkonnaarmastusel on kalduvus üle kasvada inimvaenulike ettevõtmiste pealesurumiseks. Õige tee on mõistlik globaalne demograafiline poliitika kõrge tehnoloogia foonil ja toetusel.

Nagu öeldud, on kaks ala, millele tuleks kindlasti esimeses järjekorras tähelepanu keskendada. Esimene on lihtsalt lolluste ja hoolimatuse ärahoidmine keskkonna asjades. Siin on suuri võimalusi. Entroopia kasvu seadus paneb küll piirid, millest vähem ei saa keskkonda antud kasuliku ettevõtmise elluviimiseks saastada. Aga see, mida tegelikult tehakse, on veel kaugel entroopia pandud piiranguist, pahatihti miljoneid kordi, miljardeid kordi suurem, kui tegelikult mõödapääsmatu oleks. Näiteks hooletusest tingitud naftasaasted meredes, radioaktiivsete ja ohtlike keemiliste ainete lekked jms.

Teine ala on sõjatööstus. See annab tänapäeval tohtu koormuse keskkonnale. Kui on vaja kuue kuuga mõni sõjaliselt oluline tootmine või süsteem käiku lasta, siis seda ka tehakse ja ükskõik mis hinnaga. Lõppkokkuvõttes just nimelt keskkonna ükskõik kui suure saastamise hinnaga. Vahendid — energia, materjalid jm — saame ju ainult keskkonna saastamise arvel. Sõjardeil on mõtet tegelda sõjamasina ettevalmistamisega ainult siis, kui see toimub kiiresti. Tähendab, vahendeid läheb enam kui tohutult, suhtumine keskkonda saab tegelikult olla ainult hoolimatu. Entroopia kasvab palju rohkem, kui läinuks vaja sama asja tegemiseks paar-kolm korda aeg-

lasemalt. Tulem ise on pealegi inimvaenulik ja rakendamisel hävitav või ülihävitatav keskkonnale (tuumasõda).

Pakun välja hinnangu, et suurriigid kulutavad praegu enam-vähem otseselt relvastusele ja relvajõududele suurusjärgult ca 1000 rbl elaniku kohta aastas. Ja need ei ole tühjad rahad, nad on kaetud fondidega — esmaklassilise tooraine, energia, tehnoloogilise sisseseadega. Väeteenistuses on parimas eas mehed. Keskkonnast peetaks lugu küll, kui oleks kusagilt võtta aega ja veel raha. Keskkond jääb teise-kolmandasse järjekorda, seega tähelepanu kaugetele tagamaadele.

Relvastuse võidujooksu pidurdamiseks on vaja oluliselt uut mõtlemist. Lähtugem sellest, et siiani on peale jäänud kiirem ja enam entroopiat kasvatav süsteem. Ja on alust arvata, et jääb ka edaspidi. See tähendab aga ilmselgelt, et kiiremini relvastuja jääb lõpuks ikkagi peale.

On tarvis täiesti kardinaalselt pöörata asjade senist käiku. Kas uuest mõtlemisest piisab? Küllap on tugevasti uut moodi mõtlemine, mis võtab esmatähtsana arvesse inimkonna ellujäämise huvid, esimeseks, vajalikuks, kuid mitte veel piisavaks tingimuseks, et relvastuse võidujooks peatada. Sõda ise tuleb muidugi kõigepealt välistada. Kui on aga välistatud või kauge aja peale edasi lükatud, tuleb pidurdada ja peatada ka võidurelvastumine — muidu ületab globaalne keskkonnakriis kiiresti inimkonna elu võimaldavad piirid.

Aga kuidas on sellega, et siiski on ju põhimõtteliselt võimalik tehnoloogiat piiramatult arendada, võttes kasutusele järjest uusi ja võimsamaid kõrgekvaliteetse energia allikaid, korraldades samaaegselt järjest mõjusamat lõpp-jääkproduktist — heitsoojusest — vabanemist (Rebane 1980; Ребане 1984). Ja seda täielikus kooskõlas energia jäävuse ja entroopia kasvu seadusega.

Kus on siis põhjus, et seda teed tegelikult siiski minna ei saa? Asi on stabiilsuse kadumises: mida keerulisem ja võimsam on energiasüsteem, seda ohtlikumad on avariid. Energeetika- ja teiste keskkonna-

õnnetuste korral — aga neid ei saa iialgi täielikult vältida — on tagajärjed seda enam katastroofilised, mida energeetiliselt võimsam ja keerukam on süsteem. Võrreldes Tšernobõli avarii tagajärgi suurimate õnnetustega tavalisel kütusel või veejõul töötavates elektrijaamades.

Päikesepatareid omaette näivad ja ongi üsna ohutud. See on arusaadav, sest esialgne päikesepatareis saadav elektrienergia on suurele pinnale laiali laotatud, laengute kontsentratsioonid väikesed. Kuid suured süsteemid, mis nendest patareidest tuleb ju luua, et tööpoolest tublisti energiat kätte saada, sisaldavad tingimata lülisid, mis kannavad edasi või akumuleerivad tohutuid energiakoguseid. Suurenergeetika vajab tingimata suurel hulgal kontsentreeritud energiat. Avariid nendega viivad katastroofiliste tagajärgedeni.

Päikesekiirgus toob Maa pinnale suurusjärgult ühe kilovatti võimsust ruutmeetri kohta. Kui tahaksime energeetika arengus saavutada taseme, mis sajakordselt ületaks loomuliku, Päikeselt tuleva energia, oleks keskmine toodang sada kilovatti ruutmeetrilt. Ühtlasi tuleb hoolt kanda heitsoojuse — keskmiselt sada kilovatti igalt ruutmeetrilt — täiendava ärasaatmise eest maailmaruumi. Muidu hakkab ju maakera kiiresti ja ohtlikult kuumenema. Kujutlegem nüüd, et jahutussüsteem, s. o heitsoojuse voogu kiirendav seadis, läheb minutiks rikki. Tulemuseks on katastroofiline ülekuumenemine. Veelgi suuremate energiahulkade tootmine-kasutamine vajab vastavalt veelgi võimsamaid jahutussüsteeme, mille väiksemgi häire annaks soojusplahvatuse. (Ребане 1984.)

Need oleksid energeetika «jõuavariid», mis paratamatult tulenevad ebastabiilsusest, mis saadab energiovõimsuste kasvu. Hinnanguliselt paneb ebastabiilsus inimkonna energiatoodangule piiriks mõne protsendi maapinnale jõudvast päikesekiirgusest.

Tegelikult on arvukalt olemas märksa tundlikumaid mehhanisme, mis viivad katastroofini veelgi väiksemate keskmiste energiakoormuste või üsnagi väikeste teiste

väliskeskkonna muutuste puhul. See on tingitud negent-roopilise ja ökoloogilise püramiidi kui tugevasti mitte-tasakaalulise süsteemi ülisuurest tundlikkusest (Rebane 1980; Ребане 1984). Viimastel aastatel on terava ohuna tunnetama hakatud CO₂ hulga kasvu atmosfääris, mis raskendab soojuskiirguse lahkumist maakeralt ja viib selle ülekuumenemisele (kasvuhooneefekt). Samuti nähakse reaalselt ohtu keemilisest saastast tingitud osooni vähenemises laiadel aladel atmosfääri ülakihtides. Osoonivaegus jätab kaitseta ultravioletse kiirguse eest nende «osooniaukude» alla jäävad alad.

Niisiis on energeetika piiritu kasv termodünaamika I ja II seadustest tulenevatele keeldudele vaatamata põhi-mõtteliselt mõeldav, kuid selleks vajalike tehissüsteemide keerukuse ja võimsuse kasv toob paratamatult kaasa stabiilsuse kadumise koos avariide tagajärgede katastroofilise kasvuga. Sellepärast on alust arvata, et vaevalt saab inimkond ka tulevikus eksisteerida, tarbides maakeral energiat, mille hulk ületab protsendi, võib-olla isegi kümnendiku protsendi Päikese kiirgusest. Seda prot-senti ei saa ületada isegi siis, kui energiat «toodetakse» kaugel väljaspool maakera (nt päikesepatareidel kosmo-ses), sest maakeral tarbitud energia läheb lõppkokkuvõt-tes kõik soojuseks ning sellest tuleb lahti saada, tuleb lasta biosfääril maha jahtuda või seda aktiivselt jahutada.

Elusfääri kui «negentroopilise püramiidi» tipu üli-tundlikkusest tulenevad veel paljud muud ebastabiilsuse ohud, neist osa aktuaalsed ammu enne keskmise energia-toodangu tõusu kõrgele nivoole, mõned aga hoopiski sõltumatud energia tootmise keskmisest nivoost. Nii on keemiliste ainete ja küttematerjalide käsitlemisel võima-lik lai valik suuri lollusi või hoolimatusi ülimalt kurbade tagajärgedega. Kui nendest ohtudest siiski mööda või üle saada õnnestub, mis on ju mõeldav, toob energeetika kasv varem või hiljem ikkagi kindlalt kätte globaalse ülesoojenemise piiri. Selle ületamisel kasvab ebastabiil-sus hävitavalt suureks. See on vääramatult paika pandud

entroopia kasvu seadusega. Olelusvõitluses kipuvad aga peale jääma need, kes kiiremini energeetikat arendavad ja entroopiat kasvatavad.

Kolida elama teistele taevakehadele — looduslikele või tehislিকেle — on üpris ebameeldiv väljavaade. Ega inimkond ikka ära koli küll. Parem juba siis «otsast alata» — sokutada sobivale taevakehale evolutsiooni käivitamiseks geneetilise koodi kandjaid. Või hoopiski kardinaalsem programm ette võtta — viia asjade areng uue kosmilise «Suure Põmakani». Esimene programm — tehislik panspermia — võiks olla üsnagi jõukohane. Teine on muidugi hullumeelsus, kuid kahjuks põhimõtteliselt täiesti teostatav. Ohtlik on see, et eneseteostuse vajaka-jäämise taustal (mis on tsivilisatsiooni arengu käigus kiiresti tugevnev, paljutki määrav taust) küllap leiduks ka eneseteostajaid uue või järjekordse «Suure Põmaka» korraldamiseks — ikkagi Maaailma Uuesti Loomise super-üritus. Autori nimi jääks küll tundmatuks, aga tegu ise oleks ülivõimas: laseme õhku selle käestlänud, läbinisti saastatud ja ropu maailma (sest minu või meie eneseteostus kukkus selles läbi!), lööme laiali kogu universumi ja las kõik hakkab uuesti päris algusest pihta, nii nagu meie praegune olemine sai alguse 16 miljardit aastat tagasi.

Evolutsiooni käigus on inimene ise arenenud üha enam edasirühkijaks, järjest suuremõõdulisemaks ressursside kasutajaks. On alust arvata, et ka inimese intellekt on arenenud just selle eesmärgi saavutamise tähe all. Ja öeldu ei käi mitte üksnes mõtlemisviisi, vaid ka aju struktuuri kohta, teiste sõnadega nii tarkvara kui riistvara kohta. Viimane võib teatavasti esimese võimalusi oluliselt piirata. Järelikult peame olema valmis arvestama sedagi, et inimaju ja kogu inimese juhtimissüsteem — närvikava, inimmeeled-andurid koos signaalitöötusega, nende ehitusstruktuur ja funktsioneerimise

viisid — ei ole kuidagi soodsad kardinaalselt uue mõtteviisi vastuvõtmiseks, on sellega opositsioonis. Akadeemik Boriss Raušenbahh märgib samuti, et inimaju kipub globaalprobleemidest jagusaamiseks jääma liiga vanamoealiseks.

Tuleme lõpetuseks tagasi alguses seatud küsimuse juurde, kas keskkonna saastamine tuleb ainult rumalusest. Peaksime nüüd vastama, et sugugi mitte rumalusest, vaid hoopis tarkusest — oskusest olusvõitluses peale jääda. Just selle tarkusega olemegi jõudnud globaalprobleemideni ja mõnegi neist viinud kriitilisse seisu. Väljapääsemiseks läheb nüüd tarvis midagi palju enam kui eilne ja tänane tarkus. Senine tarkus osutub nüüd kavaluseks. Teatavasti on kavalus mõnikord tarkuse aseaine. Tegelikult on jutt väärtuste skaala asendamisest kardinaalselt uuega, milles on esikohal inimkonna ellujäämine. Loomulikult on väärtuse mõõt ka sellel skaalal egoistlik, kuid targalt egoistlik. Sellest tuleks meil kõigil aru saada nii mõistuse kui tunnete tasandil.²

Kust seda ülemtarkust, tegelikku jõudu võtta, et üksmeelsele targale egoismile jõuda? Võib-olla on see põhimõtteliselt lootusetu? Võib-olla mitte.

² Tunnete tasandist rääkides oleks nõme mööda minna usust. Teaduse ja religiooni ühistegevus globaalprobleemide ületamise, inimkonna ellujäämise nimel on väga arvestatav jõud. Lootustäratavat liikumist selles suunas võib täheldada eelkõige võitluses rahu eest, viimasel ajal ka teiste globaalprobleemide alal. Heaks näiteks on 1989. a mais Baselis toimunud suurejooneline Euroopa Kirikute Oikumeeniline Assamblee «Peace with Justice», millest olid osa võtma kutsutud ka teadlased — globaalprobleemide asjatundjad.

Kirjandus

Atkins, P. W. 1984. *The Second Law*. New York, Scientific American Books

Ребане, Карл 1980. *Energia, entroopia, elukeskkond*. Tallinn, Valgus

Ребане, Карл 1984. *Энергия, энтропия, среда обитания*. Tallinn, Валгус

MURRANGUD KOLMES MAAILMAVAATES JA VALDKONDADE SEGUNEMINE

Daniel Bell

Tõlkinud Tiiu Hallap

James Smithson pärandas testamendiga kogu oma varanduse Ameerika Ühendriikidele, eesmärgiga «rajada Washingtonis Smithsoni Institutsiooni nime all asutus teadmiste kogumiseks ja levitamiseks inimeste hulgas». Ja kuigi testament oli enamoodi selge, tekitas selle täitmine mitmeks aastakümneks segadusi ja vaidlusi. Mis on teadmised ja kuidas neid kogutakse või levitatakse? Ohed tahtsid rajada rahvusülikooli, teised muuseumi, kolmandad raamatukogu, neljandad rahvuslaboratooriumi, põllumajanduse katsejaama või John Quincy Adamsi eestvedamisel rahvusobservatooriumi. Nüüd on meil need kõik olemas, välja arvatud rahvusülikool — ehkki mõned kohalikud patrioodid võivad selleks pidada minu kodu Charlesi jõe kaldal. Ja Smithsoni Institutsioonist on Mr Dillon Ripley käe all kahtlemata saanud «asutus».

Aga kuigi aja jooksul on palju hooneid ehitatud ja institutsioone asutatud, püsib ikka veel Institutsiooni

The Vicissitudes of Three World Views and the Confusion of Realms. — Daniel Bell. The Winding Passage: Essays and Sociological Journeys 1960—1980. New York, Basic Books Inc., 1980, pp 3—33.
© 1980 Abt Associates Inc.

Murrangud kolmes maailmavaates

eestseisuse liikmeid painanud mureküsimus — missuguseid teadmisi tuleks koguda ja edasi arendada. Üheksateistkümnenda sajandi keskel oli Smithsoni Institutsiooni põhitegevuseks «abstraktse teaduse edasiarendamine», nagu seda nimetas asutuse esimene juhataja Joseph Henry. Kuid Mr Henryt rünnati varsti igast küljest. Leidus oponente nagu Alexander Dallas Bache, kes ütles, et «end teadusmeesteks nimetavate isandate juhuseltskonnast ei ole midagi head loota». Ta deklareeris, et uutes, teadusalade spetsialiseerumise tingimustes on universaalõpetlane oma aja ära elanud; teadlaste ja asjaarmastajate eristamiseks tuleb aineliselt abistada ainult professionaalseid uurijaid. Seevastu Horace Greeley süüdistas New Yorgi «Tribune'is» Mr Henryt selles, et ta teeb Smithsoni Institutsioonist «käputäie teaduslike hüpohondrikute panionaadi». Küsimus, mis liiki teadust toetada — teoreetilist või rakenduslikku —, on endiselt arutluse all.

Teist laadi, aga samavõrd tuttav vaidlus puhkes teadusmeeste ja kirjameeste vahel. Eetika ja filosoofia, ütles Rufus Choate Massachusettsist, on niisama elutähtsad nagu mullakeemia või kahjulike umbrohtude tundmine, ja Choate'i soosik Charles W. Upham kuulutas esindajatekoja väitluses kirjameeste esindajana: «...kaitske kunsti, head maitset, haridust, geeniust, mõistust, ajalugu, etnoloogiat, moraali — ebateadlaste, keemikute ja väljasurnud vinukloomade püüdjate eest».¹

Paraku on maailm vahepeal veelgi enam diferentseerunud, mina ei pea end ei teadusmeheks ega kirjameheks. Ebateadlased (pealiskaudse hariduse esindajad) on riskunud tähenärijatega (nendega, kes vaidlevad tüütult sõnade üle) ja on sünnitanud sotsioloogi, selle ladina

¹ Arutlus Smithsoni Institutsioonist ja tema murrangumomentidest on võetud A. Hunter Dupree'lt, «Science in the Federal Government» (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1957), neljas peatükk, ja Howard S. Millerilt, «Science and Private Agencies» koguteoses «Science and Society in the United States» (eds Van Tassel and Hall Homewood, Ill.: Dorsey Press, 1960), lk 195–201.

esi- ja kreeka tagapoolega hübridi, kes sümboliseerib kolmandat kultuuri, mis on nii inimestusväärselt levinud kogu kaasaegses maailmas.

Aga võib-olla polegi mu intellektuaalne hübridsus halb. Sest mu teemaks on intellektuaalse kosmose ümber-
vormimine, hübridsed rajad, kuhu ta on suundunud, ja vältimatud ning hübridsed vormid, mis ta võib võtta. Mr Uphami manitsus meeles, olen ma valmis kaitsma kõiki tema nimetatud kategooriaid peale väljasurnud vinukloomade.

I

VALDKONDADE SEGUNEMINE

Kui me küsime, mis eristab kaasaegset maailma minevikust, siis on see võime loodust muuta. Meie ajastut määratleb tehnoloogia. Ja kuni viimase ajani me oleme pidanud sellelaadseid võimeid tsivilisatsiooni arengu ainsaks mõõduks.

Selle vaatekoha filosoofilise õigustuse rajas Marx sada või enam aastat tagasi. Inimesel on vajadused, mida saab rahuldada ainult loodust muutes, aga loodust muutes muudab inimene ka ennast: inimese võimete arenedes tekib uus teadvus ja tekivad uued tehnoloogilised, psühholoogilised ja hingelised vajadused, mis panevad inimese tegutsema ja uusi võimeid otsima. Inimest ei määratle seega mitte loodus, vaid ajalugu. Ja ajalugu on inimvõimete ladestunud kihtide jäädvustus.²

Kui aga on nii, nagu Marx «Kapitalis» väidab, et keskkonda muutes muudab inimene omaenese loomust,

² «Inimajalugu võib vaadelda protsessina, milles vanade vajaduste rahuldamisest tulenevad ainelised muudatused tekitavad uusi vajadusi. Marxi järgi *A. S.* ei ole inimese vajaduste iseloomu ja kvaliteedi teisenemine ja nende rahuldamise vahendid mitte ainult ajaloomuutuste, vaid ka inimloomuse muutumise nurgakivi.» (Sidney Hook. From Hegel to Marx. Ann Arbor: Univ. of Michigan Press, 1962). lk 277.

Murrangud kolmes maailmavaates

siis pidi inimloomus muistses Kreekas erinema märgatavalt inimloomusest kaasaegse kapitalismi ajal, kus vajadused, tahtmised ja võimed on nii erinevad. Ja kui see on nõnda, kuidas on siis võimalik, küsib Sidney Hook, mõista möödunud ajaloolist kogemust samal kombel, nagu me mõistame praegust, sest mõistmine eeldab ju invariantset skeemi? See on probleem, millega seisavad silmitsi kõik ajaloolifilosoofiad, mitte ainult ajalooline materialism.³

Marx üritas selle peamurdmisülesandega maadelda minu teada ainult ühel korral, ühes 1857. aastal kirjutatud fragmendis; ja tema vastus on erakordselt õpetlik:

«On hästi tuntud tõsiasi, et kreeka mütoloogia ei olnud kreeka kunstile ainult arsenaliks, vaid oli see pinnas ise, millest ta pärines. Kas säärane vaade loodusele ja ühiskondlikele suhetele, mis vormis kreeka kujutlusvõimet ja kreeka kunsti, on võimalik automaatseadmete ja raudteede ja vedurite ja elektritelegraafi ajastul? Kuidas sobib Hephaistos Roberts & Co kõrvale; Zeus piksevarda kõrvale; Hermes Credit Mobilier kõrvale? Igasugune mütoloogia valitseb ja tallutab ja kujundab loodusjõude kujutluses, kujutlusvõime läbi; seetõttu ta kaob niipea, kui inimene hakkab loodusjõudude üle valitsema... Kas Achilles on mõeldav kõrvuti püssirohu ja tinakuulidega? Või kas on «Ilias» üldse ühitatav trükipressi ja aurupressiga? Kas ühes esimeste trükkalite ilmumisega ei tule paratamatult lõpp laulmisele ja deklameerimisele ja muusadele, kas ei kao nad niisiis koos eepilise luule eeltingimustega?

Ent raskus pole mitte selle idee mõistmises, et kreeka kunst ja eepos on seotud ühiskondliku arengu kindlate vormidega. Pigem on raske mõista, miks nad on meile ikka veel esteetilise elamuse allikaks ja mõnes suhtes mõõduandvaks, saavutamatuks standardiks ja mudeliks.»

Põhjus on selles, väidab Marx, et niisugune kunst on inimsoo lapsepõlv ja kannab endas lapsepõlve võlu, vahetust ja varaküpsust, lapsepõlve, mille tõesid me üritame vahel uuesti tabada ja «kõrgemal tasemel» uuesti luua. Miks ei peaks «inimkonna sotsiaalsest lapsepõlvest, kus ta jõudis oma kõige kaunimasse arenemisjärku, uhkama

³ Sidney Hook. Materialism. — Encyclopedia of the Social Sciences, vol X (New York: Macmillan, 1933), p 219.

igavikulist võlu kui ajastust, mis iial ei kordu»⁴ Sellepärast me hindamegi kreeka vaimu kõrgelt.

See vastus on ilus mõttevälgatus. Kuid järelduste tegemiseks tuleb teada selle mõttekäigu allikaid. Marxi puhul tulenes see vaade eeskätt inimese kui *homo faber*'i, tööriistu valmistava looma kontseptsioonist; seega on inimese tööriistade valmistamise võime pidev arenemine inimese võimete näitaja. Selle vaate teiseks allikaks oli Hegel, kes jagas ajaloo epohhideks ehk ajastuteks, millest igaüks on unikaalse vaimuga struktuuriline tervik, mis erineb kvalitatiivselt mis tahes teisest. Hegelilt kandus see vaatekoht edasi kultuuriajalukku, mis periodiseerib maailma kreeka, rooma ja kristlikuks ajastuks ja renessansi, baroki, rokokoo ja modernseks stiiliks. Sotsioloogiliselt on Hegeli idee aluseks Marxi arusaamale ajaloost, kus üksteisele järgnevad orjanduslik, feodaalne, kodanlik ja sotsialistlik ühiskond. Kõige selle taga on deterministlik kujutus progressist inimtegevuses, inimajaloo *marche générale*'ist, kus ratsionaalsus hegeliaanlikus mõttes või tootlikud jõud marksistlikus kontseptsioonis on ajaloo immanentseteks liikumapanevateks jõududeks, mis alluvad niisugusele teleoloogiale, kus antropoloogia ehk inimkeskne maailm asendab teoloogiat ehk Jumala loodud maailma.

Tänapäeval me teame, et mis puutub kahte nimetatud seisukohta, siis käsitus inimesest kui *homo faber*'ist ei ole adekvaatne ja kujutus ajaloo ning ühiskonna edasimarsist on väär. Inimene ei ole ainult *homo faber*, vaid ka *homo pictor*, sümboleid loov olend, kelle maailmakirjeldused ei vanane lineaarse ajaloo käiguga, vaid püsivad

⁴ «Introduction to the Critique of Political Economy». See essee, suurelt osalt märkmete vormis, oli mõeldud sissejuhatuses Marxi peateosele. Postuumselt avaldas selle essee esmakordselt Karl Kautsky, Marxi kirjanduslik testamenditäitja Saksamaa Sotsiaal-demokraatliku Partei teoreetilises häälekandjas «Neue Zeit» ja see on ilmunud inglise keeles Marxi «A Contribution to the Critique of Political Economy» (Chicago: Charles H. Kerr, 1904) lisana. Tekstis toodud tsitaadid on lk-lt 310–312.

Murrangud kolmes maailmavaates

ja eksisteerivad üksteise kõrval kogu oma paljususes ja mitmekesisuses läbi mineviku ja oleviku, väljaspool «progressiivset» aega. Mis puutub üheksateistkümnenda sajandi vaadetesse ühiskonnast, siis nii, nagu kvantfüüsika vapustas mehhanistlikku looduskäsitust, on eri ajastust pärinevate ühiskondade kokkupõrge kahekümnendal sajandil kõigutanud deterministlikku ajalooteooriat.⁵

Nii oleme tagasi algküsümuse juures: mis eristab olevikku minevikust ja kuidas me üksteist mõistame; näiteks kuidas me loeme muistseid kreeklasi ja kuidas loeksid nemad meid? Vastus peitub ehk kultuuri ja tehnoloogia iseloomulikus koosmõjus. Kultuuri ma vaatlen kitsamalt kui antropoloogilisest vaatenurgast, mis haarab kõiki «mittemateriaalseid» tegureid ühiskonna raames, ja laiemalt kui aristokraatlikust vaatenurgast, mis määratleb kultuuri teatavas seoses rafineeritusega (näiteks kaunid kunstid). Kultuuri all mõistan ma sümboliloojate püüdeid teadlikult määratleda olemise tähendusi ja leida neile eetilist ning esteetilist õigustust. Selles mõttes kaitseb kultuur inimkogemuse pidevust. Tehnoloogia all — ma avardan oma definitsiooni hiljem — mõistan ma püüet loodust kasupüüdlikel eesmärkidel muuta. Selles mõttes on tehnoloogia tavapäraste ühiskondlike vormide suhtes alati purustav ja põhjustab kultuuris kriisi. Pinnaks, millel seda lahingut peetakse, on loodus. Käesolevas töös tahan ma käsitleda eeskätt murranguid looduses, mida kujundab tehnoloogia, ja tehnoloogilisi murranguid nende seostes ühiskonnaga. Kultuuri ulatuslikumast käsitlusest pean ma loobuma, ehkki lõpus pöördun selle teema juurde tagasi.

⁵ Sotsialism ei tulnud kapitalismi järglasena. Kommunistlik Hiina on tehnoloogiliselt mahajäänud kui kapitalistlik USA. Kui ta on ühiskondlikult «progressiivsem», siis mis suurusi me saame paikapidavalt võrrelda: vabadust, seksuaalelu stiile, elatustaset, sotsiaalhooldust, isikuväärikust, ühiskondlikku kohesiooni, andumust ja ustavust kodumaale või parteile või juhile? Muidugi ei saa neid tegureid kuidagi «klassifitseerida».

II

MIS ON LOODUS?

Mis on loodus? Igasugune katse seda konkreetset defineerida viib välja selle termini amööbsuse juurde. Sõnaga «loodus» [nature] tähistatakse füüsikalist keskkonda või materia seadusi, inimese «loomust» [the nature of man] (näiteks tema «olemust») ja «loomulikku» pärikkust (perekonnas, botaanikas ja ühiskonnas) [the natural order of descent]. Me räägime «looduslikust valikust» [«natural selection»] kui juhuslikest muutustest indiviidides või liikides, mis tagavad kestmise, ja «loomulikust seadusest» [«natural law»] kui õigete, mõistlike reeglite kogumist, mis on ülem kui institutsionaalne seadus.⁶ Samuel Johnson laseb ühes «Rasselase» satiirilises lõigus noorel Abessiinia printsil kohtuda targaga, kes — kui tal palutakse avaldada õnne saladus — soovitab «elada vastavalt oma loomusele» [to live according to his nature]. Rasselas küsib filosoofilt, kuidas elatakse vastavalt oma

* Websteri sõnaraamat ütleb: «Looduse [nature] mõiste (kreeka *physis*, ladina *natura*) on ähmastunud, sest siin on segunenud kolm põhitähendust, mis ühes selle sõnaga inglise keelde üle võeti, nimelt: 1) loomis- või elujõud; 2) loodud olend oma põhiolemuses: liik; laad; 3) loodu tervikuna, eriti füüsikaline universum. Peamine kahe-mõttelisus tuleneb looduse [nature] kui aktiivse ning loova ja looduse [nature] kui passiivse ehk loodu mõistest. Varajases animistlikus maailmapildis oli ülekaalus kujutus aktiivsest elujõust; Platon aga eristas selgelt passiivset olust aktiivsest kujundavast elemendist, ja Aristoteles jätkas seda vahetegemist oma kontseptsioonis liikumapanevast põhjusest ehk Jumalast kui millestki, mis seisab eraldi liikumapandavast füüsikalisest universumist ehk Loodusest. Panteistlikus ja naturalistlikus maailmavaates on see vastuolu peaaegu kustunud. See esineb Spinoza panteismis, kuid seal tehakse *natura naturans*'i ja *natura naturata* vahel vahet ainult selleks, et eristada ühe ja sama orgaanilise olendi ehk substantsi kahte elementi või aspekti. Aine ja energia vormis säilivad need kaks elementi kaasaegses füüsikalises ehk mehaanilises maailmapildis, kus loodus esineb ainelise universumina, mis toimib reeglite kohaselt, kuid igas suhtes sõltumatult Jumalast ehk sihiteadlikust algest.» (Springfield, Mass.: G & C. Merriam, 1955), lk 1631.

loomusele, ja saab kuulda rea üldisi fraase, mis paljastavad targa tühisuse.⁷

Ma kitsendan oma eesmärged silmas pidades sõna «loodus» tähenduse kahele kasutusviisile. Üks on see, mida saksa keeles — mille peen prefiksrite süsteem võimaldab eristusi mitmekordistada — nimetatakse *Umwelt*, maa orgaaniline ja anorgaaniline valdkond, mida inimene muudab. See on maailma geograafia, keskkond. Teine on see, mida kreeklased nimetasid *physis* — asjade kord, mida inimene tunnetab; sellele looduslikule korrale on vastandatud *themis*, moraalne kord, ja *nomos*, õiguslik kord. Minu eesmärkide jaoks on loodus seega väljaspool inimest asuv valdkond, mille konstruktsioone inimesed töötlevad.⁸ Inimene püüab loodust ümber kujundades ajatut ajasse tuua, loodust ajalukku tuua. Looduse ajalool on seega kaks taset: *Umwelt*'i järjestikused ümberkujundused sedamööda, kuidas inimene püüab loodust oma kavatsuste kohaselt painutada; ja *physis*'e järjestikused tõlgendused sedamööda, kuidas inimene püüab asjade korda ära mõistatada.⁹

⁷ Ma võlgnen selle näite John Wainile, retsensioonist teosele «Sexual Politics» Londoni «Spectator'is» 10. aprillil 1971. Mr Wain kirjutab: «Kõik on nõus, et õnn tuleb, ja saabki tulla vaid sellest, kui elatakse vastavalt loomusele [according to nature]. Aga mis asi see on? Kui naisele määratakse teistsugune roll kui mehele, kas ta on siis takistatud ja oma «loomusest» ära pööratud? Või on see, vastupidi, naine, kes tahab, et teda koheldakse täpselt nagu meest, kes pöörab selja oma «loomusele» ja «õnnele?»

⁸ Kui loodus on väljaspool inimest, mida teha siis terminiga «inimloomus» [human nature]? Kahemõttelisusest hoolimata tundub see termin olevat asendamatu. Püüdes siiski selgelt vahet teha, oleks õigem ütelda «inimese iseloom» [human character].

⁹ Saan aru, et ma kasutan sõnaühendit «looduse ajalugu» hoopis teisiti kui füüsikud nagu C. F. von Weizsäcker (või tuleks teda nimetada loodusfilosoofiks?), kes väidab, et loodus on ajalooline, sest ajaloo all ta mõistab olemist aja sees, sest ka kogu loodus ise muutub — ja kümme miljardit aastat tagasi ei olnud ei Päikest ega Maad ega ühtegi meile tuntud tähte — ja termodünaamika teise seaduse kohaselt on sündmused looduses põhimõtteliselt pöördumatud ja kordumisvõimetus. Minu looduse ajalugu siin on kontseptuaalne visand aja raamistikus looduse ümberkujunemisest inimese käes ja inimese looduse käsitusest. Vt C. F. von Weizsäcker. *The History of Nature* (Chicago: University of Chicago Press, 1949).

Me alustame *Umwelt*'ist ja müüdist. Inimene teeb loodust ümber sel lihtsal ja hämmastaval põhjusel, et kõigist elusolenditest just inimene, «loomulik [looduslik] inimene», ei tunne end looduses koduselt. Loodus ei sobi tema vajadustega. Seda arusaama kuulutas esimesena Hesiodos teoses «Tööd ja päevad» ja hiljem jutustas selle ümber Protagoras Platoni dialoogides, et esitada inimkonnale õpetussõnu. Jutt on muidugi Prometheuse ja Epimetheuse loost. Kaks venda, ettenägelik ja tagantjäreletark, saavad jumalatel ülesande varustada kõik äsja loodud surelikud «igale liigile sobivate võimetega». Aga seletamatul põhjusel — võib-olla tingituna noorema ihast silma paista — palub Epimetheus vanemalt vennalt luba see töö ära teha, ja saabki ülesande endale. Ta alustab loomadest. Ühtele antakse tugevus ja teistele kiirus, ühed saavad relvad ja teised moondevõime, ühtele antakse tiivad ja teistele vahendid allmaaeluks; need, kes elavad teiste loomade õgimisest, tehakse vähem sigivad, samal ajal kui nende ohvreid õnnistatakse viljakusega — «kogu see jagamine toimus tasakaaluprintsiibil, vaadates seejuures hoolega, et ükski liik ei häviks».

Kuid Epimetheus raiskas järelemõtlematult kõik käepärast olevad võimed mõistusetu metsloomade peale ära ja inimsoole ei jäänud midagi. Prometheus, kes tuli tööd üle vaatama, «leidis teised loomad igapidi heal järjel, olevat, inimese aga alasti ja relvadeta, kängitsemata ja sängita, ja juba oli määratud päev käes, kus ka inimene pidi maa sisemusest päevavalguse kätte tõusma». Seejärel varastas Prometheus Athenalt ja Hephaistoselt kunstide tundmise ande, koos tulega. «Niiviisi omandas inimene piisavad vahendid enda elushoidmiseks...»¹⁰ Niimoodi sobitati omavahel loodust ja inimest.

¹⁰ Protagoras — Platon: The Collected Dialogues. Trans. by W. K. C. Guthrie, eds Edith Hamilton and Huntington Cairns, Bollingen Series LXXI (New York: Pantheon Books, 1966). pp 318—319, lines 320d—322.

Prometheus ütleb Aischylose näidendis:

... Et vaene aardeid kinkisid
ma koolevaile, on mul kanda nüüd see piin.
Taelputketäie vargsi loiduallikailt
ma kinni püüdsin kord ja koolevaile sai
see taideõppajaks ja suureks aitajaks.
Ja neile tarvaid ikke alla lõõgasin,
et, orjates neid rangides ja kattudes,
nood enda peale hiiglakoormaid koolevailt
peaks võtma ...
Kui järge kuulad, siis sa alles üllatud,
mis kunste ning mis viise kõiki kuhjasin.
See suurim on: kui toona keegi haigeks jäi,
ei ühtki lootust olnud tal, kas olgu söödavat
või võidevõid või jooki ...
Ma palju liike arbumist ka reastasin;
ja enne teisi õõsel nähtu mõtte nii
ma määrasin, ning marduseid umbmääraseid
ja matkaendeid neile andsin tuttavaks.
... suunasin ma koolevaid
teel viitekehva taide ...¹¹

Looduslikud hüved on meile ja loomadele ühised, seevastu kasvatatud või valmistatud hüved nõuavad looduse ümbertöötamist: mullaharimist ja loomakasvatust, metsade põletamist, jõgede voolusuuna muutmist ja mägede tasan-damist. Need nõuavad omandatud võimeid. *Techne* sisse-toomine annab inimesele teise loomuse või teistsuguse iseloomu, avardades kohanemisoskuse ja ümberkujundava mõtlemise kaudu tema võimeid; see lubab tal ette näha või kujutleda muutusi ja seejärel püüda tegelikkust muuta vastavalt oma mõttele. *Techne* viljad loovad teise maailma, tehnilise korra, mis katab loodusliku korra.

¹¹ Aischylos. Aheldatud Prometheus. Tlk Uku Masing. — Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964, lk 120—121, 132—133.

Kreeklaste kujutluses olid need varastatud oskused jumalate võimed, ja nende võimetega võis inimene alustada köietantsu sügaviku kohal, mis kujundab ta «ussikeste sugulasest», nagu ütleb Faust, jumala sarnaseks, jumalikust osa saavaks teadvuseks. Prometheus karistati, ja nii Marxi kui ka Shelley romantilises kujutluses oli Prometheus igavene mässaja, kes sõandas inimeste eest välja astuda. Paradoks on selles, et tänapäeval on romantiline kujutlusvõime *techne* vastu pöördunud ja seisab mõistatuse ees, mida öelda oma kunagise kangelase kohta. Tõenäoliselt ütleksid uued šamaanid, et see karistus oli ära teenitud. Aga see on juba teine jutt, teiseks korra.

Ma teen nüüd peaegu kahe tuhande aasta pikkuse hüppe, Protagorase juurest seitsmeteistkümnendasse sajandisse pKr, radikaalselt uue loodusesse suhtumise ja mõtlemise organiseerimise viisi juurde, abstraktsiooni ja arvu valitsusaega.¹²

Kõige esimene maailma kirjeldamise viis mütoloogia põhineb isiksustamisel või metafooril. Loodus on *Umwelt*'i valitsev loov- või elujõud. Tegelaskujud «Aheldatud Prometheus» kannavad nimesid Ookean, Jõud ja Vägi- vald; hilisemas saatuse hoovuste isikustamises (me ei pääse oma kõnes metafooridest) leiame *Moir*a ehk Saatus ja *Tyche* ehk Juhuse kui kaks meie elu valitsevat printsipi. Müüdi, metafoori ja isikustamise kaudu me võime oma kitsikusi dramatiseerida ja otsida mõtet ekspressiivses sümbolismis; see on poeetilise lähenemise

¹² Selles alapeatükis olen kasutanud peamiselt E. J. Dijksterhuis'i «The Mechanization of the World Picture» (London: Oxford University Press, 1961); Charles C. Gillespie't, «The Edge of Objectivity» (Princeton, N. Y.: Princeton University Press, 1960); Arthur Koestler'it, «The Sleepwalkers» (London: Butchinson, 1959); John Hermann Randall, Jr.-i, «The Making of the Modern Mind» (Boston: Houghton Mifflin, 1926), eriti Descartes'i ja Spinoza tsitaatide osas; ja Joseph Mazzeo'd, «Renaissance and Revolution» (New York: Pantheon Books, 1965), eriti mis puutub Galileisse, Descartes'i ja Spinoza tsitaadid on võetud Randallilt, kui ei ole teisiti märgitud.

Murrangud kolmes maailmavaates

voorus. Abstraktsiooni ja arvuga võime aga fikseerida põhjuslikke või funktsionaalseid seoseid ja ennustada maailma tulevase seisundeid või manipuleerida maailma. Loodus kui *physis* on asjade kord. Uue avastuse tuumaks on sõna *meetod*. Loodusele tuleb läheneda uue meetodiga.

Sel alal oli esimeseks saavutuseks Galilei meetod — looduse lihtsustamine. Galilei jagas looduse kvaliteetide ja kvantiteetide maailmaks, meeleliseks ja abstraktseks korraks. Kõik meelelised kvaliteedid — värvus, heli, lõhn ja muu säärane — liigitati teisesteks ja alandati subjektiivse kogemuse tasemele. Esmased kvantiteedid nagu suurus, kuju, arv, asukoht, liikumine ja mass — omadused, mille määr võib kasvada ja mida saab matemaatiliselt kirjeldada, kuulusid füüsikalisse maailma.

Niisama tähtis oli kontrast klassikalise Aristotelese vaatega, mida keskaegses mõtlemises oli edasi arendanud Aquino Thomas. Varem oli teaduse eesmärgiks avastada asjade otstarve, nende olemus, see, mis nad on, ja nende iseloomulikud iseärasused. Täpselt mõõdetud *suhetele* sündmuste vahel ehk sellele, kuidas asjad on, pöörati vähe tähelepanu. Selles esimeses lahkulöömises minevikust sai tavaks suhte määramine ja mõõtmine. Selleks nihutas Galilei tähelepanu fookuse konkreetsetelt objektidelt nende abstraktsetele omadustele. Ei mõõdetud eseme langemist, vaid massi, kiirust, jõudu kui kehade omadusi ja nende omaduste vahelisi seoseid. Konkreetsete asjade asemel said uurimisühikuks analüütilise abstraktsiooni elemendid.

Descartes'i alustatud meetodiotsing ei olnud paljalt püüe mõõtmise ja täpsuse poole, vaid sel oli kahesugune eesmärk. Esimene oli tõsta kõigi inimeste üldisi intellektuaalseid võimeid. Descartes ütles: osav võhik joonistab sirkliga täiuslikuma ringjoone kui suurim kunstnik vaba käega. Oige meetod oleks mõistusele see, mis sirkel on käele. Ja teiseks, selle «mõistuse sirkliga» võiks luua üldise meetodi, mis oleks veatu tööriist, saavutamaks

inimmõistuse piiramatut arenemist iga liiki teoreetilistes ja praktilistes teadmistes.¹³

Seda «mõistuse unistust» sümboliseerib kuuluse epi-sood Descartes'i elust. Istudes ühel päeval külmetuse tõttu kodus, otsustas ta hüljata kõik uskumused, mis ei suuda läbida mõistuse kontrolli. Samal ööl oli tal intensiivne nägemus, ja palavikulise kiirusega tegi ta teoks algebra ja geomeetria ühenduse — täieliku vastavuse abstraktsiooni valdkonna ja reaalse maailmaruumi valdkonna vahel —, mida me nüüd nimetame analüütiliseks geomeetriaks.

«Kui ma asja hoolikalt läbi mõtlesin, tuli vähehaaval ilmsiks, et ainult need asjad kuuluvad matemaatika alla, milles uuritakse korda ja mõõtmist, ja pole vahet, kas need on arvud, kujundid, tähed, helid või mis tahes muud objektid, mille puhul kerkib üles mõõtmise küsimus. Järelikult ma nägin, et peab olema mingi üldine teadus, et tervikuna seletada seda elementi, mis on aluseks korra ja mõõtmise probleemidele, mis ei piirdu nagu need spetsiaalsete objektidega. Ma taipasin, et selle nimi on universaalne matemaatika... Ausalt öeldes olen veendunud, et see tarkuse tööriist on võimsam kui kõik muu, mida inimese tegevus on meile pärandanud, ja on aluseks kõigele muule.»

Oma nägemusest ja edust joobunud Descartes kuulutas: «Andke mulle ulatuvus ja liikumine, ja ma konstrueerin universumi.» Ja analüüsi, Newtoni liikumise kiiruste arvutamise matemaatilise meetodi abil konstrueeritigi universum täpselt, matemaatilises, deduktiivses keeles.

«Üldine kord [ütles Newton], mille sümboliks on nüüdsest peale gravitatsiooniseadus, omandab selge ja kindla tähenduse. See kord on mõistusele ligipääsetav, see ei ole saladuslikult ette ära määratud, see on kõige ilmsem kõigest tõsiasiadest. Siit järeldub, et ainus tõelisus, mis võib teadmiste abinõudele kättesaadav olla — matee-

¹³ Descartes kirjutas: «... selle spekulatiivse filosoofia asemel, mida õpetatakse koolides, võime leida praktilise filosoofia... mille abiga, tundes tule, vee, õhu, tähtede, taeva ja kõigi teiste meie ümber olevate kehade jõudu ja tegevust, niisama hästi, nagu tunneme mitmesuguseid käsitöölise oskusi, me võime neid samamoodi rakendada kõigil viisidel, milleks nad on kohased, ja nii teha endast looduse valdajad ja valitsejad.» (The Philosophical Works of Descartes. London: Cambridge University Press, 1931), kd I, lk 119.

Murrangud kolmes maailmavaates

ria, loodus —, ilmutab end meile täpselt korrastatud omaduste koena ja tema seoseid saab väljendada matemaatika keeles.»

Aga plaan, otstarve, väärtus, *telos*? Ei midagi säärast. See «veelahe», nagu Arthur Koestler seda on nimeetanud, tähendab meile looduse desakraliseerimist või — sõltuvalt inimese temperamendist ja väärtushinnangutest — demüstifitseerimist.

Matemaatika kasutamine, avastamiseks universumi aluseks olevat korda, ei ole mõistagi uus. Pütagoorlased püüdsid kirjeldada vormi, proportsiooni ja struktuuri, mis väljendus suhtena, arvude, kujundite ja intervallide abil, mida sai väljendada muusika keeles. Avastus, et noodi kõrgus sõltub seda tekitava keele pikkusest ja et kooskõlalistele intervallidele vastavad lihtsad arvulised suhted, tähendas kvaliteedi taandamist kvantiteedile ehk inimkogemuse matematiseerimist. Aga pütagoorlastel, nii nagu ka Kepleril, olid müstiline ja teaduslik kogemus omavahel ühendatud ja kumbki heitis teisele valgust. Galileiga algab radikaalne lahusolu. «Talle oli täiesti võõras mis tahes müstiline, kaemuslik õpetus, milles saab aeg-ajalt piinavaid kirgi leevendada,» kirjutab Koestler, «ta oli võimetu end ületama ja leidma varjupaika kosmilises müsteeriumis, nagu tegi Kepler oma tumedamatel tundidel. Ta ei seisnud ühe jalaga ühel, teisega teisel pool veelahet. Galilei on täielikult ja hirmuäratavalt kaasaegne.»

Galileist alates ei eemaldu füüsika mitte ainult müstitsismist, vaid ka «loodusfilosoofiast». Aristoteelse füüsika on hinnanguline ja peegeldab hierarhia keeles tajutud maailma. Sirg- ja ringliikumine on «kõrgemad» liikumisvormid, mis esinevad ainult tähtede «taevalikes» liikumistes. «Maisele», Kuu-alusele maailmale on jäetud madalamat tüüpi liikumine. Newtoni maailmavaates on aga kujutus taevast lahutatud mis tahes niisugusest tõusvast otstarvete hierarhiast, nagu Aquino Thomas neid vaimusilmas nägi, ja on vaid ühtne matemaatiline süsteem ainuüksi liikumise tasandil.

Ja lõpuks: sellest mehhanistlikust maailmavaatest jääb välja inimesekujulise targa ja armastava Isa idee ehk teoloogiline kujutus olendist, kelle võimed on nii imelised, et ta suudab luua maailma eimillestki — *creatio ex nihilo* doktriin. Nagu ütleb Spinoza oma geomeetrias: «Looduses ei saa mitte midagi juhtuda tema universaalset seadusi rikkudes... siin säilib püsiv ja muutumatu kord.» Ja eesmärk ning otstarve? Ei ole vaja üksikasjaliselt näidata, et loodus ei pea silmas ühtki kindlat eesmärki ja et igasugune otstarve on vaid inimlik meelete... Mis ka ei juhtuks, see juhtub Jumala tahte ja igavese määramise läbi; mis on, mis ka ei toimu, see toimub reeglite kohaselt, milles sisaldub igavikuline paratamatus ja tõde.»

Looduse kord, *physis*, on niisiis mingi määratu *perpetuum mobile*, mille mis tahes punkti ajas, kaasa arvatud tulevast seisundit, saab matemaatiliselt tuletada tema mehaanilise toimimise põhiprintsiipidest. Loodus on masin.

Kolmas nägemus: inimene kui leiutaja, katsetaja, aktiivne, sihiteadlik looduse protsessidesse sekkuja, allutamaks ja painutamaks *Umwelt*'i inimeste tahtmiste järgi. See vaade ei keskendu müüdile ega mehhanismile, vaid inimesele kui aktiivsele maailma ümberkujundajale. Võtmesõnaks on *aktiivsus*. Kui on olemas radikaalne erinevus klassikalise ja kaasaegse maailmapildi vahel, siis on selleks loobumine kaemuslikust hoiakust looduse, esteetika ja mõtlemise suhtes ja aktiivse hoiaku omaksvõtt kogemuse ja keskkonna suhtes. Kogu kaasaja teadusliku tunnetuse teooria on sõltuv teadmiste aktiivsuse ideest.

Meie teadus ja tehnoloogia, kirjutab Lynn White, on välja kasvanud kristlikust looduskäsitusest, mille järgi inimene valitseb maa ja teiste olendite üle. See kõlab küll liiga pealiskaudselt. Clarence J. Glacken on märkinud, et kristlikule mõtlemisele on iseloomulik ka *contemptus mundi*, põlgus Maa kui inimese elupaiga vastu ja ükskõiksus looduse suhtes. Ja et kristlik mõtlemine on White'i

Murrangud kolmes maailmavaates

järgi võõrastanud «püha hiie» ideed ja on suhtunud loodusesse pillavalt ja laostavalt, siis on tal puudunud ajend Jumala loomingu ümbertöötamiseks inimese eesmärkide tarvis.¹⁴

Ajajärgul umbes viieteistkümnenda sajandi lõpust kuni seitsmeteistkümnenda sajandi lõpuni hakkasid kuju võtma lähteallikad ideele inimesest kui looduse kontrollijast ning aktiivsest tegurist vaimu ja materia vallas. Meie eesmärkide jaoks on olulised kaks allikat. Üks neist on uudne ja kasvav rõhuasetus *praktilisele* tegevusele ja rühma tähelepanuväärsete inimeste, kunstnike-inseneride esilekerkimine renessansiajal, kelle treenitud mõistus ühenduses käsitöö tundmisega pani aluse eksperimentaalteadustele. Need kunstnikud-insenerid, nagu märgib Edgar Zilsel, mitte ainult ei maalinud ja ei projekteerinud katedraale, vaid ehitasid ka tõstemasinaid, mullakindlustusi, kanaleid, lüüse, püsse ja kindlusi; avastasid uusi pigmente; sõnastasid perspektiivi geomeetrilised seadused ja leiutasid uusi mõõteriistu inseneriasjanduse ja relvatootuse tarvis. Nende hulka kuulusid Firenze katedraali peaarhitekt Filippo Brunelleschi; kujur Lorenzo Ghiberti; arhitekt Leon Battista Alberti; arhitekt ja sõjaväeinsener Francesco di Giorgio Martini; võrratu Leonardo da Vinci, kes joonistas kaarte, ehitas kanaleid, lõi relvi ja konstrueeris laevu vee alla sukeldumiseks ja õhus lendamiseks; kullassepp, skulptor, relvakonstruktor ja seikleja Benvenuto Cellini; ja Saksamaal Albrecht Dürer — maamõõtja ja kartograaf. Neile seisis lähedal instrumentide valmistajad, kes varustasid abivahenditega meresõitjaid, geodeete ja astronome, ning kellassepad, kartograafid ja

¹⁴ Lynn White'i seisukoha osas vt «The Historical Roots of Our Ecological Crisis» teoses «Machina ex Deo» (Cambridge, Mass.: M. I. T. Press, 1968), eriti lk 90: «Kristlikud misjonärid on peaaegu kahe aastatuhande vältel rainud maha pühasid hiisi, sest need on seotud väärusundiga, mis omistab loodusele hinge.» Teistsugust seisukohta vt Clarence J. Glacken, «Traces on the Rhodian Shore» (Berkeley and Los Angeles: Univ. of California Press, 1967), 4. peatükk, eriti lk 162.

sõjaväetehnikud, kes löid uusi tööriistu. Nende teadmised olid empiirilised, aga nad püüdsid oma kogemusi süstematiseerida ning üldistada ja jäädvustasid neid päevikutest või kolleegidele ja õpilastele mõeldud käsitlustes. Nad üritasid tuletada oma kogemustest üldiseks rakendamiseks kõlblikke teooriaid. «Tegelik maalimine peab alati olema rajatud mõistlikule teooriale,» kirjutas Leonardo; ja Alberti raamat «Maalimisest» püüdis geomeetria ja optikale tuginedes luua uut «nägemise sirkli», mis juhiks kogu perspektiivikasutust kunstis, nii nagu Descartes peaaegu kakssada aastat hiljem otsis meetodit mõistuse juhtimiseks.¹⁵

Aktiivsuse idee teine lähteallikas pärineb Descartes'i kontseptuaalsest revolutsioonist. Kreeka ja kristlikku mõtlemisse tagasiulatuva kaemuslik mõtlemistraditsioon nägi inimolendit vaatlejana, kes jälgib passiivselt tema ees lahtirulluvat maailma; teadmised olid nii-öelda piltkoopina sellest, missugune maailm välja näeb. Ja niikaua, kui teadus järgis Aristoteelse realismi ja maailm oli just selline, missugusena tema piltkoopina mõistusele tundus, raskusi ei tekkinud. Aga Galilei pakkus välja teistsuguse lähenemisviisi. Näiteks vesi ei ole lihtsalt mürk, vormitü, muutuva temperatuuriga vedelik, mida võib vaadelda, vaid aineosakeste hulk, mille liikumine allub kindlatele seadustele. Ja Descartes'i jaoks ei olnud vee mürkus ja jahedus mitte lihtsalt vee omadused, vaid üldistatud mõisted vett tajavas teadvuses. Looduse ehk maailma tunnetamine ei sõltunud niisiis mitte vahetust kogemusest, vaid geomeetria aksiomidest ja mõistuse kategooriatest.

Näiv maailm ja tegelikkuse alamstruktuurid eristusid teineteisest. Siiski saab neid kahte ühendada, sest see,

¹⁵ Vt Edgar Zilsel. Problems of Empiricism. — The Development of Rationalism and Empiricism. International Encyclopedia of Unified Science, vol II, no 8 (Chicago: University of Chicago Press, 1944); Dijksterhuis. The Mechanization of the World Picture, lk 241—247; ja konkreetse näitena vt Joan Gadol. Leon Battista Alberti (Chicago: University of Chicago Press, 1969).

Murrangud kolmes maailmavaates

mida teatakse, on Kanti mõttearenduse kohaselt valivate kategooriate funktsioon, kategooriate, mille abil teadvus seostab tegelikkuse ja näivuse omavahel erinevaid maailmu. Mõistus korrastab taju valival meetodil, võtab mitmesuguseid asjade või sündmuste omadusi ja tunnuseid, rühmitab neid analüüsiks ning võrdluseks ja kujundab neist mõistesüsteeme, mille kasutatavust kontrollitakse empiirilise rakendamise kaudu. Mõistus on niisiis aktiivne tegur tegelikkust puudutavate otsustuste tegemisel. Aga et need otsused peaksid paika, tuleb neid kinnitada tagajärgede ennustamise abil. Et maailma tundma õppida, tuleb teda järele proovida. Sõna *theoria* vanem tähendus oli «nägemine» ja sõnal *praktika* «tegemine»; aktiivsus aga ühendab need kaks. Niisiis liidab *praxis* ratsionalismi ja empirismi kokku.

See on uus maailmavaade: rõhk praktilisel tegevusel ja mõistuse rollil aktiivse plaanide formuleerijana looduse kategooriate ümbertöötamisel. Nagu märkis Descartes oma «Arutluse meetodist» V osas: see, mida ta otsis, oli teadus ja tehnika, mis teeksid inimesest «Looduse valdajad ja valitsejad».

Iga maailmavaate levikuks läheb vaja prohvetit. Prohvet suhtub antud maailmavaatesse kirega: ta esineb avaldustega (harilikult ekstravagantsetega) ja kõidab tähelepanu; ta kodifitseerib õpetuse ja lihtsustab mõttekäike; lühidalt — ta annab valemi selle maailmavaate kiireks mõistmiseks ja vajaliku moraalse aluse selle õigustamiseks. Sel uuel maailmavaatel oli kaks tähtsat prohvetit — Francis Bacon ja Karl Marx.

Francis Bacon — advokaat, poliitik, esseist, 1618. aastal Inglismaa lordkantsler — ei olnud teadlane. Alexandre Koyré on märkinud: kui kõik Baconi teosed ajaloost eemaldataks, ei läheks kaduma mitte ainsat teaduslikku ideed, mitte ainsat teaduslikku teooriat. Ometi oleks teadus olnud temata või mõne teise temaväärse kirjandusliku andeta teistsugune. Sest see, mida tegi

Bacon, oli kaasaegse kreedo sõnastamine: teadus kui lõputu teadmiste taotlus, katse kui teaduse iseloomulik meetod ja kasulikkus - kui teaduse eesmärk ja otstarve.

Lõputu teadmiste taotluse kohta on Edgar Zilsel märkinud:

«Kaasaja teadlane vaatab teadust kui suurt hoonet, mida on kivihaaval püstitanud tema eelkäijate ja kaasaegsete kolleegide töö, kui struktuuri, mida jätkavad, kuid ei vii iial lõpule tema järeltulijad... [Teadust] käsitatakse kui ebaisiklike eesmärkidega koostöö tulemust, koostöö, milles on osalised kõik mineviku, oleviku ja tuleviku teadlased. Tänapäeval tundub see idee või ideaal peaaegu enesestmõistetav. Ometi pole selleni iial jõudnud ükski brahmanistlik, budistlik, muhameedlik või katoliiklik skolastik, mitte ükski klassikalise antiigi filosoof ega kõnemees. See on teadusliku vaimu ja Lääne kaasaegse tsivilisatsiooni karakterne joon. Täielikult väljaarendatuna esines see mõte esmakordselt Francis Baconi töödes.»¹⁶

Bacon rõhutas vastupidiselt skolastikale eksperimendi tähtsust. Ta ise oli niivõrd innukas katsetaja, et suri külmetusse, mille ta sai toidu säilitamisega seotud eksperimendi ajal surnud kanapojasse lund toppides.¹⁷ Bacon pidas eksperimendi induktiivse mõtlemise aluseks. Tänapäeva teadus on induksioonist vähem vaimustatud ja kõige rafineeritumad teadusfilosoofiad suhtuvad tema võimalustesse üldse põlgusega; aga eksperimendi idee jääb siiski alles kui tarvilik tingimus hüpoteeside ümber-

¹⁶ Edgar Zilsel. *The Genesis of the Concept of Scientific Progress. — Roots of Scientific Thought* Eds Philip Wiener and Aaron Noland (New York: Basic Books, 1960), p 251.

¹⁷ Seda tegevust võiks võtta illustratsioonina kirjameeste huvide ulatusele «kahe kultuuri» eelsel ajastul. Nagu märkis Franklin Ford isegi sajand hilisema kultuuri kohta: «Peaaegu kogu kaheksateistkümnenda sajandi vältel pretendeeris tõeliselt õpetatud mees, ükskõik mis alale tema kõige täielikumalt väljaarendatud kompetentsus ka ei kuulunud, õigusele — ja ka pälvis seda — liikuda huviga ja enesekindlalt valdkonnas, mille alla me praegu paigutaksime füüsika, ühiskonna- ja humanitaarteadused. Kas Montesquieu oli politoloog, sotsioloog, ajaloolane, esteetikafilosoof või moraalkriitik? Enne nime-tuse valimist võiksime meelde tuletada, et oma esimese teadusliku auhinna sai ta töö eest, mis käsitles külmunud lambakeele närvi- ja musklireaktsioone sulamisel.» «*Culture and Communication*» — trükkis avaldamata ettekanne American Academy of Arts and Sciences teaduse ja kultuuri alasel konverentsil, Boston, 10.—11. mail 1963. a.

lõkkamiseks. Charles C. Gillespie on öelnud: «... Baconi rõhuasetus eksperimendile kujundas teaduse stiili. Tegi seda nii tugevasti, et terminist 'eksperimentaalteadus' on sisuliselt saanud kaasaegse teaduse sünonüüm, ja mitte miski ei erista nii selgesti seitsmeteistkümnenda sajandi järgset teadust renessansi või kreeka teadusest kui eksperimendi roll.»¹⁸

Kuid Baconi jaoks oli eksperimendil konkreetne siht: «Teaduste tõeline ja seaduslik eesmärk ei ole midagi muud kui see, et inimeste elu rikastuks uute avastuste ja võimetega.» Baconis võib nagu Leonardoski leida imetlust leidurite ja katsetajate suhtes ning põlgust võimu pretensioonide vastu (vähemalt mineviku osas; Elizabethi ja Jamesi õukonnas oli ta lipitseja ja sai oma pugejallikkuse eest tasuks peeritiitli; võib öelda, et ta andis teadusele, mis teaduse kohus, ja keisrile, mis keisri kohus; ja raske ongi õukondlastega jämedalt käituda, kui kaalul on su eksistents). Bacon otsis teadmiste allikat käsitöö, tööstuse ja merenduse, praktiliste inimeste juurest. Skolastikud ja humanistid, kuulutas ta, on lihtsalt korranud mineviku mõtteid. Antiikajast peale on teadmised edasi arenenud ainult käsitöö alal. Baconi filosoofias ei ole vaja valida fundamentaal- ja rakendusteaduse vahel. Vastupidi: rakendusteadus on definitsiooni põhjal fundamentaalne; ta on otsingute objektiks.¹⁹

Kõik see on kokku võetud tema viimases raamatus, utopistlikus legendis «Uus Atlantis». Vorm ja paik pole

¹⁸ Gillespie. *The Edge of Objectivity*, lk 79.

¹⁹ Nagu Charles Gillespie on tähele pannud: «Tema filosoofia oli selline, mis õhutas teadust kui tegevust, kui avalikult toimuvat ja avalikkust huvitavat liikumist. Seda teaduse tahku enne seitsmeteistkümnendat sajandit peaaegu ei eksisteerinudki... See on mugav demokraatlik doktriin, ja on ilmselge, miks baconismil kui teaduse olemise viisil on alati olnud eriline külgetõmme ühiskondades, mille kutsumuseks on inimese varalise seisundi parandamine ja mis ei usalda sünniega vaimuaristokraatiat, vaid ühisest üritusest tulenevat tarkust, — seitsmeteistkümnenda sajandi Inglismaal, kaheksateistkümnenda sajandi Prantsusmaal, üheksateistkümnenda sajandi Ameerikas — kõigi maade marksistide seas.» (Samas, lk 75.)

muidugi juhuslikult valitud. Vormiks on avastusreis. Suured, inimese geograafilist silmaringi avardanud reisirid olid neil aegadel uudseks, ja Baconi jaoks sümboliseerivad need reisirid ka intellektuaalse silmapiiri laienemist. Paigaks on «Timaiose» kosmoloogilise allegooria kadunud manner Atlantis, paik, kus esmakordselt esineb Platoni idee demiurgist kui käsitöolisest-jumalusest, kes loob tõrksast ainest korrastatud universumi.

Filosoof ei ole Baconi utoopias enam kuningas; tema koha on hõivanud uurijast teadlane. Kõige tähtsam ehitis sellel hapral maal on Saalomoni Maja, mitte kirik, vaid uurimisinstituut, «kõige õilsam asutus... mis kunagi maa peal on olnud, selle kuningriigi valgusallikas». Saalomoni Maja ehk Kuue Päeva Tööde Kolledž on riiklik asutus, «rajatud suurte ja võrratute tööde loomiseks inimese hüvanguks». Kogu teose kolmekümne viiest leheküljest on kümme pühendatud sellesse varakambrisse kogutud leiutusimede loetelule. Maja Isand deklareerib kõneluses külastajatega: «Me jäljendame lindude lendu — sest me oleme jõudnud õhus lendamises teatavale tasemele; meil on laevad ja paadid vee alla sukeldumiseks. On isoleerimis-, külmutus- ja säilitusmasinad. Loomi tehakse nende loomulikust suuruselt suuremaks või väiksemaks. On perspektiivimaja valguse näitamiseks, helimaja muusika jaoks, masinate maja liikumiste jäljendamiseks, matemaatiline maja ja «meelepetete majad, kus me esitame igat liiki... väärilmutusi, pettusi, illusioone ja nende purunemist.»

Seneca (kes seisis vastamisi samasuguste poliitiliste probleemidega) ja stoikute jaoks oli looduse uurimine vahend elu hädade eest põgenemiseks. Baconi jaoks oli teadmiste eesmärk kasulikkus, õnne suurendamine ja kannatuse leevendamine. Saalomoni Maja isand toob imedest kokkuvõtet tehes esile kõigi tehnoloogiliste utoopiate piiritu auahnuse. «Meie asutuse eesmärk,» ütleb ta, «on teadmised põhjuste ja asjade salajastest liikumis-

test... inimese impeeriumi piiride laienemine kuni kõigi võimalike asjade teostamiseni.»²⁰

Marxi jaoks on inimene samuti nagu Protagorase jaoks kõigi asjade mõõt. Hämmastav on tema metsik põlgus romantilise looduskultuse suhtes ja maa ning metsaga seotud sentimentaalsete idüllide halvustamine — neid nimetas ta «lapselalinaks». «Saksa ideoloogias» pilkab Marx utopistlikke sotsialiste, kes näevad looduses harmoonilist ühtsust. Seal, kus «tõeline sotsialist» näeb «rõõmsaid lilli... kõrgeid ja väarikaid tammepuid... kus rahulduse allikaks on elu, kasvamine ja õitsemine,» märgib Marx, «võiks «Inimene» tähele panna [ka]... kõige kibedamat konkurentsi taimede ja loomade seas; ta võiks näha... oma kõrgete ja väarikate tammede metsas, kuidas need kõrged ja väarikad kapitalistid tarvitavad tillukeste põõsaste toidust...»²¹

Niisugune sarkasm on seda tähelepanuväärsem, et Marx jõudis oma filosoofiani läbi oma õpetaja Feuerbachi metsa, kes jutlustas meelelist looduskultust ja kuulutas pigem Inimese kui Jumala maailma keskpunktiks. 1850. aastal kirjutatud essees, ülevaates Daumer' raamatule «Uue ajastu religioon», ütles Marx lahti igasugusest feuerbachlikust «Inimese» või «Looduse» kultusest. Seal, kus autor püüab kaasaegses vormis rajada looduse austamisel põhinevat «loomulikku religiooni», seab Marx vastukaaluks teaduse: «[Töös] ei ole mõistagi juttu kaasaegsetest teadustest, mis ühes kaasaegse tööstusega on kogu looduse revolutsiooniliselt ümber kujundanud ja on teinud lõpu inimese lapsikule suhtumisele loodusesse, nagu ka teistele lapsikuse vormidele...»²²

Marxi jaoks on loodus pime, loodus on paratamatus. Pimeda looduse vastas seisab teadlik inimene, kes oma

²⁰ Francis Bacon. *New Atlantis*. — *Famous Utopias*. Ed Charles M. Andrews. (New York: Tudor Publishing Co., s. a.), lk 235—272, eriti 263 ja 269—271.

²¹ Tsitaat teosest: Alfred Schmidt. *The Concept of Nature in Marx* (London: New Left Books, 1971), lk 129—130.

²² Samas, lk 131—132.

üha kasvavas teadlikkuses on nüüd võimeline kavandama ja suunama oma tulevikku. Paratamatuse, rügamissunni vastu astub Ajalugu, uus demiurg, kes peab tõrksast loodusest välja pigistama külluse. Ajaloo liikumises jõuab kätte hetk, kus toimub — Engelse ditürambilist ütlust kasutades — «sõöst paratamatuse riigist vabaduse riiki», «tõeliselt inimlikku» ajajärku, millele kogu eelnenud ajalugu on olnud eeskojaks. «Kapitalis» kirjutab Marx kainemalt:

«...Nagu metsinimene oma vajaduste rahuldamiseks ja oma elu alalhoidmiseks ning taastootmiseks loodusega võitlema peab, nii peab seda tegema ka tsiviliseeritud inimene, ja seda igas ühiskonna vormis ning iga võimaliku tootmisviisi puhul. Tema arenemisega laieneb see loodusliku paratamatuse riik, sest tema vajadused suurenevad; kuid samal ajal kasvavad ka tootlikud jõud, mis neid vajadusi rahuldavad. Vabadus võib selles valdkonnas seista ainult selles, et ühiskonnastatud inimesed, assotsieerunud tootjad reguleerivad seda oma ainevahetust loodusega ratsionaalselt, seavad ta oma ühise kontrolli alla, selle asemel et lasta tal pimedas jõuna enda üle valitseda... Sellest hoolimata jääb see ikkagi paratamatuse riigiks. Teispool seda algab inimese jõu arenemine, mis on otstarve iseneses, algab tõeline vabaduse riik, mis aga siiski õitsele võib puhkeda ainult sellele paratamatuse riigile kui oma baasile tuginedes.»²³

Kõige selle teljeks on inimese vajadused. Descartes'i ratsionalism ja Kanti idealism olid vastukaaluks vanale passiivsele materialismile loonud mõistuse kui aktiivsuse teooria. Aga Marxi arvates ei suuda teadvus üksi maailma muuta, kuigi ta suudab seda tõlgendada, see tähendab teatavat terviklikku maailma ette kujutada — seda Marx mõtleski filosoofia «realisatsiooni» all. Inimene

²³ K. Marx, Kapital: Poliitilise ökonomia kriitika. Kolmas köide. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1962, lk 750. Marxi ja Engelsi vahel on siin peen erinevus, mis eriteadlasele on vägagi huvipakkuv. «Anti-Dühringis», mille «vabadussesõostu» formulatsioon on paremini tuntud kui ülaltoodud lõik «Kapitalist», eeldab Engels, et kui inimesest «saab esmakordselt looduse tõeline teadlik peremees, kuna ja niivõrd, kuivõrd temast on saanud tema ühiskondliku organisatsioonide peremees», siis kaob mis tahes paratamatus, s. t igasugune töö. Marx oli vähem utoopiline ja väitis, et teatav paratamatus jääb alati. Seda küsimust on käsitlenud Alfred Schmidt teoses «The Concept of Nature in Marx», lk 134—136.

muudab maailma sellepärast, et tal on vajadused, mida saab rahuldada ainult loodust ümber kujundades. Marx töötab mõistuse aktiivsuse teooria ümber aineliste vajaduste ja võimete aktiivsuse teooriaks.

Tehnoloogia on Marxi arvates inimese võimu vahendaja. Ajalugu on tootlike jõudude ajalugu, ja uue aja järgu tähtsus seisneb ebaharilikus võimuses, mille uus klass — kodanlus — on *techne* abil saavutanud. «Kommunistlikus Manifestis», sotsialistliku revolutsiooni kuulutajas, paneb Marx kirja hämmastava panegüürika kapitalismile:

«... Alles kodanlus on näidanud, mida võib korda saata inimese tegevus. Ta on teinud hoopis teistsuguseid imeasju kui Egiptuse püramiidid, Rooma veevärgid ja gooti katedraalid ...

Kodanlus on oma vaevalt sada aastat kestnud klassivõimu ajal loonud arvukamad ja grandioossemad tootlikud jõud kui kõik möödunud põlvkonnad kokku. Loodusjõudude alistamine, masinaline tootmine, keemia kasutamine tööstuses ja maaviljeluses, aurulaevandus, raudteed, elektritelegraaf, tervete maailmajagude ülesharimine, jõgede muutmise laevatatavaks, terved rahvastikud, kes on nagu maa seest manatud — missugune varasem sajand võis arvata, et niisugused tootlikud jõud ühiskondliku töö rüpes suikusid!»²⁴

«Kodanlus ei saa eksisteerida,» kirjutas Marx, «kui ta ei revolutsioneereri lakkamatult tootmisvahendeid... Erinevalt kõigist teistest on kodanlikule ajajärgule iseloomulik tootmise pidev ümberkujundamine.» Aga neid

²⁴ K. Marx, F. Engels. Kommunistliku partei manifest. Tallinn, Eesti Raamat, 1981, lk 40, 41—42. Aga vähe sellest. Wilhelm Liebknecht, Saksa Sotsiaaldemokraatliku Partei rajajaid, jutustab oma kõnelusest Marxiga 1850. aastal, kui ta astus Londoni Saksa Sotsialistlike Tööliste Klubi liikmeks: «Varsti me jõudsime Loodusteaduse valda ja Marx pilkas Euroopa võidukat reaktsiooni, mis kujutles, et ta on revolutsiooni lämmatanud, ja ei osanud aimagi, et Loodusteadus valmistab ette uut revolutsiooni. Et Kuningas Aur, kes oli möödunud sajandil maailma täielikult ümber kujundanud, on lakanud valitsemast, ja et tema asemele astub kaugelt suurem revolutsionäär — elektrisäde. Ja siis rääkis Marx mulle õhetades ja erutatult, et mõne päeva eest pandi Regent Sreet'il näitamiseks välja raudteerongi vedava elektrimootori mudel. «Nüüd on probleem lahendatud — tagajärjed on määratud. Majandusrevolutsiooni järel peab vältimatult tulema poliitiline revolutsioon...» Wilhelm Liebknecht. Karl Marx: Biographical Memoirs (Chicago: Charles H. Kerr, 1901), lk 57.

tootlikke jõude hoiavad oma kontrolli all omanikud, kes uues ühiskonnas on kahtlemata ülearused, ja see vastuolu seab majanduse ja tootlike jõudude arenemisele piirid. Kõrvaldage kodanlus, ja kõik pidurid on tootmiselt eemaldatud.

Sellest kõigest nähtub Marxi usk tehnoloogiasse kui kuninglikku teesse, mis viib utopiasse; tehnoloogia on lahendanud ainukese probleemi, mis läbi kogu inimajaloo on inimeste enamiku orjuses hoidnud ja mis on põhjuseks peaaegu kõigile maailma hädadele, — majandusliku puuduse. Puuduse tõttu on inimesed omavahel vaenulikud ja inimesest saab inimesele hunt. Puudus on looduslikku seisundit iseloomustav tingimus, mistõttu Hobbes'il on õigus, ütleb Marx, et looduslik seisund on ühe sõda kõikide vastu.

Loodusliku korra asendamine teadliku ühiskondliku korraga on «ajaloo lõpp». Tehnoloogia tõkestamata valitsemine on külluse alus, tingimus paratamatuse vähendamiseks, kui mitte kaotamiseks.²⁵

III

MIS ON TEHNOLOOGIA?

Tehnoloogia on nagu kunstki inimese lennuka kujutlusvõime rakendamine. Kunst on kogemuse esteetiline korrastamine mõtete väljendamiseks sümbolikeeles ja

²⁵ Kas puudusele saab kunagi lõppu tulla? Paneb häämatama, et Marx nagu kõik üheksateistkümnenda sajandi mõtlejad mõistis külluse all kaupade ohtrust. Aga kaasaegses ühiskonnas on palju uusi ja väga olulisi puuduse liike, mida varem ettegi ei kujutatud; märkimist vääriy on näiteks ajapuudus. Ja kui me kujutleme küllust — nii nagu seda teeb majandusteadlane — kui «tasuta hüvesid» (s.t asju, mille maksumus on null, nagu oli kunagi puhtal õhul), siis tänapäeva ühiskonnas võib näha, et hulk uusi tegevusi, näiteks informeerimine või tegevuste koordineerimine paljude osalis- tega situatsioonides, toob kaasa üha suuremaid kulutusi ja seetõttu vastavate ressursside puudus üha süveneb. Selle mõttekäigu üksikasju vt peafükis «The End of Scarcity» minu raamatus «The Coming of Post-Industrial Society» (New York: Basic Books, 1973).

looduse — aja ja ruumi — ümberkorrastamine uudsetl tajutavaks, uueks aineliseks vormiks. Kunst on eesmärk iseeneses; tema väärtused on sisemised. Tehnoloogia on inimkogemuse instrumentaalne korrastamine tõhusate vahendite loogika piires, looduse suunamine, kasutamaks tema jõude ainelist hüvede saamiseks. Aga kunst ja tehnoloogia ei ole teineteisest vaheseinaga eraldatud valdkonnad. Kunst rakendab *techne*'d, kuid omaenda eesmärkide tarbeks. *Techne* on omakorda kunstivorm, mis on sillaks kultuuri ja ühiskondliku struktuuri vahel ja mõjutab mõlemat.²⁶

Säärane on tehnoloogia olemus. Kuid paremaks mõistmiseks võiks vaadelda tema olemise mõõtmeid. Käesoleva käsitluse jaoks piisab viiest mõõtmest, et näha, kuidas tehnoloogia muudab kultuuri ja ühiskonna struktuuri.

1. Otstarve. Tehnoloogia algab esteetika-alasest ideest: eseme — hoone, sõiduki, masina — kuju ja struktuuri määrab tema otstarve. Loodus on teejuht ainult niivõrd, kui võrd ta on tõhus. Kujundus [design] ja vorm [form] ei ole enam eesmärgid omaette. Traditsioon ei õigusta kujunduse kordamist. Vorm ei ole immanentse esteetika loogika tulemus nii nagu näiteks kaheksateistkümnenda kuni varase kahekümnenda sajandi muusikalised vormid. Mineviku ja oleviku vahel puudub dialoog. Pole juhus, et kahekümnenda sajandi alguse masinaesteetika pooldajad Itaalias ja Venemaal tarvitasid uhkeldavat nime futurism.

2. Energia. Tehnoloogia asendab looduslikud energiaallikad tehislিকেga, mis ületavad kõik mineviku fantaasiarikkad väljamõeldised. Leonardo kavandas allveelaevu ja õhukonditsioneeride, aga ta ei suutnud kujutleda teisi ener-

²⁶ Tuleks märkida, et kuigi me tähistame sõnaga *techne* tehnoloogiat, tähendas see kreeklastele kunsti, nii käsitöölise kunsti kui sellist, mis Aristotelese definitsiooni kohaselt seisnes «soovitava tulemuse kujutlemises enne tema realiseerimist materjalis». De Partibus Animalium (641) — The Basic Works of Aristotle. Ed Richard McKeon (New York: Random House, 1941), lk 647—648. Selle tähelepaneku ma võlgnen Emanuel Mesthene'ile.

giaallikaid peale nende, mis on silmaga nähtavad: inimese lihased ja looma jõud, tuule ja langeva vee energia. Seitsmeteistkümneenda sajandi unistajad kõnelesid suurejooneliselt mehhaniseeritud põllumajandusest, aga nende hiiglaslikud kombainid olid planeeritud töötama tuuleveskite jõul ja ei hakanud seetõttu tööle. Energia annab laevadele, autodele, lennukitele, tööpinkidele ja masinatele tuhandeid kordi suuremaid kiirusi, kui on tuule kiirus, mis varem oli «loomuliku» kujutlusvõime piiriks; tekitab valgust, soojust ja külma, avardades inimese eluruumi ja suurendades päeva pikkust; tõstab raskusi suurtesse kõrgustesse, võimaldades püstitada pilvelõhkujaid ja mitmekordistada asustustihedust. Öötuledes pilvelõhkujaga on kaasaegse linna tehnoloogiline sümbol, nii nagu katedraal oli usulise elu embleem keskajal.

3. Tootmine. Vanimas tähenduses on tehnoloogia oskus või teaduslikud teadmised, mis konkretiseerivad, kuidas mingit asja valmistada ja paljundada.²⁷ Plaatide või templitega paljundamine on muistne kunst, mille levinuim näide on müntimine. Aga tehnoloogia areng on selline, et tänu oskuste ja esemete standardiseerumisele tuleb tehnoloogia jäljendamine odavam kui tema leiutamine või edasiarendamine. Kaasaegne tehnoloogiline tootmine toob sisse kaks erinevat tegurit: käsitöö ja käsitööoskuste asendamise programmeeritud masinatega ja taasootmise uskumatu kiiruse ehk erinevuse mastaapides (ööjooksul trükitakse miljon eksemplari ajalehte).

4. Side ja juhtimine. Nii nagu enne kaheksateistkümneenda sajandit ei suutnud keegi kujutleda tulevase uusi energialiike, nii ei suudetud veel üheksateistkümneenda sajandil kujutleda kahendsüsteemi numbrite seostamist elektriga (ehkki teadete kodeerimine punktide ja kriipsudega telegraafis oli olemas) või eetrlainete võimendamist, millega on hakkama saanud kaasaja side- ja juhti-

²⁷ See definitsioon kuulub Harvey Brooksile.

missüsteemid. Telefon-, raadio-, tele- ja satelliitside abil võib inimene vestelda teise inimesega mis tahes maakera punktis, või sajad miljonid inimesed võivad näha ühte ja sama isikut ühel ja samal hetkel. Meil on olemas programmeeritud instruksioonidega juhtimismehhanismid, mille vooluringide rägastikud läbitakse nanosekundite jooksul, mis käivitavad ronge, juhivad lennukeid, käitavad automaatseadmeid, arvutavad, töötlevad andmeid, imiteerivad tähtede liikumist, parandavad nii inimeste kui ka masinate vigu. Ja selle kõik võtab kokku üks kummaline fraas: kõike seda tehakse «reaalajas».

5. Algoritmid. Tehnoloogia on selgelt midagi enam kui looduse füüsikaline manipuleerimine. On olemas ka «intellektuaalne tehnoloogia». Algoritm on «otsustamisreegel», ühe või teise alternatiivse tee valimine muutuvas tingimustes mingi probleemi lahendamiseks. Selles mõttes on meil alati, kui me saame inimese otsustused asendada algoritmiga, tegemist tehnoloogiaga.

Meil on siin tegemist klassikalise tehnoloogia järjepideva edasiarendusega, kuid kvalitatiivselt uuel tasemel. Füüsikaline tehnoloogia — masin — asendas inimest *käelisel* tasemel (toore lihasejõu või sõrmede väleduse või operatsioonide kordamine); uus, intellektuaalne tehnoloogia, mille kehastuseks on arvutiprogramm või numbriliselt juhitud masin, asendab *inimotsustusi* seal, kus need on formaliseeritavad, algoritmidega. Selles mõttes on uus intellektuaalne tehnoloogia kahekümnenda sajandi teise poole tunnuseks, nii nagu masin sümboliseerib esimest poolt.

Selle taga on veel suurem unistus, valikuteooria formaliseerimine stohhastiliste, tõenäosuslike ja deterministlike meetoditega — Markovi ahelate, Monte Carlo randomiseerimise ja mänguteooria abiga. Kui arvuti on «tööriist», siis «otsustamisteooria» on tema peremees. Nii nagu Pascal üritas Jumalaga täringuid heita või füsiokraadid püüdsid leida täiuslikku raami, korrastamaks kogu inimestevahelist majanduslikku suhtlemist, nii otsi-

vad ka otsustamisteoreetikud ja uus intellektuaalne tehnoloogia oma *tableau entier*'-d — mõistuslikkuse piire.

Me ütleme teadjal, et tehnoloogia on maailma ümber kujundanud, ja tunneme hirmu, et me oleme muutuste järsult tõusval «eksponentsiaalsel kõveral», et ajalooline üleminek tehnoloogilise võimsuse uutele tasemetele kogu maailmas tekitab arengukriisi. Kuid alati ei ole selge, mis täpselt on muutunud. Sellest on vähe abi muutuste iseloomu mõistmisel, kui me ütleme ebamääraselt, et on muutunud «meie elu», või lennukalt, et me kogeme «tulevikušokki». Isegi moodsast sõnaühendist «aktseleeratsioon muutuste tempos» on vähe abi, sest see ei täpsusta, *mille* muutuste. Kui mõtelda argielu iseloomu mõjutavatele leiutistele, siis pole üldse ilmne, et meie põlvkond kogeb «suuremaid» muutusi (ja kuidas seda mõõta?) kui eelnenud. Nagu ütleb Mervyn Jones: «1800. aastal sündinud ja 1860. aastal surnud inimene sai näha raudtee, aurulaeva, telegraafi, gaasivalgustuse, vabrikus valmistatud rõivastuse ja mööbli tulekut. 1860. aastal sündinud ja 1920. aastal surnud inimene nägi telefoni, elektrivalgustust, sõidu- ja veoautot, lennukit, raadiot ja kino.»²⁸ Kas televisioon ja arvuti on meie elule avaldatava mõju poolest kuigivõrd «šokeerivamad» kui leiutised, mis töid muutusi meie vahetute eelkäijate ellu?

Tegelikult on tehnoloogia mõjutanud meie elu radikaalsemalt, kuid varjatumalt kui need «imevigurid», mida me võime näha. Sotsioloogia vaatevinklist on tehnoloogia toime kahesugune: muutub majanduse «telg» ja intensivistub suhtlemine ja sellest tulenevalt — kui kasutada Durkheimi sõnu — «moraalne tihedus» inimeste vahel. Need kaks faktorit määravad «kaasaegsuse» mõiste sisu.

Inimese olemasolu tuhandete aastate jooksul määras tootmise tase tarbimise taseme; majandusteaduse terminites — pakkumine kujundas nõudmise. Looduselt saadav

²⁸ Mervyn Jones. Tomorrow is Yesterday. — New Statesman, Oct. 20, 1972.

saak oli väike ja tulu mis tahes üksikult tootmisühikult — enamasti maatükilt — vähenes aja jooksul, nii et teatava aja pärast pidi inimene jätma metsa ja maa sööti ja ootama, kuni loodus need aegamööda uuesti viljakaks muudab, või liikuma edasi uusi maid otsima. Saagi nappides võitlesid inimesed seda ägedamalt igaüks oma osa pärast ja põhimoodus rikkuse kogumiseks oli sõda ja röövimine. Tehnoloogia arenemisega see olukord muutus. Antud jõupingutusele vastav kasum suureneb — seda nimetatakse tootlikkuseks — ja majanduse telg nihkub vähehaaval pakkumiselt nõudmisele. See, mida inimesed antud hetkel tahavad, hakkab mõjutama tootmistaset ja määrama toodanguliike. Intellektuaalses sfääris loob see nihe pakkumiselt nõudmisele kaasaegse majanduse. Ühiskondlikus elus tekib täiesti uus hoiak maailma, rikkuse ja õnne suhtes: need kolm on nüüd määratud inimhulkade elatustaseme järsu tõusuga.²⁹

Teine muutus on segmenteerituse kadumine ja ühiskonna piiride laienemine — sotsioloogia keeles massiühiskonna tekkimine. Massiühiskond ei ole lihtsalt suur ühiskond. Tsaari-Venemaa ja Hiina keisririik olid suuri maa-alasid ja inimhulki hõlmavad ühiskonnad, aga nad olid segmenteeritud; iga küla sarnanes väga mis tahes teisega, korrates oma raamides üht ja sama ühiskondlikku struktuuri. Segmenteeritus ei kao mitte rahvastiku kasvades, vaid ühiskondliku suhtlemise ja kontaktide intensiivistudes, ehk tehnilisemalt öeldes — kui kasvab inimestevaheline vastastikune mõju ajaühiku kohta. Füüsiline tihedus on inimeste arv ruumühiku kohta. Sotsioloogiline tihedus on inimestevaheliste kontaktide arv antud aja-

²⁹ Nõudluse ebaharilik kasv mõõdnud aastakümnel kogu maailmas on uuesti tekitanud toidu-, tooraine- ja energiapuuduse. Loomulikult viib see nappus hindade tõusule. On aga küsitav, kas niisugune olukord jääb püsima, s. t et ei leita uusi tooraine- ja energiaallikaid ja viljasaagid ei hakka intensiivselt kasvama. Aga põhiline jääb kehtima: asjade säärase seisuni on viinud rõhuasetus nõudlusele, mis on ainult sajand vana majanduslik fakt.

hetkel. Esimese põhiseaduse vastuvõtmise ajal oli Ameerika Ühendriikide rahvaarv 4 miljonit ja toonases pealinnas New York Citys elas 30 000 inimest. Praegu on maal üle 200 miljoni inimese ja metropoli ümbruskonnas elab ja töötab 5 kuni 20 miljonit inimest. Aga sellegipoolest ei seisne maa muutumine ainult arvude suurenemises, vaid ka vastastikuste mõjude kvantumihüppes. Kui võrdleme oma elu sajandivahetusel elanud inimeste eluga, kui mõtleme, kui paljude erinevate indiviididega me kokku puutume (lihtsalt kõneleme), kui paljusid me tunneme (need, keda me kohtame seltskonnaelus), kui paljudest me oleme kuulnud (niivõrd, et teame nime ja oleme mingil määral suutelised nende kohta midagi ütleva), saame mõningase ettekujutuse inimelu haarde laienuksest.

See telgmine muutus sotsiaalsete suhete iseloomus toob kaasa kaks vastandlikku muutust töö ja ideede alal: ühiskonna struktuuri diferentseerumise ja sünkretismi kultuuris.

Vastastikuse mõju tihenemine (inimeste, firmade, linnade ja piirkondade vahel) tekitab ühiskonna struktuuris — majanduse, tööhõive ja ühiskonna kihistumise süsteemi valdkonnas — vältimatult konkurentsi. Varem, kui ressursse oli vähe ja kasv oli piiratud, viis selline nullsumma-olukord (kus üks võib kasu saada ainult teise arvel) röövimisele ja ekspluateerimisele. Aga niisuguses majandusmaailmas, kus igaüks võib kasu saada (ehkki erineval määral), viib konkurents spetsialiseerumisele, eristumisele ja vastastikusele sõltuvusele. «Võime öelda,» märkis Durkheim, «et tööjaotuse arenemine on otseses seoses ühiskonna moraalse ehk dūnaamilise tihedusega.» Tõhususe tingimus, mis on majanduse arenemise alus, tingib spetsialiseerumise kasvu ja keskendumise kitsamatele ülesannetele ja oskustele. Inimene muutub nii intellektuaalse kui ka muu töö vallas üha pisemaks ja pisemaks osaks üha suuremast ja suuremast tervikust. Inimest määratleb tema roll.

Murrangud kolmes maailmavaates

Väärrib tähelepanu, et kultuuris on olukord vastu-
pidine. Traditsioonilises ühiskonnas on ideed, uskumused
ja kunst suletud ruumis. Kaasaeg purustab vaheseinad.
Nüüdisajal on kõik kättesaadav. Lääne kodude seinte
vahel tunglevad «reaalajas» üheskoos hindu mantrad ja
tantristlikud mandalad, jaapani trükised ja aafrika skulp-
tuurid, ladina muusika ja india ragad. Constantinuse ajast
saadik ei ole maailm näinud nii paljusid kummalisi juma-
laid omavahel segunemas keskklassi mõistuse meditatiiv-
ses teadvuses.

Põhimõtteliselt ei ole siin nii mõnigi asi uus. Ise-
loomulik on mastaapide muutumine. Kui üldse miski, siis
see on printsiip, mis domineerib meie elus. Kõik see, mis
kunagi toimus kreeka linnriigi raames, toimub nüüd kogu
maailma ulatuses. Mastaap tekitab kaks efekti. Esiteks
laieneb võimukeskme kontrolli haare. (Tundmatu vaimu-
suuruse märkus: Stalin pole midagi muud kui Tšingis-
khaan, kellel on telefon.) Ja teiseks, kui lineaarne paisu-
mine jõuab teatava piirini, järgnevad desorganiseerivad
muutused. 50 000 üliõpilasega ülikool võib kanda sama
nime, mida see ülikool kandis 30 aastat tagasi, kui seal
oli 5000 üliõpilast, aga ta pole enam seesama ülikool.
Kvantiteedi muutus põhjustab kvaliteedi muutuse; mas-
taabi muutumine tähendab traditsioonilise vormi muutu-
mist.

(Järgneb)

PUNANE KÄRBSESEEN ANIMISTLIK-ŠAMANISTLIKES KULTUURIDES

Maret Saar

SISSEJUHATUS

Punast kärbseseent tunnevad väga paljud rahvad, sest tema levila on ulatuslik. See hõlmab kõigi põhjapoolkeral asuvate mandrite — Aasia, Ameerika ja Euroopa — parasvöötmed, seent esineb ka Indias. Nii ulatuslikul alal olevad inimkultuurid on eritüübilised, seepärast pole imekspandav, et kärbseseenesse on neis suhtunud ja suhtutakse ka praegu mitut moodi. Rõhutamist väärib aga tõik, et erinevusi võib olla ka ühe kultuuritüübi, näiteks animistlik-šamanistliku tüübi piires. Mõnes Põhja-Aasia kultuuris suhtutakse kärbseseenesse kui erilisse looduslikku objekti, kui üleloomulikku olen-disse, kelle tegevust või mõju võib inimene enda huvides kasutada, teises aga ei pöörata talle mingit tähelepanu.

Sügavate kärbseseene tarvitamise traditsioonidega kultuurid paiknesid kahe piirkonnana. Üheks oli Lääne-

Autor avaldab tänu Jelena Batjanovale, Vladislav Kulemzinile, Vladimir Lebedevile, Nadežda Lukinale, Edgar Saarele, Heiki Silvetile, Juri Simtšenkole, Zoja Sokolovale ja Vladimir Vassiljevile, kes lahkest andsid oma välitööde materjale talle kasutada.

Siber koos Taimõri poolsaarega; sealt on teateid hantide, manside, metsaneenetsite, sõlkuppide, nganassaanide ja kettide kärbseseenetarvituse kohta.¹ Kaasajal ei ole selles piirkonnas nähtust enam otseselt täheldatud². Kaudsete andmete põhjal võib küll oletada tema episoodilist esinemist neil hantide aladel, kus ta minevikus kõige levinum on olnud.

Teiseks piirkonnaks oli — jämedates joontes võetuna — Kolõma jõe suuet läbivast meridiaanist ida poole jääv mandriala koos Kamtšatka poolsaarega. Kõigil selles rajoonis elavatel rahvastel — tšuktšidel, korjakidel, itelmeenidel, eskimotel, Kolõma ääres juba sajandeid elanud venelastel, tšuvantsidel, jukagiiridel, evenidel — oli ühesugune ettekujutus kärbseseenest kui üleloomulikust olendist (Juri Simtšenko 1987: isiklik teade). Selles piirkonnas kasutatakse kärbseseent veel tänapäevalgi (Jelena Batjanova, Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated).

Kultuuriti, mõnel juhul isegi ühe kultuuri piires, on olnud erinevusi tarvitajate soolises ja sakraalses struktuuris. Ainult sakraalsed isikud on kärbseseent tarvitanud metsaneenetsitel, sõlkuppidel ja kettidel, nii sakraalsed kui lihtliikmed — tšuktšidel, korjakidel, jukagiiridel, tšuvantsidel, itelmeenidel ja eskimotel. Hantidel ja mansidel on piirkondlikke erinevusi. Täpsemad andmed puuduvad nganassaanide kohta.

¹h — Kamieński Dluzyk 1874, Georgi 1780, Patkanov 1897, Дунин-Горкавич 1904, Karjalainen 1927, Шатилов 1931, Juri Simtšenko 1987: isiklik teade; m — Дунин-Горкавич 1904, Karjalainen 1927, Kannisto 1958; mn — Lehtisalo 1924; s — Donner 1933; n — misjonäride arhiivid (Juri Simtšenko 1987: isiklik teade); ketid — Donner 1933. Märkustes kasutatakse lühendeid: h — handid, i — itelmeenid, K — Kamtšatka, k — korjakid, m — mansid, mn — metsaneenetsid, n — nganassaanid, s — sõlkupid, T — Tšukotka, t — tšuktšid.

²h — Vladislav Kulemzin, Nadežda Lukina, Edgar Saar, Zoja Sokolova 1987: isiklikud teated; m — Zoja Sokolova 1987: isiklik teade; mn — Vladimir Vassiljev 1987: isiklik teade; n — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

Et hoida ära väärarusaamu kärbseseene osa suhtes šamaaniriituses, tuleb märkida, et neis polnud kärbseseene tarvitamine kohustuslik. Seent kasutas vaid osa šamaane, needki mitte alati, ning nad olid rahva poolt vähem austatud, s.o neid loeti nõrgemateks nendest šamaanidest, kes riituste läbiviimisel ilma kärbseseeneta läbi said (Juri Simtšenko 1987: isiklik teade).

TARVITAMISJUHUD

Kärbseseent on tarvitatud väga mitmeti. Seda on tehtud nii sees- kui ka välispidiselt, nii sakraalsetel kui ka utilitaarsetel eesmärkidel.

Välispidise kasutamise juhud jaotuvad nelja rühma, milles seene osa võib lühidalt iseloomustada järgmiselt: vahetuskaup, kingitus, ravivahend, peibutis. Vahetatud on teda ikka millegi väärtusliku, näiteks karusnahkade või põhjapõtrade vastu. Selle rühma juhtude kohta ongi kõige rohkem teateid³. Ka kingitusena on kärbseseenel suur väärtus. «Täna saadeti mulle seeni!» — seda teatatakse kui head ja rõõmsat sündmust. Kolm seent on kingitus, mis fundrast tavaliselt saadetakse.⁴ Välispidise ravivahendina ja peibutisena kasutamise kohta on vaid kaks üksikteadet, mõlemad pärit hantidelt. Rästiku hammustuse puhul on mürgi levimise peatamiseks kärbseseeneleotist naha sisse hõõrutud. Vladislav Kulemzini (1987: isiklik teade) kirjeldatud juhul asus hammustus pahkluu piirkonnas. Kuivatatud seen pandi sooja vette likku. Saadud vedelikuga hõõruti jalga puusast alates ülalt alla. Peibutisena on kärbseseent kasutatud orava, soobli ja lendorava püüdmisel. Autorile seletati ühes vanade

³ j k-lt — Langsdorf 1809, Dittmar 1900; i t-lt Dittmar 1900; venelased k-lt — Strahlenberg 1736, Steller 1774; k k-lt — Слюнин 1900; venelased jukagiiridelt — Steller 1774; k — Jochelson 1905, 1908.

⁴ k, t — Jelena Batjanova 1987: isiklik teade.

küttide peres: «Püünise kõrvale teed väikese lumest onnikese. Sinna paned 2—3 kuivatatud seenekübarat. Onnike peab nii asetsema, et seenelõhna peale tulnud loom tingimata püünisele satub.»

Kõige enam kõneainet on euroopaliku kultuuriga maades andnud aga seene järgnevad neli tarvitamisjuhtude rühma: sakraalsed ja sellelähedased toimingud; eepiliste jms lugude ettekandmine; töö ja füüsilised pingutused; nautejuhud. Kärbeseene kasutamise kohta seespilise ravivahendina on üksikteade, milles nenditakse tema tarvitamist kõhuvalude ja -koolikute puhul⁵.

Sakraalsed ja sellelähedased toimingud

Kärbeseent on tarvitatud järgmistel puhkudel: surnud inimeste hingedega lävimisel⁶, vaimudega lävimisel⁷, haigete ravimisel⁸, vastsündinu nime määramisel⁹, hädaolukorra põhjuse ja ületamistee selgitamisel¹⁰, unenägude seletamisel¹¹, ettekuulutamisel ja ennustamisel¹², tuleviku ettenägemisel¹³, mineviku nägemisel¹⁴, erinevate maailmade külastamisel¹⁵, lendudel maa kohal¹⁶.

Animistlik-šamanistliku maailmavaate järgi on muutused inimeste maailmas alati seotud muutustega üleloo-

⁵K — Langsdorf 1809.

⁶t — Богораз 1934—1939; K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁷h — Patkanov 1897, Karjalainen 1927, Шатилов 1931; m — Karjalainen 1927, Чернецов 1935; k — Jochelson 1905, 1908; T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁸h — Karjalainen 1927, Шатилов 1931.

⁹t — Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated.

¹⁰h — Karjalainen 1927, Шатилов 1927, Maret Saar 1987: väli-
tööde materjalid; m — Чернецов 1935; mn — Lehtisalo 1924, Jochelson 1905, 1908.

¹¹k — Jochelson 1905, 1908.

¹²h — Karjalainen 1927; t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade; k — Jochelson 1905, 1908, Косвен 1962.

¹³k — Enderli 1903; t — Богораз 1904—1909.

¹⁴t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

¹⁵k — Enderli 1903, Jochelson 1905, 1908.

¹⁶K — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

mulike olendite maailmas. Inimene saab oma elusündmusi mõjutada, mõjutades sealseid olendeid. Selleks peab ta kõigepealt teadma, keda ja kuidas mõjutada, ning siis sellele vastavalt tegutsema. Keerulisemates kriisiolukordades võib juhtuda, et ühiskonna lihtliikme (sakraalses mõttes) enda hangitud informatsioonist ei piisa või ei ole ta suuteline üleloomulikke olendeid mõjutama. Nende maailma siseneda ning seal võimsate olenditega lävida suudavad vaid ühiskonna kõrgeimal sakraalsel tasandil olevad isikud¹⁷. Need inimesed on võimelised üht oma hingedest kehast vabastama, saatma üleloomulike olendite maailma, laskma seal vajalikul viisil tegutseda ning lõpuks ka oma hinge sealt edukalt tagasi tooma¹⁸. Vajalikku informatsiooni nii inimeste kui üleloomuliku maailma kohta koguvad nad riituse algetapil; seejuures kasutatakse üleloomulike olendite — abistajavaimude — abi (Siikala 1978). Kärbseseene tarvitamisega seotud riitustele on iseloomulik, et seene kasutamine toimub riituse algetapil ja et paljudel juhtudel heidab riituse läbiviija pärast seene manustamist magama ning hakkab üleloomulikule ilmale mõju avaldama alles ärganuna.

Riitus on seega psüühika muutumise ja muutmise seisukohast mitmekülgne ja järkjärguline protsess. Millisele küljele ja millisel etapil kärbseseene abil tahetakse mõju avaldada, selle kohta on kolme liiki arvamusi.

Anna-Liisa Siikala arvates, kes on šamaaniriitusi uurinud kommunikatsiooniteoorias lähtudes, on kärbsese-

¹⁷ Rangelts võttes kehtib see väide vaid hilisanimistlikul arengutasemel olevate kultuuride kohta. Varaanimistlikul etapil võis supra-normaalse maailmaga ühendusse astuda iga inimene, alles hiljem muutus see eriliste isikute, šamaanide eelisõiguseks, kelle hing võis ilma peremeest kahjustamata kehast lahkuda (Кулемзин 1984). Vaadeldavas piirkonnas leidub nii varaanimistlikke (nt korjakid ja tsuktšid) kui ka hilisanimistlikke maailmavaateid (nt handid ja mansid).

¹⁸ Vaimude maailmaga lävimine ei ole mitte ainult keerukas, vaid ka hädasohtlik; šamaanide endi väljenduse kohaselt paneb šamaan oma poolehoidjate elu keerukatel hetkedel neid abistades kaalule oma heaolu ja elu (Siikala 1978).

seen nende rütmiliste stimulatsioonivõtete toimet võimendavaks vahendiks, mida šamaan oma teadvuse muutmiseks kasutab. Šamaani ekstaasitehnika psüühilised mehhanismid on selle autori järgi sarnased niisuguse transiseisundi saavutamise mehhanismidega, milles tuleb käituda sшипäraselt. Transi induktsioonistaadiumi vaimse protsessi olemuseks on järk-järgult süvenev ning üleloomulikule maailmale suunatud rollivõtt, selle põhilisteks vahenditeks on aga rütmiline muusika, laulmine ja tantsimine. (Siikala 1978.)

Teist liiki arvamusi võiks psühholoogia seisukohast lähtudes kokku võtta kui «kärbseseene toimet infotöötlemise protsessile». Need arvamused põhinevad kärbseseene tarvitajate endi seletustel, mille järgi seen on seotud teadaandmise ja selgeltnägemisega. Niisuguseid seletusi on rikkalikult mõlemast kasutuspiirkonnast ning tüüpilisemad neist oleksid järgmised: kärbseseen tekitab inimesel erilise seisundi, milles see «kõike teab»: kes temalt midagi varastas, kes teda pettis jne¹⁹; aitab mõista vaimude keelt²⁰; omab võimu teda sõõnud inimesele ennustada tulevikku, kui inimesel on vaja seda teada²¹; ütleb igale inimesele, isegi kui see šamaan pole, mis aitab tal terveks saada, kui ta haige on, või seletab talle unenägu või näitab talle ülemist ja alumist maailma (s. o tulevikku ja minevikku) või ennustab, mis temaga juhtuda võib²²; annab teada põhjuse, kui juhtus midagi halba, kui on kadunud mingi asi, loom või inimene, või on keegi haige²³; ütleb, mida inimene teada tahab, näiteks, kuidas haiget ravida²⁴. Hantide arvates on kärbseseene vaim ainus vaim, kes ennustab (Vladislav Kulemzin 1987: isiklik teade).

¹⁹s — Шатилов 1927.

²⁰m — Чернецов 1935.

²¹K — Enderli 1903; Косвен 1962, tsiteeritud (Новик 1984) järgi.

²²k — Jochelson 1905, 1908.

²³h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

²⁴mn — Lehtisalo 1924.

Informatsiooni saadakse hallutsinatsioonide või unenägede ajal. Nende süzeeline käik erineb piirkonniti ja eesmärgiti, kuid nende ühiseks jooneks on antropomorfse kujuga kärbseseenevaimude, «kärbseseenemehikeste» esinemine²⁵. Need vastavad inimese esitatud küsimustele²⁶, annavad lauluga²⁷ või jutustades²⁸ teada, mida inimene teada tahab; võtavad käest kinni ja viivad inimese läbi kogu maailma, näidates talle mitmesuguseid asju, viivad ka surnute maale (s. o minevikku)²⁹; näitavad talle tulevikku ja minevikku³⁰. Info edastatakse kuulajatele kas une³¹ või hallutsinatsioonide³² ajal või hiljem, pärast ärkamist³³.

Sellist informatsioonihankimise protsessi on Karjalainen (1927) nimetanud *kärbseseene küsitlemiseks* ning on üsna põhjalikult vaadelnud tema levikut hantide asualal. Selle uurija arvates manustatakse seent niisuguste unenägede esilekutsumiseks, mis annaksid informatsiooni ja võimaldaksid ennustada.

Kärbseseene küsitlemise näitena esitame 1987. aastal autori poolt kuuldud seletused. Hante-informaatoreid oli kolm ja nad olid pärit kahest põlisest Jugani-äärsest suguvõsast. Kõnealust nähtust käsitasid nad kõik põhimõtteliselt ühtemoodi, nimetades seda selgeltnägemiseks või selgeltnägemise hoo.

«Kärbseseent kasutati joovastuse saamiseks, ent ka selgeltnägemise hoo esilekutsumiseks, et midagi kindlat

²⁵ Ettekujutus kärbseseene vaimudest kui suuremal või vähemal määral antropomorfse kujuga üleloomuliku maailma olenditest on mõlemal tarvituslal üldlevinud ning ulatub arvatavasti väga iidseesse aega. Kärbseseene-inimeste kujutistega petroglüüfid Polaar-Tšukotkal arvatakse kuuluvat protoeskimod assimileerinud tšuktside eellastele (Диков 1971).

²⁶h — Karjalainen 1927, Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

²⁷h — Karjalainen 1927.

²⁸mn — Lehtisalo 1924.

²⁹t — Bogoraz 1904—1909.

³⁰k — Jochelson 1905, 1908.

³¹h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

³²h — Karjalainen 1927.

³³h — Karjalainen 1927; mn — Lehtisalo 1924.

teada saada. Näiteks mis haigus on; kus on kadunud asi, loom või inimene ning mis seisus ta on, kas surnud või elus. Selgeltnägemise hoo esilekutsumiseks kasutasid kärbseseent targad inimesed.»

«Kasutatakse selgeltnägemise hoo esilekutsumiseks. Näiteks kui laps on haige, siis teadasaamiseks, kas see on jumala karistus või on haigusel mingi muu põhjus. Siis sööb lapse isa kärbseseent, et endal selgeltnägemise hoogu esile kutsuda. Hakkab nägema väikesi mehikesi, poole inimese pikkusi [informaator tõusis püsti ja näitas endale võõni]. Mehikesed küsivad seenesööjalt, miks ta neid sõi. Seenesööja seletab. Sellepeale annavad mehikesed vastuse. Seenesööja jääb magama. Siis ilmuvad mehikesed uuesti. Inimene esitab uue küsimuse. Ohe une jooksul võivad mehikesed ilmuda mitu korda. Iga korraga saab õnnetuse kohta järjest rohkem teada. Seenesööja magab, mehikeste ilmudes räägib ta kõva häälega. Lõpuks magab seenesööja kõvasti ja kui ärkab, on hoog möödas. Sööb ainult kübarat. [Juganil ei söödud kogu kübarat, järele jäeti keskosa, jala kinnituskoht.] Ainult mehed söövad ettenägemiseks. Järgmisel päeval pärast seenesöömist võib paha olla, ajada oksele või iiveldada. Kui väikesed mehikesed ei ilmu, siis jääb seletav nägemus saamata.» Ise ei olnud informant seent söönud. Ta rääkis vaid edasi oma isa elamusi.

«Kärbseseent kasutati, kui juhtus midagi halba. Siis mindi targa inimese juurde (handi keeles *panklenkgor*), et teada saada. Kui tarka inimest ei olnud, siis pidi inimene ise proovima teada saada. Seda tohtis teha ainult mees. Kui ei õnnestunud, siis tuli ikka targa inimese juurde minna.»

Kärbseseene küsitlemine võib ka ebaõnnestuda. Näiteks võib juhtuda, et mehikesed jäävad ilmumata³⁴ või, küll ilmudes, viivad inimese hoopis teistesse maadesse ja

³⁴h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

paikadesse, jättes vajalikud teated hädaolukorra kohta aga andmata.³⁵

Küsitlemise eesmärgil seent söönu ja kärbseseene vahelised suhted on erilaadsed. Samaan käsitab seene söömist abistaja loomisena ja tunnetab seda kui kärbseseene vaimu minemist enda sisse³⁶. Seejuures ta nagu alistuks välisele survele: «Samaan, täpsemalt *ворожей*, ei söö seent mitte ise, mitte oma soovi kohaselt. Teda sunnib sööma kärbseseene vaim, kes teadustab.»³⁷ Info edastamisel kuulajatele tunnetatakse ennast vaid vahendina vaimu käes. Sellele aspektile viitavaid teateid on kaks: «Vana naise [s.o naisšamaani] laulu subjekt ei olnud mitte ta ise, vaid «punase kärbseseene vaim»»³⁸ ning «kui *ворожей* sööb kärbseseent, siis tema, *ворожей*, laulab. See, kes laulab, ei ole tema, *ворожей*, vaid kärbseseen.»³⁹

Heiki Silveti poolt (1988: isiklik teade) hantide juures üleskirjutatud laulu poeetiline loomus viitab šamaani positiivsele emotsionaalsele seisundile pärast informatsiooni saamist. Laul kujutab endast šamaani pöördumist kärbseseene kui kõrgemate olevustega suhtlemise vahendaja poole.

*Oh sa kuldjalaline väike kärbseseen — tšo-tšo-tšo jne
niisuguse sõnumi mulle töid — tšo-tšo-tšo jne
mustrilise jalaga väike kärbseseen — tšo-tšo-tšo jne
palju teateid, palju sõnu on sul — tšo-tšo-tšo jne
kuldsele rohule asetatakse [tundmatu sõna] —
tšo-tšo-tšo jne*

*väike pardipoeg, väike part
ühe poolega kõnnid mööda vett
teise poolega kõnnid mööda maad*

³⁵h — Karjalainen 1927.

³⁶h — Karjalainen 1927.

³⁷h — Vladislav Kulemzin 1987: isiklik teade.

³⁸h — Karjalainen 1927.

³⁹h — Vladislav Kulemzin 1987: isiklik teade.

tõmbav ling, tõmbav nõõr

nii [tuleb] kiigutada

sa oled aga kärbseseente keskel väike kärbseseen.

Niisugused on siis kahte liiki arvamused selle kohta, millisele riituse küljele ja millisel etapil kärbseseene toimega tahetakse mõju avaldada: ühe arvamuse järgi on seen teadvuse muutmise võtete toime võimendaja ning teise arvamuse järgi — kriisiolukorra lahendamiseks vajaliku informatsiooni vahendaja. Kolmandat liiki arvamuse järgi on kärbseseenel šamaaniriitustes kasutatuna ka hirmu pärssiv toime. Et seda oleks kergem mõista, meenutame, et vaimudemaailmaga lävimine ei ole mitte ainult keerukas, vaid ka hädaohtlik ning et šamaan paneb teisi abistades kaalule oma heaolu ja elu. Seda arvamust esitab üksikteade: «...karu sööb jooksuajal kärbseseent selleks, et «mitte midagi karta», ja informaator võrdles teda selles mõttes šamaaniga, kes ei söö seent mitte ainult tuleviku kuulutamiseks pärast unes ähvardavate sündmuste nägemist, vaid ka selleks, et saada julgust kohtumiseks mitmesuguste vaimudega⁴⁰.

Eepiliste jms lugude ettekandmine

Kirjakunstielsestes animistlik-šamanistlikes kultuurides oli suuliste tekstide esitamine väga elav. Selleks olid olemas ka erilised isikud. Nende puhul on täheldatud kärbseseene kasutamist selle tegevuse hõlbustamiseks.

«Enda innustamiseks sööb laulja enne laulmist mõned kärbseseened...: nende mõjul läheb ta lihtsalt hulluks... Siis laulab ta metsiku häälega õõ otsa kangelaslugusid, isegi neid, mis näivad ammu ununenud olevat; hommiku aga kukub ta jõuetuna narile. Tema seisundi suhtes üksikõiksed kuulajad on rahul, et kuulsid nii tundelises esituses oma isade laule.»⁴¹

⁴⁰h — Vladislav Kulemzin 1987: isiklik teade.

⁴¹h — Патканов 1891.

«Vasjunganil olid erilised, *pankal-ku*'ks nimetatud isikud. *Pankal-ku* leotas kärbseseent sooja vees ja jõi tõmmist, mis mõjus uinuti ja uimastina. Koosolijad kogunesid magava *pankal-ku* ümber ja kuulasid ta unenäo sisu, mida ta sonides edasi andis.»⁴²

«Kord palusin hea lauljana tuntud korjakki-põdrakasvatajat mulle fonograafile laulda. Edutult proovis ta seda mitu korda teha... pärast kahe seene söömist hakkas ta laulma, valjusti ja kätega žestikuleerides.»⁴³

Töö ja füüsilised pingutused

Siia kuuluvad juhud, kus inimene tõstab oma organismi vastupidavust suurtele füüsilistele koormustele ning oma liigutuste osavust: loomade jälitamine kanuus⁴⁴, heinategemine⁴⁵, paatide tirimine kõitega⁴⁶, suurte raskuste kandmine pika maa taha⁴⁷, pikad rännakud käies⁴⁸ või joostes⁴⁹.

Mõnel juhul on pööratud tähelepanu asjaolule, et selline füüsiliste koormuste talumise viis ei paistnud teravist kahjustavat: «Heinaajal suudan ilma igasuguse vaevata hommikust hilisõhtuni töötada kolme mehe eest»⁵⁰, «vanaeit jookseb kolmkümmend kilomeetrit ja ei suregi ära»⁵¹. Ka näis kärbseseen kõrvaldavat kõik pingutustega kaasnevad füüsilised ja psüühilised ebameeldivused: «...ta võttis jalast oma lumesaapad ja sammus sügavas lumes tund-tunni järel... ainult liikumisrõõmust ja üldsegi

⁴²h — Кулемзин 1976.

⁴³k — Jochelson 1905, 1908.

⁴⁴T — Bogoraz 1904—1909.

⁴⁵K — Erman 1833—1848.

⁴⁶h — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁴⁷K — Langsdorf 1809.

⁴⁸Kasakatel — Крашенинников 1755; K — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade; T — Bogoraz 1904—1909.

⁴⁹T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁵⁰K — Erman 1833—1848.

⁵¹T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

mitte väsimust tundes»⁵²; «seene mõjul on viiskümmend kilomeetrit käia naljaasi»⁵³. Teateid kärbseseene sellisest toimest on kogunenud juba kahe ja poole sajandi jooksul ning sellise toime olemasolu rõhutavad ka kaasaegsed etnograafid Vladimir Lebedev ja Juri Simtšenko.

Nautejuhud

Sellesse rühma kuuluvad lõbusa meeleolu tekitamise juhud pidusöökidel, mida korraldati naabrite küllatuleku, pulmade või eduka saagi puhul, kus enamik aega veedeti süües, tantsides ja lauldes⁵⁴, ning juhud, mil lihtsalt üksinda või mitmekesi tekitati oma igapäevaelus endale meeldiv psüühiline seisund⁵⁵ ja kus aega veedeti kas aktiivselt tegutsedes⁵⁶ või vaikselt omaette olles⁵⁷ või vaheldumisi nii üht kui teist tehes⁵⁸. Ilusaimad ja meeldivaimad elamused olevat saadud siis, kui kärbseseene toime hakkas avalduma une ajal⁵⁹; selleks heideti pärast seene manustamist magama⁶⁰.

Oodatud toime psüühikale avaldus eelkõige positiivse meeleoluna: heaolutundena⁶¹, lõbususena, teravmeelsusena, humoorikusena⁶² või lisaks euforiseerunud meele-

⁵²T — Bogoraz 1904—1909.

⁵³K — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁵⁴K — Крашенинников 1755.

⁵⁵K — Dittmar 1897; T — Jelena Batjanova 1987: isiklik teade; K, T — Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated; h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

⁵⁶K — Langsdorf 1809.

⁵⁷k,t — Dittmar 1900; h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

⁵⁸k — Jochelson 1905, 1908.

⁵⁹i — Erman 1833—1848; k — Erman 1833—1848, Enderli 1903; t — Enderli 1903.

⁶⁰i, k — Erman 1833—1848; K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁶¹K — Крашенинников 1755, Langsdorf 1809, Dittmar 1900; i — Erman 1833—1848; k — Erman 1833—1848, Maydell 1893, Bogoraz 1904—1909, Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade; t — Bogoraz 1904—1909, Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁶²K — Крашенинников 1755; k — Enderli 1903, Bogoraz 1904—1909; t — Bogoraz 1904—1909; s või h Narõmi ääres — Georgi 1780.

Punane kärbseseen

olule meeldivasisuliste nägemis- ja kuulmishallutsinatsioonidena⁶³ ning unenägudena⁶⁴.

Ootamatu kõrvaltoime võis avalduda nn kärbseseenevaimu naljatusest: kuulmishallutsinatsioonide kaudu antud käsuna sooritada imelikke, tavamõistuse järgi sobimatuid tegusid, kusjuures käsk oli nii tugev, et ta täideti vastuvaidlematult⁶⁵; või vajadusena kärbseseent imiteerida⁶⁶.

Psüühilise muutuse sügavus oli erinev: ühtedel juhtudel säilis kogu toimeaja jooksul kontakt välisilmaga ning kontroll oma tegevuse üle, teistel juhtudel need puudusid, kolmandatel esinesid ühe toimeaja jooksul mõlemad seisundid⁶⁷.

Muudest kõrvalmõjudest on sagedamini mainitud makropsiat — ümbritsevate objektide nägemist tegelikust palju suuremana⁶⁸ ja jäsemete värisemist või tõblemist⁶⁹.

Tuleb tähelepanu juhtida asjaolule, et autentsetes allikates pole toodud ühtki juhtu, kus kärbseseene mõju all oleva põliselaniku käitumine oleks olnud ohtlik temale endale või ümbritsevatele. Vastupidi — enamasti on rõhutatud seene mõjul tekkinud psüühilise seisundi positiivset iseloomu.

Lõpuks esitame kirjelduse juhust, kus vene rahvusest etnograaf Vladimir Lebedev (1987: isiklik teade) tšukšide juures ekspeditsioonil olles kärbseseene mõju enda peal proovis.

⁶³K — Крашенинников 1755, Dittmar 1900; i — Erman 1833—1848; k — Erman 1833—1848, Maydell 1893, Jochelson 1905, 1908, Bogoraz 1904—1909, Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade; t — Bogoraz 1904—1909, Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁶⁴i — Erman 1833—1848; k — Erman 1833—1848, Слюнин 1900.

⁶⁵K — Крашенинников 1755; k, t — Bogoraz 1904—1909.

⁶⁶k, t — Bogoraz 1904—1909.

⁶⁷k, t — Bogoraz 1904—1909.

⁶⁸K — Крашенинников 1755; k — Maydell 1893, Слюнин 1900, Jochelson 1905, 1908, Bogoraz 1904—1909; t — Maydell 1893, Bogoraz 1904—1909.

⁶⁹K — Крашенинников 1755, Langsdorf 1809; k — Enderli 1903, Jochelson 1905, 1908.

«Mõju ilmnes kahe tunni pärast. Lamasin telgis, kus oli veel kaks meest. Rääkisime omavahel. Algul huvitas mind jutt, aga siis, mingist hetkest alates, enam mitte. Lülitasin jutuajamisest välja ja hakkasin tundma, nagu vaataksin laiaformaadilist filmi. Programm oli niisugune, nagu ise andsin. Meeleolu oli kerge ja rõõmus. Mingil momendil hakkas kaaslaste jutt mind jälle huvitama ning ma lülitasin nende vestlusse. Kui see mulle jälle enam huvi ei pakkunud, lülitasin end temast välja ja hakkasin «filmi» edasi vaatama samast kohast, kus ta mul pooleli oli jäänud. Seente mõju kestis kokku kaks tundi. Kogu toimeaja jooksul kontrollisin end täielikult — liigutused olid sujuvad, meeleolu oli reibas ja rõõmus. Järeelmõjusid ei olnud ei meeleolus ega füüsilises seisundis.»

Toodud kirjeldus osutab perioodilistele muutustele nautleja psüühilises seisundis ning hallutsinatsioonide «sisu» tellitavusele. Sellistele iseärasustele omaette nautlemise kulus on viidanud mõned teisedki. Ka unenägude «sisu» tellitavusele on tähelepanu pööratud.

Tinglikult kuulub nautejuhtude rühma ka kärbseseene kasutamine psühhofüüsilise väsimuse kõrvaldamiseks. «Kui jahimees läheb üksinda pikaks ajaks kaugelekaugede laande ja kui ta seal väsib, väsib tema hing ja keha, siis sööb ta kuivatatud kärbseseent ja muutub nagu joobnuks. Pärast seda on jälle hea olla ja küttida.»⁷⁰

TOIMET OLULISELT MOJUTAVAD TEGURID

Manustamisviisist ja annusest sõltumatuid olulisi tegureid on kaks: tarvitatava viljakeha arengufaas ja tarvitaja eelhäälustus.

⁷⁰h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

Viljakeha arengufaas

Kärbseseene toime sõltuvus viljakeha arengufaasist on tuntud mõlemas tarvituspriirkonnas ja mõlemas käsitletakse seda ühtemoodi: noorte, s. o väikeste ja kumerate kübaratega viljakehade toimet inimesele loetakse mõju- samaks, tugevamaks kui vanemate, s. o suurte ja lame- date kübaratega viljakehade oma⁷¹. Esimesi kasutatakse töö ja füüsiliste pingutuste korral, teisi — hallutsinat- sioonide esilekutsumiseks või sellise seisundi saavutami- seks, mida teised alkoholiga tekitavad⁷². Itelmeenide selle- kohaseid arusaamu refereerib Langsdorf (1809) nii: «Väiksemad, erepunased ja paljude valgete täppidega kaetud seemed öeldakse olevat tugevama narkootilise toi- mega kui suuremad, kahvatupunased ja väheste valgete täppidega.»

Metsaneenetsite targad sõid ainult täiskasvanud seeni (Lehtisalo 1924).

Oodatava toime saavutamise edukus sõltub samuti vaadeldavast tegurist; väiksemate viljakehade puhul on see edukus suurem. «Suured kärbseseened pole nii kuule- kad kui väikesed, nad võivad petta; väikesed on suurtest tugevamad, kuid sõnakuulelikumad.»⁷³

Kasutatavate viljakehade suurusest annavad ette- kujutust vaid kaks teadet: «seene kübar ei tohi olla suu- rem kui konksus sõrmedega peopesa»⁷⁴ ja «suurus on erinev; diameetrid ulatuvad 1—1,5 tollist kuni 5—6 tol- lini»⁷⁵.

Tarvitaja eelhäälestus

Kärbseseene kasutaja eelhäälestusel on kaks tasan- dit. Üheks, enam hõlmavaks tasandiks on tarvitaja kul-

⁷¹h — Karjalainen 1927; mn — Lehtisalo 1924; K, T — Juri- Simtsenko 1987: isiklik teade.

⁷²t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁷³T, K — Juri Simtsenko 1987: isiklik teade.

⁷⁴h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

⁷⁵i — Langsdorf 1809.

tuurist tingitud hoiak kärbseseene suhtes; see, mille tõttu euroopaliku mõtteviisiga katsealustelt ja mürgistunudelt saadud andmed seene toime kohta erinevad šamanistlik-animistlike kultuuride andmetest. «Oige» hoiaku olemasolu vajalikkust on teadvustanud endale ka seent tarvitavad rahvad ise. Metsaneenetsite seletuse on meieni toonud Toivo Vilho Lehtisalo (1924): «Õnnestunud tagajärgedega saab seent süüa ainult see, kes on tuttav kärbseseene olemusega; kui ta oma intoksikatsioonis aga ei näe kärbseseene vaimu õigesti, siis võivad need ta surmata või ta võib ise eksida pimedusse». See üldine, tarvitaja kultuurist tingitud hoiak avaldub ka tema käitumises. Seene korjamisel ja säilitamisel järgitavad reeglid väljendavad austust ja tähelepanu tema vastu. Etnograaf Jelena Batjanova seletas (1987: isiklik teade): «Kui korjakid leiavad seene, siis nad tantsivad. Seene juures, tema leidmise kohal, ei tohi rääkida. Sel ajal nad isegi ei vasta hõikamise peale». Handid pöörduvad seene poole sõnadega «*Pank, tōh pill!* (Kärbseseen, siia!)» (Кулемзин 1984). Kärbseseent kui vigastatavat⁷⁶ ja surelikku olendit⁷⁷ võetakse korjamisel koos «juurtega»⁷⁸. Kuivatatud seeni säilitatakse alati tervetena⁷⁹ ja hoitakse kübar ülespidi⁸⁰.

Teiseks tasandiks on tarvitaja hoiak, mida aktiviseeritakse tarvitamise eel. Seda tehakse toiminguga, mida tema olemuse järgi võiks nimetada «kärbseseenele eesmärgi teatamiseks». See on tuntud mõlemas piirkonnas ning nii tehakse kõikidel tarvitamisjuhtudel ja igal tarvitamiskorral eraldi. Põhja-Aasia rahvaid hästi tundev etnograaf Juri Simtšenko (1987: isiklik teade) sõnastas selle reegli nii: «Kärbseseenele tuleb alati ütelda, kas valjult või omaette, kasutamise eesmärk.» Ka kirjandu-

⁷⁶h — Кулемзин 1984.

⁷⁷h — Vladislav Kulemzin 1987: isiklik teade.

⁷⁸K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

⁷⁹h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

⁸⁰K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

sest võib leida kaks sellekohast teadet: «Enne seene söömist loeb inimene seene kohal teatud kindlad sõnad, mis kinnitavad tema soovi näha tulevikku; see soov täitub ta unenäos»⁸¹; «Kui tark seent sööb, siis teeb ta seda alati kultuslikul eesmärgil, see ongi loomulik, sest söömisega loob ta endale abilised»⁸².

MANUSTAMINE

Manustamisviisid

Neid on olnud viieteistkümne ringis. Manustatud on toorelt, värskena praetult või keedetult, kuivatatult, tõmmisena, keedisena, on joodud kärbseseenega intokseeritud inimese uriini ja söödud intokseeritud põhjapõdra liha.

Kuivatatud seenest söödi kogu viljakeha, s. o kübar ja jalg mõlemad⁸³ või ainult kübar⁸⁴. Seen kas neelati närimata ja loputati veega alla⁸⁵, neelati pärast suus katkinärimist ja loputati siis veega alla⁸⁶, seent mäluti suus ja ainult sülg neelati alla⁸⁷ või mälusid seent naised, alla aga neelasid selle mehed⁸⁸. Kaug-Ida rahvaid uuriva Vladimir Lebedevi sõnul (1987: isiklik teade) ei ole ta viimast manustamismoodust kohanud. Veelgi enam, puuduvat ka mälestused sellest. Mõnikord söödi seent koos leivaga, samuti koos või või rasvaga⁸⁹. Mõnel pool on enne suhupanemist seent veidike vees hoitud.

⁸¹k — Enderli 1903.

⁸²h, m — Karjalainen 1927.

⁸³k, t — Jelena Batjanova, Vladimir Lebedev 1987: isiklikud teated.

⁸⁴h — Karjalainen 1927, Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

⁸⁵K, T — Steller 1774, Langsdorf 1809, Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁸⁶h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid; k — Maydell 1893; t — Bogoraz 1904—1909.

⁸⁷k — Dittmar 1900.

⁸⁸k — Enderli 1903, Bogoraz 1904—1909.

⁸⁹k — Karjalainen 1927.

«et ta hamba all ei ragiseks» — nagu Handimaal autorile seletati.

Kuivatatud seeni keedeti natuke aega vees, saadud vedelikku joodi niisama⁹⁰ või segati marjamahlagaga⁹¹, Tõmmise saamiseks leotati seeni marjamahlas⁹² või lihtsalt valati nad kuuma veega üle ja oodati, kuni paisuvad⁹³. Toime tugevdamiseks on mõnel puhul kasutatud sinikat (*Vaccinum uliginosum*)⁹⁴. Tõmmist valmistati ka pajulillega⁹⁵. Nagu Juri Simtšenko (1987: isiklik teade) oma silmaga veenduda võis, neelatakse vahel alla ka tõmmise tegemiseks kasutatud seened.

Kärbseseenega intokseeritud inimese uriini joodi naturaalselt⁹⁶ või segati joogisse⁹⁷.

Kärbseseenega intokseeritud põhjaõdra liha mõjus psühhotroopselt ainult siis, kui loom oli tapetud intokseeritud seisundis⁹⁸.

Värsked seeni söödi toorelt⁹⁹, praeti või keedeti ja söödi siis kastme või supina¹⁰⁰.

Kõige enam oli mõlemas kasutuspiirkonnas levinud kärbseseene kasutamine kuivatatult¹⁰¹. Ja seda mitte üksnes selle tõttu, et just niimoodi saab seent säilitada, vaid arusaama tõttu, et värskena on seen väga mürgine¹⁰². «Siis on mürk mõjusam ja surmab kiiremini.»¹⁰³

⁹⁰k — Strahlenberg 1736; K, T — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁹¹Venelased T-l ja K-l — Erman 1833—1848.

⁹²K — Langsdorf 1809.

⁹³K, T — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

⁹⁴K — Langsdorf 1809.

⁹⁵K — Крашенинников 1755.

⁹⁶k — Strahlenberg 1736, Крашенинников 1755, Steller 1774, Langsdorf 1809, Maydell 1893, Слюнин 1900, Enderli 1903, Jochelson 1905, 1908.

⁹⁷k — Erman 1833—1848.

⁹⁸k — Steller 1774, Erman 1833—1848.

⁹⁹h või s Narõmi ääres — Georgi 1780; h — Karjalainen 1927.

¹⁰⁰k — Langsdorf 1809.

¹⁰¹ Kirjanduses esinevate sellealaste viidete ülevaadet vt Wasson 1968: 153—154. K, T — Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated; h — Maret Saar 1987: välitõõde materjalid.

¹⁰²k — Слюнин 1900.

¹⁰³k — Jochelson 1905, 1908.

Punane kärbseseen

Seene allaloputamiseks kasutatud vett on iseloomustatud kui värsket ja külma¹⁰⁴. «Õeldakse, et narkootilist toimet saab tugevdada, kui hiljem palju külma vett peale juua.»¹⁰⁵

Annus

Kamtšatkal kasvava punase kärbseseene toimest ülevaadet andes nentis Langsdorf (1809), et toime esilekutsumiseks vajalik annus sõltus indiviidi seisundist ja võis olenevalt sellest suuresti erineda.

Esitatud on väga erinevaid andmeid. Kõige suurema annuse õigsuses — 21 ja enamgi viljakeha (Patkanov 1897) — on Karjalainen (1927) kahelnud. Ülejäänud andmed kuivatatud seente tarvitamisannusest jäävad kõik vahemikku 0,5—11 seent¹⁰⁶.

Hallutsinatsioonide esilekutsumiseks on kasutatud 3—11 enam arenenud, lameda kübaraga viljakeha, töötegemisel ja füüsiliste pingutuste talumise hõlbustamiseks 3—5 noort kumera kübaraga viljakeha¹⁰⁷. Täit ettekujutust inimese seisundi iseärasuste kohta, mille järgi annuse suurus igal konkreetsel tarvitamisjuhul määrati, ei ole andmete puudumise tõttu võimalik luua. On vaid üks sellekohane teade. Ühe handi jutu järgi on nauteseisundi esilekutsumiseks kärbseseent manustatud seni, kuni meeololu hakkas pidevalt lõbusamaks muutuma, s. i meeololu ei ilmnenu enam langusehetki¹⁰⁸. Tuleb rõhu-

¹⁰⁴k — Слюнин 1900; K — Steller 1774; h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

¹⁰⁵K — Langsdorf 1809.

¹⁰⁶K — Langsdorf 1809, Juri Simtšenko 1987: isiklik teade; T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade; t — Bogoraz 1904—1909, Jelena Batjanova, Vladimir Lebedev 1987: isiklikud teated; k — Крашенинников 1755, Ерман 1833—1848, Jochelson 1905, 1908, Jelena Batjanova, Vladimir Lebedev 1987: isiklikud teated; i — Крашенинников 1755; mn — Lehtisalo 1924; s — Donner 1933; h — Karjalainen 1927, Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

¹⁰⁷k, t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

¹⁰⁸h — Maret Saar 1987: välitööde materjalid.

tada, et selles piirkonnas manustati seent pikkamööda, kübara küljest tükke hammustades, neid hoolikalt mälu- des ja siis iga suutäit eraldi veega alla loputades.

Inimese seisundist sõltumatuks doosi määravaks lisateguriks oli sakraalne arusaam, et alati tuleb manustada — olenevalt uskumusest — paaris või paaritu arv viljakehi. Näiteks hant lisas piiri tunnetamisest rääkides: «Kui kahe seene puhul, tunned, et on paras aeg lõpetada, tuleb ikka veel üks seen lisaks süüa.» See sakraalne tingimus oli nii tähtis, et seda järgiti ka kärbseseene söömist õppides¹⁰⁹.

Tõmmise valmistamiseks kasutatud viljakehade ja vedeliku hulga kohta ning joodud koguse kohta on andmed napid. On teada juhus, kus algajale, suurele ja tugevale mehele valmistati tõmmis 7—9 viljakehast 3 liitris vees: selle mõju avaldumist hakkas ta juba peale ühe kruusitäie ärajoomist ootama¹¹⁰. Nauteseisundi või folkloorsete tekstide ettekandmiseks vajaliku seisundi tekitamiseks on kasutatud kolmest seenest tehtud tõmmist¹¹¹.

Värsked seeni on toorelt söödud vaid üks viljakeha korraga ning selle mõju on võrreldud kolmest seenest valmistatud tõmmise omaga¹¹²; kolme viljakeha on peetud juba surmavaks¹¹³; keedetuna või praetuna on neid korraga ka rohkem söödud¹¹⁴.

Ettevaatusabinõud

Kärbseseene mõju all olevatel šamanistlik-animistlikest kultuuridest pärit inimestel pole täheldatud agressiivset käitumist (Wasson 1968:155—158, 176—178).

¹⁰⁹K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

¹¹⁰K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

¹¹¹h või s Narõmi ääres — Georgi 1780.

¹¹²h või s Narõmi ääres — Georgi 1780.

¹¹³k — Jochelson 1905, 1908.

¹¹⁴K — Langsdorf 1809.

Punane kärbseseen

Väga harva on täheldatud nende inimeste surma¹¹⁵. Ohutus tagati mitmete reeglite järgimisega.

Kärbseseene mõjul tekkiva agressiivse käitumisega inimesed elimineeriti protseduuriga, mis tehti kohe seene tarbijaks hakkamise alguses. Algajale anti juua kärbseseene tõmmist ja jälgiti siis tema käitumist intokseeritud seisundis. Agressiivsuse ilmnemise korral keelati tal seene kasutamine edaspidi¹¹⁶; niisuguseid olukordi aga esines väga harva¹¹⁷.

Intoksikatsiooni ebasoovitavat kulgu välditi kolme reegli täitmisega.

Esiteks. Nõrgad inimesed tarbisid seent kujul, milles psühhotroopne mõju oli kõige nõrgem — tõmmisena¹¹⁸.

Teiseks. Intokseeritud ei mõjustatud mitte millegagi. «Las teeb, mis tahab. Kui teda segada, siis võib ta endale kahju teha või end vigastada.»¹¹⁹

Kolmandaks. Kärbseseent ei tarvitatud üheaegselt alkoholiga¹²⁰. «Räägitakse, et kui mõlemat tarvitada, võib isegi surra. Seen ja viin on vastupidise toimega. Näiteks kui seeni sõõnu ja viina joonu kohtuvad, näib viinajooja seenesööjale mustana, inimesele kahjuliku jõuna, ja sellepärast läheb ta viinajoojast eemalt mööda.»¹²¹ Sljunin (Слюнин 1900) kirjeldab juhtu, kus kärbseseenega intokseeritud korjakk pärast viinajoomist ja selle mõjumist «ovalise vastumürgina» uues tekkinud seisundis halab.

¹¹⁵K — Langsdorf 1809; k — Слюнин 1900, Enderli 1903, Jochelson 1905, 1908, Jelena Batjanova 1987: isiklik teade; mn — Lehtisalo 1924.

¹¹⁶K, T — Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated.

¹¹⁷k, t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

¹¹⁸k, t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

¹¹⁹K, T — Juri Simtšenko 1987: isiklik teade.

¹²⁰h — Кулемзин 1976; K, T — Vladimir Lebedev, Juri Simtšenko 1987: isiklikud teated.

¹²¹k, t — Vladimir Lebedev 1987: isiklik teade.

TOIME

Põhjalikumalt on kärbseseene mõju inimese psüühikale ja füüsilisele uurinud Langsdorf (1809), Jochelson (1905, 1908) ja Bogoraz (1904—1909). Vaadeldes kõiki kasutamisuhte koos, on nad toime klassifitseerimisel lähtunud psüühikas ja füüsilises toimunud muutuste sügavusest ja inimese kontaktsuse astmest teda ümbritseva reaalse maailmaga, ning eraldanud selles toimes kaks või kolm vormi. Need klassifikatsioonid ei väljenda kõiki kärbseseene toime aspekte ühesuguse selgusega. Varju jäävad just toime need küljed, mis on seotud sakraalsete ja sellelähedaste tarvitamisjuhtudega. See on arusaadav, sest euroopalikust kultuurist pärit uurijad ei suuda lõpuni tunnetada teadvuse muundunud oleku saavutamise tee ja selle oleku enda olemust, rääkimata nende erinevustest seene manustamise puhul ja ilma selleta. Seepärast tulebki seene mõju hindamisel neil juhtudel lähtuda kasutajate endi seletustest. Meile kättesaadavaks osutunud seletused on toodud eespool, tarvitamisjuhtude kirjelduste juures.

Valdamata kärbseseene tarvitamise oskusi (aga neid täielikult esitada ei suutnud ka käesolev artikkel), võib seene manustamine lõppeda surmaga. Wassoni (1968) monograafias on toodud mitmeid näiteid selle kohta. Need kõik kirjeldavad euroopalikust kultuurist pärit inimestega toimunud juhte.

Lääne-Siberist pärit ettekujutuse surmaga lõppeda võivast intoksikatsioonist ja vahenditest, mida sel juhul veel inimese päästmiseks rakendada prooviti, on meieni toonud Karjalainen (1927): «Kui keegi sööb seda [s. t kärbseseent] liiga palju, siis suruvad ta hambad end kokku, suust hakkab tal sülge tulema, ta silmad lähevad pungi ning teda saab päästa vaid talle vägivaldselt piima või soola sisse andes, sest nende ainetega ei taha *panh* [kärbseseen] tegemist teha.»

Kirjandus

Bogoraz, Vladimir 1904—1909. The Chukchee. Memoir of the American Museum of Natural History. Jesup North Pacific Expedition. Parts 1, 2, 3. New York *

Dittmar, Carl von 1900. Reisen und Aufenthalt in Kamtschatka in den Jahren 1851—1855. — Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. Series 3, vol 8, part 2, section 1, pp 98—100 *

Donner, Kai 1933. Ethnological Notes about the Yenisey-Ostyak (in the Turukhansk Region). — Mémoires de la Société Finno-ougrienne. V 66. Helsinki *

Enderli, J. 1903. Zwei Jahre bei den Tschuktschen und Korjaken. — Petermanns Geographische Mitteilungen, Bd 49, H 8, S 175—184; H 10, S 219—227; H 11, S 255—259 *

Erman, Adolf 1833—1848. Reise um die Erde durch Nord-Asien und die beiden Oceane in den Jahren 1828, 1829 und 1830. Berlin, Reimer *

Georgi, Johann Gottlieb 1780. A Compleat Historical Account of all the Nations which Compose that Empire. London *

Jochelson, Waldemar 1905, 1908. The Koryak. Memoir of the American Museum of Natural History. Jesup North Pacific Expedition. Vol VI. Part I. Religion and Myth, 1905. Part II. Material Culture and Social Organization of the Koryak, 1908. New York *

Kamieński Dłużyk, Adam 1874. Dyarusz więzienia moskiewskiego, miast i miejsc. — Warta. A Collection of Articles. Ed. by the Rev. A. Manyński. Poznań, pp 378—388 *

Kannisto, Artturi 1958. Materialien zur Mythologie der Wogulen. Gesammelt von Artturi Kannisto. — Mémoires de la Société Finno-ougrienne. V 113, Helsinki

Karjalainen, Kustaa Fredrik 1927. Die Religion der Jugra-Völker. Helsinki *

Langsdorf, Georg Heinrich von 1809. Einige Bemerkungen, die Eigenschaften des Kamtschadalischen Fliegenschwammes betreffend. — Wetterauschen Gesellschaft für die gesammte Naturkunde: Annalen. Vol 1, N 2. Frankfurt M. *

Lehtisalo, Toivo Vilho 1924. Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden. — Mémoires de la Société Finno-ougrienne. V 53. Helsinki *

Maydell, Baron Gerhard von 1893. Reisen und Forschungen im Jakutskischen Gebiet Ostsibiriens in den Jahren 1861—1871. — Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angrenzenden Länder Asiens. Series IV, Bd 1, S 298—300 *

Patkanov, Serafim 1897. Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volks-poesie. St. Petersburg *

Siikala, Anna-Liisa 1978. The Rite Technique of the Siberian Shaman. — FF Communications (Ed. for the Folklore Fellows). Vol. 93,2. no 220. Helsinki

Märkus. Tärniga * tähistatud kirjandusallikad on tsiteeritud R. G. Wassoni raamatu (1968) järgi.

Steller, Georg Wilhelm 1774. Beschreibung von dem Lande Kamtschatka, dessen Einwohnern, deren Sitten, Nahmen, Lebensart und verschiedenen Gewohnheiten. Frankfurt—Leipzig, Johann Georg Fleischer *

Strahlenberg, Philipp Johann von 1736. An Historico-Geographical Description of the North and Eastern Parts of Europe and Asia; But More Particularly of Russia, Siberia and Great Tartary; etc. London *

Wasson, Robert Gordon 1968. Soma: Divine Mushroom of Immortality. New York, Harcourt Brace Jovanovich, Inc.

Богораз, Владимир 1934—1939. Чукчи. Ч 1—2. Ленинград, Издат. истории народов севера

Диков, Николай 1971. Наскальные загадки древней Чукотки. Петроглифы Пегтымеля. Москва, Наука

Дунин-Горкавич, А. А. 1904. Тобольский Север: Санкт-Петербург *

Косвен, Марк 1962. Из истории этнографии коряков в XVIII в. (публикация). — Сибирский этнографический сборник, т 4, с 276—291

Крашенинников, Степан 1755. Описание земли Камчатки. Санкт-Петербург, Имп. Акад. Наук *

Кулемзин, Владислав 1976. Шаманство Васюганско-ваховских хантов (конец XIX — начало XX вв.). — Из истории шаманства. Томск, Издат. Томского университета, с 3—154

Кулемзин, Владислав 1984. Человек и природа в верованиях хантов. Томск, Издат. Томского университета

Новик, Елена 1984. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Москва, Наука

Патканов, Серафим 1891. Тип остяцкого богатыря по остяцким былинам и героическим сказаниям. Санкт-Петербург

Слюнин, Николай 1900. Охотско-Камчатский край: Естественноисторическое описание. Т 1. Санкт-Петербург *

Чернецов, Валерий 1935. Вогулские сказки: Сборник фольклора народа манси. Ленинград

Шатилов, М. Б. 1927. Остяко-самоеды и тунгусы Принарымского района. — Труды Томского краевого музея. Т 1. Томск

Шатилов, М. Б. 1931. Ваховские остяки: Этнографические очерки. — Труды Томского краевого музея. Т 4. Томск

Isiklikud teated

Vatjanova, Jelena /Батьянова, Елена Петровна/ 1987. Moskvys NSVL TA Etnograafia Instituudis töötav etnograaf. Vestlus 1. X 1987.

Kulemzin, Vladislav /Кулемзин, Владислав Михайлович/ 1987. Tomski Riiklikus Olikoollis töötav etnograaf. Kirjad 11. X 1987 ja 26. X 1987.

Lebedev, Vladimir /Лебедев, Владимир Владимирович/ 1987. Moskvys NSVL TA Etnograafia Instituudis töötav etnograaf. Vestlus 1. X 1987.

Lukina, Nadežda /Лукина, Надежда Васильевна/ 1987. Tomski Riiklikus Olikoollis töötav etnograaf. Vestlus oktoobris 1987.

Punane kärbseseen

- S a a r, Edgar 1987. Tartus Eesti Rahva Muuseumis töötav etnograaf. Igapäevased vestlused.
- S i l v e t, Heiki. 1987. Tartus Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituudis töötav folklorist. Vestlus detsembris 1987 ja kiri 24. II 1988.
- S i m t š e n k o, Juri /Симченко, Юрий Борисович/ 1987. Moskvast NSVL TA Etnograafia Instituudis töötav etnograaf. Vestlus 1. X 1987.
- S o k o l o v a, Zoja /Соколова, Зоя Петровна/ 1987. Moskvast NSVL TA Etnograafia Instituudis töötav etnograaf. Vestlus 30. IX 1987.
- V a s s i l j e v, Vladimir /Васильев, Владимир Владимирович/ 1987. Moskvast NSVL TA Etnograafia Instituudis töötav etnograaf. Vestlus 1. X 1987.

Inglise keele õpetaja
 Siivet Heiki 1987. Tartu: Eesti Kirjandus Instituut.
 1987. 224 lk. * * *
 Simionko, Iuri. 1987. Moskva: NSVL TA Kirjandus Instituut.
 1987. 120 lk. *
 Sokolova, Zoja. 1987. Moskva: NSVL
 TA Kirjandus Instituut. 1987. 200 lk.
 Vassiljev, Vladimir. 1987. Moskva: NSVL
 TA Kirjandus Instituut. 1987. 120 lk.

Anselm Hollo

Tõlkinud Kristiina Etverk

Kassid istuvad
me tummad sõsarad
kui neil pole nälg
Istuvad pidulikult vurrud
mõlemal pool pead
mida õpime sellest
milles erinevad
seened teistest taimedest
neil pole juuri
ja kui neid süüa
siis sured või laulad

Et kassid
ei söö seeni
üldtuntud tõsiasi
me ei söö kasse
kui ehk kogemata
või on tõeline nälg
näiteks Indias

Mis suhtes on seened
India ja soomesoolistega
et oleme šamaanid

näljata

oleme söönud seeni
istume pidulikult
laulame aeglasi laule
end surnuks tehes
ei me sure sest siis

sööme indialasi

üldtuntud tõsiasi
kõik rahvad
soomesoolised

Kui seeni pärast vihma
kirjusid koeri mere

ääres on meid

laulame sureme
ehk õpime siit uue
tõsiasi
mis pole üldtuntud

«ABSURDNE AEG» JA KOLM SURMA

Ühest Bernard Kangro luuletsüklist

Hasso Krull

Kolm surma on meid viimase saja aasta jooksul puudutanud: need on Jumala, kunsti ja inimese surm. «Jumal on surnud — kaastundest inimese vastu suri jumal,» kõneleb Zarathustra Nietzsche raamatus; pärast seda oleme näinud Marinetti tsirkust ning dadaiste, kes tõmbasid teki üle pea ja vilistasid — kunsti surnuks; ja 1960. aastate algul sedastab humanismi ja fenomenoloogia hüljanud Foucault: «Inimene on surnud.»

Kuhu me niimoodi jõuame? Ja kes — meie? Ei mujale kui uude aega, võib-olla. See tähendab, jõuavad muidugi teised. Kuidas see just juhtub, oleme enda ümber juba aastakümneid pidanud nägema, ning Bernard Kangro meiega koos. Paistab, et Kangro on seda tajunud eelkõige «absurdse ajana», ning tema vaevad, ahastused, enesehoiud ja närtsimised on ühe omaaegse tuiklemisjäljena maha jätnud — või pigemini maha unustanud — luuletsükli luulekogusse «Puud kõnnivad kaugemale» (Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1969).

Artikkel aluseks on esinemine Bernard Kangrole pühendatud ettekandekoosolekul Tartus 10. XII 1988. a.

«See on nagu sõnum üksikult mahajäänud sillapealt vaenulikus ümbruses, mis kannab nime «Absurdne aeg», ja luuletaja nagu ei usugi enam, et ta sõnum kunagi päralt jõuab — või ei hooli ta enam sellest,» kirjutab Kangro ea- ja aatekaaslane Karl Ristikivi (Mägi, Ristikivi, Kangro 1973:30). Hoolimatust sõnumi päraltjõudmise suhtes on Kangro puhul raske uskuda. Kuid vahest on see midagi muud kui lihtsalt hoolimatus? Vahest on see lootusetus? Või väsimus? Või ahistus millestki muust, millestki sõnumivõõrast?

Ei saa alustada sellistele küsimustele vastamisest. Nentigem esmalt, et Kangro luuletsükkel kahtlemata ilmutab loobumist pürgimisest puhta ja täiusliku, sõltumatu kunstiideaali poole — kui ka mitte täielikku loobumist. Kangro on siin vaba estetismist, sõnum kunsti surmast on teda puudutanud. Seda ei saa ju öelda kõigi arbutate-põlve luuletajate kohta.

Milles ilmneb see loobumine kõigepealt? Võõrdumises «puhtast ja selgest» väljendusest, ühtlustatud keelest, lihtsast ja üldarusaadavast ideest. Kangro luuletsükli keel on proosaline, ja mitte ainult seda — ta on mitmeti-proosaline, kasutades hulka teineteisele võõraid keelekihistusi, pannes oma tekstis lõikuma erisuguse päritolu ja ideoloogilise väärtusega diskursusi. Sellekohaseks hoiatuseks ja ühtlasi üheks võimsamaks näiteks niisugusest menetlusest on juba tsükli esimene, a-luuletus:

MAA-ALUSED KUULATAVAD MEID,

rohukõrred antennideks.

*Meil pole aga mitte mingisugust programmi
mineviku varjudele.*

*Lõikame hobuste ohelikud katki ja laseme
peata ratsanikel joosta.*

Puud marsivad teeserval kolonnis.

Keegi ei tervita neid.

*Mets on heisanud musta lipu. Vastukaja
võbiseb meie luudes.*

«Absurdne aeg» ja kolm surma

*Maailmaruumist saabub hllnenud saadetis
kuivanud luhaheintega.
Tähetolm juustes, hukkume.*

Selles lühikeses lõigus näeme juba ristumas üliküllaga viiteid teistele tekstidele ja koguni teineteist vastastikku välistavatele diskursustele. Peamiseks vastandumise tekitamise vormiks on seejuures antud juhul anakronism (kuid nagu lugeja hiljem võib leida, on anakronism tegelikult kogu tsüklit struktureeriv põhiline võte). Pidev mütoloogilise (ajatu) ja moodsa teaduslik-tehnilise või poliitilise diskursuse kokkupõrkamine tekstis loob olukorra, kus kumbki osaline pole enam loetav täiesti identse isendaga. Poliitika saab mütoloogiliseks ja mütoloogia poliitiliseks. Tekib moodsale kirjandusele iseloomulik topeltlugemine, milles lausungi tähistatav neelab niihästi oma algse, päritolule viitava tähenduse kui ka uue, vastses tekstisulamis võrsuva. Teine hävitab esimese, kuid jääb topeldatuks. See on õieti kirjandusliku teksti ainuke võimalus korraldada ümber juba olevat ühiskondlikku reaalsust.

Kirjandusliku teksti niisugust komplitseeritud seost teiste tekstide ja/või diskursustega nimetame *intertekstuaalsuseks*. Termin võttis 1969. aastal kasutusele Julia Kristeva ja hiljem on see käiku läinud mõneti stiihiliselt, tähistades mõnikord üldse igasuguseid tekstidevahelisi laenusuhteid (allusioonid, tsitaadid, reministsentsid jne). Selline lõtv kasutus teeks aga tühjaks kogu mõiste uenduslikkuse. Intertekstuaalsus on ikkagi üksnes *märgiliste elementide ülekanne ühest märgisüsteemist teise, millega käib kaasas tähenduste transformeerimine*. Klassikalist ühe tekstilõigu liitmist mõne teise teksti tervikusse, lülitades nad vastastikku paradigmaatilisse suhtesse — nii, nagu see toimub tsitaadi ja allusiooni puhul — ei saa niisiis mingil juhul nimetada intertekstuaalsuseks.

Julia Kristeva ise on oma semioloogias sel puhul kõnelnud koguni *intertekstuaalsest ruumist*: «Luule tähis-

tatav viitab teistele diskursiivsetele tähistatavatele, nii et luule lausungis saavad loetavaks paljud teised diskursused. Nõnda luuakse luule tähistatava ümber keerukas tekstuaalne ruum, mille elemendid on hõlpsasti rakendatavad konkreetsetes luuletekstis. Nimetame seda edaspidi *intertekstuaalseks* ruumiks.» (1969:194.) Seesugusest intertekstuaalsest ruumist on põhjust kõnelda ka Bernard Kangro vaatlusaluse luuletsükli puhul. Kangro tsükli ümbritsev intertekstuaalne ruum on tema poetilise tähistatava tekke peamine eeldus.

Asjaolu, et luuletekst on üles ehitatud põhiliselt intertekstuaalsena, lubab Kangro tsükli pidada moodsaks, isegi modernistlikuks kirjanduslikuks tekstiks. Kui kaugel aga ulatub Kangro modernism? Mil määral on ta tõesti omaks võtnud kunsti surmateate ja kustmaalt keeldub juba seda tunnustamast, nagu meie sõjaeelsesesse põlvkonda kuuluva luuletaja puhul ehk on ootuspärane?

Tundub, et üheks kõige kriitilisemaks punktiks kogu tsükli käitumises oma intertekstidega on suhe religioosusesse, kristlikku interteksti. See on koht, kus teade kunsti surmast põrkab kokku teatega Jumala surmast. Kangro on ju alati paistnud veidi religioosse luuletajana, ja viiteid kristlikule diskursusele teeb ta meeleldi ka selles tsükli. Mõnikord näivad need aga juba ületavat loomuliku harduse ja lugupidamise kriitilist piiri ning tungivat raskesti määratletavale alale, kus ülekantud märgilised elemendid kaotavad oma üksipidise väärtuse ja hakkavad osalema intertekstuaalses seostevõrgus polüvalentsete osalistena. Seesugune piirijuht esineb g-luuletuses:

*Peeruvalgel ma, poisike, veerin:
«Mi-e-mee, i-e-ee, mei-ee, meie ...
ri-i-rii, si-li-ii ris-ti, risti ...»*

Ülekannet ei ole siiski päriselt käest ära lastud, selle alistab ja vabandab välja kommenteeriv «peeruvalgel ma, poisike, veerin». Kuid tsükli esineb ka luuletus, mis piiri ilmselt ületab:

«Absurdne aeg» ja kolm surma

MEIE OLEME NEED KELLE KÄTTE ON ANTUD
purustada kivist käsulauad . . .

*Kõikide maade luuvalupäeval
ühinegem, vennad!
Sidugem kokku väändunud sõrmed!
Tuhapäeval, kõikide maade püromaanid,
põletagem maha vanad majad!
Paasatallehommikul tõuskem haudadest,
õndsad nälga surnud!
Maarjapäevast korjusepäevani, sa kõhnrett,
nea meid ära!*

. . . et igatseda haljaid oaase kõrbes,
silmsis sõmer, liiv suus.

Püstkirjas esitatud raam teeb siin veel viimase pingutuse, taandamaks metsistunud põhiteksti luuletsükli oletatavale tervikideele. Sõltub lugeja hoiakust, kas see tekstistrateegia tegelikult realiseerub või mitte. Minu jaoks on põhiteksti intertekstuaalne võimsus siin juba piisavalt suur, et pöörata need strateegilised suhted ümber ja lugeda antud luuleteksti kui raamist väljunut, nõnda et raamgi kaotab oma algse identsuse. Ei saaks öelda, et siin veel kristlik mütoloogiline diskursus muutuks poliitiliseks ja vastupidi: õigupoolest hävitavad nad teineteise peaaegu jäägitult.

Tõdegem, et eeltoodu — *e*-luuletus — on üks tsükli hariasteid. Pöördudes taas Julia Kristeva semioloogia poole, märkame, et lisaks intertekstuaalsusele peaks siin abiks võtma veel täiendava *paragrammatismi* mõiste. Paragrammatism on intertekstuaalne protsess, milles eri diskursuste kokkupõrkamisel hävib nende algupärane subjekt, nende «mina», ilma et seda ära kasutav luulediskursus ise looks mingi uue kindlalt defineeritava subjekti. See Kangro paragrammatism ei ole eesti luules esmakordne ega ainulaadne: näiteks Ilmar Laabani 1957. ilmunud «Rroosi Selaviste» on tervenisti üles ehitatud paragrammatiliselt. Üks tuntumaid lausungeid sellest raamatust on Laabani Issameie-teisendus:

*Meie ei saa! Kes sa oled taevas? Pühitsetud saag?
Usin nimi?*

Ei saa vaielda, et selles pisitekstis kohtuvad kõik kolm eespool nimetatud surmateadet: tekst pole harras, temas pole midagi «ilusat», ja lõpuks ei leia me temast ka kusa-gilt «inimest». Laabani tekst ei hinga. Subjektist võib siin kõnelda ainult kui millestki «zerooloogilisest», kui teatavast tühikust. Analoogiliselt käitub ka Kangro *e*-luuletuse põhi-tekst, ja jääb küsitavaks, kas subjekti kujundamist ürita-val raamil (mis ju ka ise paigutub küllalt avarasse inter-tekstuaalsesse ruumi) õnnestub sellesse tühikusse siirda mingisuguse «mina»-kontseptsiooni helbeid.

Miks on aga Kangro meisterdanud oma luuletusele seesuguse veidi kistud raami? Selle tagamaid võiks ehk oletada psühhoanalüütiliselt. «Kui need alateadlikud tui-kamised täielikult hõivaksid subjekti, langeks subjekt tagasi pre-oidipaalsesse ehk imaginaarsesse kaosesse ning arendaks välja mingi vaimuhaiguse vormi. Subjekt, kelle keel lubab sellistel jõududel lõhkuda asjade sümboolse korra, on seega teisisõnu subjekt, kel on suurim oht hulluks minna.» (Moi 1985:11.) Kangro ei ole tahtnud, et tema tekst kuskilgi «läheks hulluks». Kas selline hirm aga on tõesti põhjendatud? Peaks nüüd rõhutama koos Julia Kristevaga, et paragrammatism ei või mingil juhul tähendada subjekti lokaliseerimist kusagile alateadvusse. Paragrammatism on «lakkamatu võbelus loogika ja mitte-loogika, tõelise ja mittetõelise, olemise ja mitteolemise, kõne ja mittekõne vahel» (Kristeva 1969:204). Põhi-mõtteliselt ei ole ta niisiis lokaliseeritav ei ühte ega teise. Kuidas aga paragrammatiline tekst teostub vahetus lugemispraktikas, on mõistagi (nagu igasuguse kirjan-dusliku teksti puhul) ettemääramatu: kas ta «langeb pre-oidipaalsesse kaosesse» või ei, sõltub lugeja konkreetsest pädevusest ja eelistustest.

Kangro luuletsükliks on veel teinegi juhtum, kus inter-tekstuaalne ruum on äärepealt vallandamas paragramma-tismi: see on *r*-luuletus:

«Absurdne aeg» ja kolm surma

KAABAS KAHE PUU VAHEL JA

tuhmkollased lilleladvad,

mustalaiguline hunt lõrisemas

võssa kasvanud maadermaat:

Oo lootust! Oo lootust olla

maetud kehva kalmumaa serval!

läbi punaste puude siprab sinist tolmu

vastu hommikut rahupaika

lähed teele korviga milles

raudnaelad leivapala asemel

Lasen pigem end päeva jooksul

seitse korda

risti lüüa rohtunud võllamäel.

Siingi on kriitilisel piiril just luuletuse keskosa. Arvestades tsükli kogu konteksti, pingestab luuletust tervikuna poliitilise, religioosse ja muinasjutu-diskursuse mitmekordne lõikumine, keskosas aga ületab intertekstuaalne keerukus minu meelest lugeja subjektiloomisvõime piirid. Lugeja peab kujutlema «intertekstuaalset» Punamütsikest, kes kusagil «rahupaigas» on teadmata sihtkohta toimetamas korvi, milles leiva asemel pole kivi, vaid raudnaelad (ristilöömiseks). Ta võib vaid oletada, et autor mõistab siin midagi hukka — aga mida nimelt? Peab siiski ütleva, et selles luuletuses Kangro püüd hoiduda «kaosest» ilmselt siiski viimaks õnnestub, luuletuse silmanähtav (ehkki mitte selgelt nähtav) tendents peaks lugejale pakkuma piisavalt kindla vundamendi, et konstrueerida teatav umbmäärane subjekt.

Vahest just seesugust olukorda peab silmas ka «Eesti kirjandus paguluses», kui sealse kirjutaja meelest «luuletaja nagu ei usugi enam, et ta sõnum kunagi pärale jõuab — või ei hooli ta enam sellest» (Mägi, Ristikivi, Kangro 1973: 30). Tähendab olukorda, kus Kangro vaevu-vaevu «pääseb» paragrammatismist.

Püüd paragrammatismist napilt enne — või pärast — selle vallandumist kõrvale põigata näib aga osutavat eelkõige ühele: kui Kangro kõhklemisi ongi valmis omaks

võtma teadet kunsti ja Jumala surmast (esimesest annab tunnistust tsükli modernistlik poeetika, teisele aga paistab viitavat *j*-luuletus ja veel mitu ambivalentset mõttekäiku), ei suuda ta nähtavasti iialgi tunnistada inimese surma eshatoloogilist tõsiasja. Luuletsükli implitsiitse subjekti ülimest killustatusest hoolimata püüab ta ennast ja teisi ometi lakkamatult veenda, et mingis sügavamas põhiolus see subjekt, see «mina», on üks. Leida Nietzsche kombel, et tal pole mitte üks surematu, vaid mitu surelikku hinge, see oleks Kangrole talumatu. Parimal juhul võib Kangro väljendada aimust sellest, ja õeldu tundub talle siis ka paratamatult kuidagi ähvardav, käsitamatu, absurdne (millest küllap ka luuletsükli pealkiri). Nii peab ta veel viimasel hetkel tagasi lükkama ka paragrammatismi, sest paragrammatism ongi sõnum inimese surmast.

Kangro jääb piirile. Võib öelda, et ta jääb sinna ka kirjandusliku modernismi seisukohalt — ta ei liigu edasi modernismi nendele aladele, kus ehk leidub midagi tõeliselt uut. Kangro jääb arbujaks, selles tähenduses, mis sel sõnal on meie kirjandusloolises käibes. Sest, nagu kirjutab Susan Sontag oma essees Antonin Artaud'st, «moodsat kirjanikku võib ära tunda sellest, et ta ise püüab endalt röövida kodanikuõigusi, et ta keeldub olemast ühiskonnale moraalselt kasulik, et ta ei kaldu esinema mitte ühiskonnakriitikuna, vaid nägija, vaimse seikleja ja ühiskonna paariana.» (1988:7—8.) Just see pole Bernard Kangrole iseloomulik.

Kirjandus

Kristeva, Julia 1969. Poésie et négativité. — J. Kristeva. *Σημειωτική*. Paris, Editions du Seuil, pp 185—216

Moi, Toril 1985. *Sexual/Textual Politics*. London—New York, Methuen

Mägi, Arvo, Karl Ristikivi, Bernard Kangro 1973. *Eesti kirjandus paguluses 1944—1972*. Lund, Eesti Kirjanike Kooperatiiv

Sontag, Susan 1988. *Lihan estetiikka*. Helsinki, Odessa

KREEKA FILOSOOFIA JA MÖTTEMAAILMA SÜNNIST

Mait Kõiv

Kreeka tsivilisatsiooni arenes oma põhijoontes välja nn arhailisel ajajärgul (VIII—VI saj. eKr). Just sel perioodil sündis «Kreeka ime», nagu on hakatud nimetama filosoofia kujunemist ja kvalitatiivselt uue, n-õ teadusliku mõtlemise teket. Sellele ainesele pühendatud ulatuslikust kirjandusest suur enamus aga Eestisse ei jõua ja jääb meil vähegi laiemale lugejaskonnale praktiliselt kättesaamatuks. Seda rõõmustavam on, et hiljuti ilmus venekeelses tõlkes (tõsi küll, veerandsajandilise hilinemisega) prantslase Jean-Pierre Vernant'i ülemaailmse tunnustuse võitnud teos «Kreeka mõtte päritolu» (Вернан 1988)¹. Selle autor esitab populaarses vormis kontseptsiooni, mille kohaselt arhailisel perioodil aset leidnud fundamentaalsed muutused sotsiaalpoliitilises struktuuris põhjustasid samaväärseid ka vaimuelus, olles nii kreeka filosoofilise spekulatsiooni peamiseks kujundajaks.

Majanduslike ja poliitiliste määrajate otsimises kreeka filosoofiale pole iseenesest midagi uut. Marksistlikes käsitlustes on sellele alati suurt tähelepanu pööratud. Eri töödes korduvad sellised tegurid nagu klassikalise orjuse kujunemine (Томсон 1959: 145—146; Кессиди 1972: 22—24; Богомолов 1985: 18—20), kaubalis-rahaliste suhete areng (Томсон 1959: 296; Чанышев 1970: 197—198; Кессиди 1972: 25; Seidel 1980: 54; Богомолов 1985: 21), linnriikide teke (Кессиди 1972: 15, 19—22,

¹ J.-P. Vernant. Les origines de la pensée grèque. Paris, 1962.

116) jt. Esineb ka ühe konkreetse teguri absolutiseerimist teiste arvel. Vernant, kelle vaadetes on marksismiga mõndagi ühist (Кессиди 1988:190), rõhutab ülalloeletuist viimast — poliitilise organisatsiooni arengut.

Arhailisel perioodil kujunesid Kreekale iseloomulikud, suhteliselt väikesed linn-vabariigid — polised. Ehkki valitsusviisilt enamasti aristokraatlik-oligarhilised, põhinesid nad kõigi jaoks kehtival seaduslikkusel ja tagasid oma kodanikele isikuvabadused. Sellistena olid nad märgatavalt tolerantsemad ja demokraatlikumad idamaistest despootiatest. Poliste sisemisest korraldusest tuletab Vernant nii hilisemale kreeka filosoofiale omase loogilise argumentatsiooni kui ka konkreetset VI sajandi Mileetose filosoofi Anaximandrose kosmoloogia, mis on varajase kreeka mõttemaailma kõige iseloomulikuma näitena tema eriliseks huviobjektiks.

VIII-VII sajandi vahetusel Hesiodose «Theogonias» alguse saanud teoloogiline spekulatsioon jõudis VI sajandil Joonia (Mileetose) filosoofide kosmoloogiateni, mille hulka kuulub ka Anaximandrose mõttesüsteem. Vernant rõhutab Hesiodose ja Anaximandrose maailmavaate erinevust. Esimene neist väljendas tema meelest poliseelset «monarhistlikku» ideoloogiat, kujutledes maailm-korda üksnes Zeusi autoritaarse valitsemise all (Вернан 1988:132—137), Anaximandrose filosoofias aga toimis maailm isereguleeruva tasakaalustatud süsteemina, vajamata kõrgemalseisvat juhti (Вернан 1988:148—149). Seejuures võrdleb Vernant Mileetose filosoofi maailmapilti VI sajandi alguse Ateena riigimehe ja poeedi Soloni loomingus väljendatud moraalnormidega ja jõuab järeldusele, et Anaximandrose kosmoloogia näol on tegemist polisliku korralduse mõjul kujunenud moraalsete ja poliitiliste kontseptsioonide rakendamisega universumile (Вернан 1988:104—108, 150—153).

On selge, et muutustega ühiskonnas kaasnevad nihked ka vaimuelus, kuid nendevahelise põhjusliku seose

Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist

kindlakstegemine pole igal konkreetsel juhul sugugi lihtne. Ühtede tendentside rõhutamine toob sageli kaasa teiste alahindamise ja nii ei saa ka Vernant'i kontseptsiooni vaieldamatuks pidada. Liiasi on Vana-Kreeka ajalugu valdkond, mis allikate nappuse tõttu pakub erinevaid interpretatsioonivõimalusi, luues nii eeldused mitmete erinevate seisukohtade paralleelseks käibimiseks.

Seetõttu sõandaksingi Vernant'iga osalt polemiseerides esitada ja põhjendada järgnevat väidet:

I. Anaximandrose filosoofilises süsteemis ei kadunud jumaliku valitseja kuju. Ta vaid abstraherus, minetades antropomorfse personifitseerituse. Seda muutust pole põhjust tuletada pelgalt Kreeka sotsiaal-poliitilisest arengust.

II. Anaximandrose mõtted on üksnes eelastmeks (ehkki väga oluliseks) kreeka mõtte unikaalseimale saavutusele — loogilisele mõtlemisele.

III. Arhailisel ajajärgul ei asendunud üks maailmapilt teisega. Kreeka ühiskonna ja mõttemaailma tüüp ilmes põhijoontes (ehkki algeliselt) juba perioodi algul ja hiljem on tegemist mõlema kiire ja viljaka väljaarenemisega.

*

I. Nii Hesiodos kui Anaximandros küsisid, millest sai kõik alguse, kuidas kujunes nüüdne maailm ja kes (mis) seda valitseb. Mõneti erinevad olid aga vastused neile küsimustele.

Hesiodosel oli esmaseks Chaos² — lähtesituatsioon, millest sündisid Maa (Gaia), Armastus (Eros) ja muud müütilised või looduslikud nähtused. Maa sünnitas endale Taeva (Uranos) ning järgnevad tegelased — titaanid — tulid ilmale Maa ja Taeva abielust (Hes. Theog.: 116—154). Seejuures ei moodustanud Chaose ja tema vahe-

² Pole selge, mida Hesiodos Chaose all konkreetselt mõtles. Seda on interpreteeritud kui kõikehõlmavat ruumi (Meyer 1937: 373), tühjust (Gompertz 1922: 35; Nestle 1942: 45), maa ja taeva vahel haigutavat lõhet (Cornford 1952: 194; Krantz 1958: 56).

tute järglaste loodu maailma nüüdiskorda, vaid selle kehtestamiseks oli vaja peajumal Zeusi juhitud uue põlvkonna võitu nii oma eelkäijate titaanide kui ka hilisema sajapäise koletise Typhoni üle (Hes. Theog.: 624—735, 820—868). Alles Zeusi võimuletulek tähistas uue korra võitu. Esmane ajalises mõttes (Chaos) ja maailma valitseja (Zeus) olid seega eraldatud, kusjuures kõikeläbivat korda mõisteti antropomorfelt personifitseeritud jumaluse (Zeusi) tegevuse tulemusena.

Anaximandrosel seevastu oli algeks, mis ühtlasi kõike valitseb, personifitseerimata *apeiron*. Siin ühinesid nii Chaose kui ka Zeusi funktsioonid. Selle mõiste konkreetne sisu pole päris selge, kuid näib kindel, et tegemist on kaugelearenenud abstraktsiooniga.³ Hesiodose valitseja Zeusiga võrreldes oli *apeiron* seega suureks sammuks edasi. Viis, kuidas kõik *apeiron*'ist sündis, meenutab aga oluliselt Hesiodose Chaosest lähtuvat maailmageneesi: esmalt eraldusid soe ja külm (Hesiodosel Maa ja Taevast), nende liidust sündisid taevakehad ning seejärel kõik muu (Anaximandros A 10). Võimalik, et Anaximandros mõistis esimest vastandite paari isikutena ja nende liitu seksuaalset laadi vahekorranas (Cornford 1952: 162).⁴

Samas võib *apeiron*'il näha põhilisi jumalikke omadusi. Selle mõistmiseks tuleks heita aga põgus pilk kreeklaste kujutlusele jumalate rollist maailmas.

³ *Apeiron*'it võiks tõlkida «ammendamatu» (Kahn 1960: 231—232). Hilisemad antiikautorid, kellelt meie andmed Anaximandroselt pärinevad, iseloomustasid *apeiron*'it negatiivselt: ta pole ükski konkreetne element (Anaximandros A 9) — s. t ei tuli, vesi, õhk ega maa. Aristotelese meelest oli tegemist ainega (Anaximandros A 15). See näib ka tõenäoline, kui võrd inimmõtte nii varajases staadiumis oleks vaevalt suudetud midagi täiesti kehatut kujutleda (Guthrie 1962: 376; Кессиди 1972: 231). Teisalt näib selge, et *apeiron*'i mõiste ei hõlmanud üksnes maailma ainelist külge, vaid ka selle sisemist korrapärsust (Guthrie 1962: 88; Вернан 1988: 120—123; Кессиди 1972: 126; Seidel 1980: 45).

⁴ Enim on kokkulangevusi Hesiodose ja Anaximandrosel maailmageneesis rõhutanud Cornford (1952: 187—198). Praegu näib see olevat laialt tunnustatud (Kahn 1960: 159; Чанышев 1970: 107; Кессиди 1972: 119; Вернан 1988: 104—105).

Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist

Jumalad olid tihedalt seotud saatusega. Homerose eepostes on see seos üsna mitmeti mõistetav,⁵ kuid enamasti olid «taevased» või Zeus nendeks, kes surelikele saatust jagavad (Grant 1962:60). Järgneval arhailisel perioodil nimetatud seos tugevnes. Toonased poeedid nähtavasti ei kahelnud, et nii hea kui halb tuleb inimestele jumalailt. Seejuures tõusis Zeusi juhtiv roll saatuse käsutamisel. «On teadmata, mis jumal kord head või halba toob,»⁶ tõdes Mimnermos (fr. 8). Või Soloni ja Theognise sõnadega: «Saatust surelikele nii halba toob kui head/ surematute jumalate antu vältimatuks saab» (Sol. fr. 1. 63—64); «Zeus kaalu kallutab kord siia, kord sinna/ kord nimelt rikkust, kord mitte midagi andes» (Theogn. 157—158).

Samavõrd kui saatuse käsutajad, olid jumalad ka õigluse kaitsjad. See juba Homerosel märgatav funktsioon ilmnis kujukalt Hesiodose loomingus ja läbis ühe juhtmõttena kogu arhailist lüürikat (Sinclair 1959:20—21). Zeus oli kas isiklikult või oma tütre Oigluse (Dike) vahendusel ebaõiglaste karistajateks ja surelikel polnud tema eest pääsu.

«Kohe järgneb ebaõiglusele Vanne./ Oiglus tuleb vääramatult, kuhu ka ajaksid teda/ andamitõgivad inimesed, kes õiglust ja seadust väänavad» (Hes. Op. 219—221).

«Nii Zeusilt kättemaks tuleb, ehkki igast asjast/ sureliku inimese kombel ta ei ärritu,/ kunagi lõplikult tema eest ei pääse...» (Sol. fr. 1. 25—27).

Seejuures ei jäänud kreeklastele märkamata, et konkreetsete jumalate konkreetsete teod sellisena, nagu Homeros neid kujutas, ei vasta alati inimlikele õiglusnormidele. Tulemuseks oli ühelt poolt VI saj. koorilüüriku

⁵ A. Tšanõšev loetleb viis erinevat interpretatsioonivõimalust (Чанышев 1970:85).

⁶ Võimaluse korral on tsiteeritud «Kreeka kirjanduse antoloogia» või A. Annisti «Iliase» tõlke põhjal. Muul juhul on allakirjutanu ise eestindanud, püüdes teksti sõna-sõnalt edasi anda.

Stesichorose katse müüte korrigeerides jumalate teod õiglusega kooskõlla viia (Meyer 1937: 669—672; Nestle 1942: 57—59), teisalt aga ilmnes saatust käsutava ja õiglust valvava jumaluse süvenev eraldumine konkreetseist antropomorfseist jumalakujudest. Järjest enam on lüürikas tegemist impersonaalse, sageli Zeusiga samastatud jumalusega, kes inimlikest pahedest vaba jõuna moraaliprintsiipe kaitses.⁷ See juba Hesiodose loomingus ilmnev tendents jõudis teatava loogilise lõpuni VI—V saj. vahetuse paiku Xenophanese filosoofias. Viimane pahandas, et «*Kõike jumalaile omistavad Homeros ja Hesiodos, / mis inimestes laiduväärset ja halba on*» (Xenoph. B 11), ning väitis, et «*Oks on jumal, jumalate ja inimeste seas suurim, / ei keha ega mõtte poolest surelikele sarnane*» (Xenoph. B 23), kes «*Vaevata mõistuse jõul kõike juhib*» (Xenoph. B 25).

Siin oli jumal vähenenud kõigest antropomorfsest, säilitades vaid õiglase juhtija funktsiooni.

Xenophanese põlvkonna võrra varasema Anaximandrose filosoofia näib vaadeldud tendentsiga otseselt seotud olevat. Tema *apeiron*'it iseloomustavad surematus ja vananematus (Anaximandros A 15), mis on vaieldamatult jumalikud omadused. Anaximandrose teksti ainus teadaolev autentne fragment väidab, et «millest kõigele olevale tekkimine [s. o. *apeiron*'ist], selleks nad ka saavad vältimatuse tõttu, sest nad karistavad üksteist ebaõigluse pärast aja korra järgi» (Anaximandros B 1). Siin ilmneb *apeiron*'i seos saatusega — kõik lähtub temast «vältimatuse tõttu... aja korra järgi». Samas on *apeiron*'it mõistetud tingimatult õiglasena — miski muu ei saa just teistele tehtava ebaõigluse tõttu igavene olla (Kahn 1960: 167). Lisaks teame, et *apeiron* «juhib kõike» (Anaximandros A 15). On näha, et *apeiron* oli küll minetanud

⁷ Antud arengu kirjeldamisel on toetunud Meyerile (1937: 550—552, 669—672), Nestlele (1942: 46—47, 66—68, 76) ja Willile (1972: 590—595).

personifitseerituse, säilitanud aga siiski kõik peamised jumalikud atribuudid — ta oli surematu, õiglane ja seotud saatusega.

Kujutus, et maailm funktsioneerib jumaliku valitsuse all, iseloomustab vist kõiki varajasi kreeka mõtlejaid. Ei näi olevat alust Hesiodose Zeusi kui absoluutse ja irratsionaalse valitseja ning Anaximandrose kosmoloogia printsiipide — õigluse, tasakaalu ja võrdõiguslikkuse — teravaks vastandamiseks (vt Вернан 1988 : 132—134, 148—149). Kui Anaximandros rakendaski universumile ühiskondliku mõtte vallas kujunenud kontseptsioone, nagu Vernant arvab, ei tähendanud see loobumist jumaliku ülemvalitseja ideest. Ka poliitiline süsteem toimis kreeklaste kujutluses taevaste eestkostel (Will 1972 : 473).⁸ Nii pole VII—VI saj. poliitilise mõtte silmapaistvaimal esindajal Solonil ühiskonna tasakaalustatuse ja keskmise valitsusviisi idee sugugi vastandatud jumalikele ülemvalitsusele. Vastupidi, just taevane eestkoste tagas ühiskondliku harmoonia ja heaolu (Sol. fr. 3).

Ka Anaximandrosele järgnevas filosoofilises spekulatsioonis polnud jumala valitsejaroll kadunud. Xenophanese jumalast, kes «vaevata mõistuse jõul kõike juhib», oli ülalpool juba juttu. Lisame veel, et ka V saj. alguse filosoofi Herakleitose väited lubavad seostada tema maailmakorraldavat printsiipi — *logos*'t — ja selle meelelist substraati — tuld — kas Zeusiga või lihtsalt jumalaga (West 1971 : 137—144; Кессиди 1972 : 217). Samuti kasutab Herakleitos valitsemist tähistavat terminoloogiat.⁹

Sarnaselt oli Anaximandroselgi maailmakorraldus võimatu ilma *apeiron*'i õiglase valitsuseta. Tema süsteemis valitses tasakaal nii, et domineerivaks polnud ükski konkreetseist meeleliselt tajutavaist elementidest,¹⁰ vaid neid kõiki hõlmav ja valitsev *apeiron*. Viimane täitis nii-

⁸ Nii see oli vähemalt kuni sofistideni V saj. teisel poolel.

⁹ «Võitlus on kõige isa, kõige valitseja» (Herakl. B 53). Võitluse tihedaimas seoses jumaliku *logos*'ega pole põhjust kahelda.

¹⁰ S. o tuli, õhk, vesi või maa.

siis Hesiodose Zeusiga küllalt sarnaseid funktsioone. Erinevalt oli mõistetud valitseja subjekti, kuid jumaliku valitsemise fakt jäi püsima.

Ent kui Hesiodosel tähistas Chaos situatsiooni, mil korraldavat printsiipi veel polnud, ja alles Zeusi juhitud antropomorfsete jumalate tahe sai selleks jõuks, mis maailma normaalse funktsioneerimise tagas, siis Anaximandrosel oli *apeiron* oma jumalikus korrastatuses olemas algusest peale ja igavesti. Mõistuslik printsiip, mis maailmale aluse pani, valitses seda ka edaspidi, kusjuures selleks polnud jumalate voli, vaid abstraktsioon, mis ei vaja seletamist millegi üleloomuliku kaudu. Esmakordselt kreeka teoloogilis-filosoofilise spekulatsiooni käigus olid ajaline algus ja maailma valitsemine ühendatud abstraktses mõistes.¹¹ Selles mõttes tõuseb Anaximandros kõrgemale nii oma kaasaegseist kui vahetuist järglasistki, kellel alge oli samastatud ikka millegi meeleliselt tajutavaga — Anaximenesel õhu ja Herakleitusel tulega.

Veel teinegi aspekt Anaximandrose filosoofilises süsteemis osutab kaugelearenenud abstraktsioonile. Tema kosmoloogias ei toetunud maa mitte millelegi, vaid püsis paigal «võrdse kauguse tõttu kõigest» (Anaximandros A 11). See lause viitab geomeetrilisele ettekujutusele universumist, näidates ühtlasi, et ringi või sfääri mõiste pidi olema juba teadvustatud (Kahn 1960:77). Ent Anaximandrose uudsus ei seisne geomeetria algtõdede tundmises. Selle valdkonna esmaviljelejaks Kreekas peetakse Thalest, kelle teadmistele Anaximandros nähtavasti tugineski. Uudne oli geomeetrilise kontseptsiooni raken-

¹¹ Anaximandrosel ühtseks kontseptsiooniks liidetud kujutlusi eraldi võetuna leidub tema kaasaegsel ja eelkäijailgi. Juba Hesiodosel oli Chaose, Gaia, Uranose jt tegelaste personifitseeritus küsitav ning nende mõistete taga võib näha kas abstraktsiooni või loodusnähtusi (Чанышев 1970:106—107; Schwabl 1986:30). VI saj. orfistlikust teoloogiast pärineb seisukoht, et «Zeus on pea, Zeus on keskpaik, temast on kõik sündinud» (Orpheus B 6), mis osutab ajalise alguse ja tegeliku valitsemise ühendamisele. Anaximandrose eelkäija Thales oli loobunud filosoofilise alge personifitseerimisest ja otsinud talle katteks meeleliselt tajutava aine — vee.

damine kogu universumile. Geomeetiline tasakaal, asukoht sfääri keskpunktis, oli piisav argument, vääramaks üldkehtivat empiirilist ettekujutust kõige langemisest allapoole. Siingi edestas Anaximandros nii oma kaasaegseid kui ka järeltulijaid ning alles IV sajandil taassõnastas Platon sarnase mõtte Sokratese suu läbi (Plat. Phaedo 108c—109a).

Anaximandrose saavutatud abstraktsioon oli kahtlemata oluline samm kreeka filosoofilise mõtte arengus ja nõuab sellena põhjendust. Tema geomeetrilisele, tasakaalustatud maailmapildile võib leida paralleele nii kaasaegsete moraalsete ja poliitiliste kontseptsioonide kui ka neid tinginud ühiskondliku reaalsuse näol. Kreeka *polis* oli seaduse ees võrdsete kodanike kollektiiv, mille edukas funktsioneerimine põhines sisemiste jõudude tasakaalul, ja kus üksikelementide (mõne sotsiaalse grupi, varasemal perioodil aga eelkõige mõjukate üksikisikute) liigne esiletõus võis saada ohtlikuks kogukonna kui terviku koospüsimisele.¹² Sellega seoses oli VI sajandiks kujunenud moraal, mis taunis inimeste mõõdutundetut uhkust (*hybris*), ülistas mõõtu (*metron*) ja mõistlikkust (*sophrosyne*) ning nägi õigluses ja seaduslikkuses olulisi kogukonda konsolideerivaid faktoreid (Вернан 1988 : 89—96).

Samamoodi näib Anaximandrosel maa tsentraalne, toetusevajaduseta positsioon olevat seotud kujutlusega tasakaalustatud vastasmõjust, üksikelementide mõõdupärasest pealetungist ja taandumisest teineteise arvel, veendumusega, et maailm saab funktsioneerida üksnes harmoonilise süsteemina (Kahn 1960 : 77—78; Вернан 1988 : 148—150).

Ent küsitavaks jääb, kas on õigustatud üksnes sotsiaalsete eeskujude otsimine Anaximandrose maailmapildile. Maailma mõõdupärane tasakaalustatus ilmneb ju

¹² Erinevalt Oriendi despootiaist, kus üksikisiku võim tagas riigi koospüsimise.

ka looduses, olgu siis päeva-öö ja aastaegade vaheldumisenä või muul viisil. Looduse tsüklilisel muutumisel on oluline tähendus kõigile põlluharijaühiskondadele ja suurel määral tulenevad siit nende kultuuride mütoloogilised süžeed. Kahtlemata pidi see ka Anaximandrose mõtetele mõju avaldama.¹³

Abstraktse, maailma korraldava mõistusliku printsiibi nägemine pole omane ainult kreeka filosoofiale. Paralleele võib leida küllap Hiinast (dao) ja Indiastki (brahman, atman) (Чанышев 1980: 104—105, 133—134). Sama kehtib ka tasakaalustatud vastasmõju idee kohta — selleks võiksid olla nt *yin* ja *yang* daoismis. Seetõttu on põhimõtteliselt raske nõustuda filosoofiliste üldistuste — niisiis ka Anaximandrose maailmakäsituse — taandamisega mõne konkreetse piirkonna, antud juhul Kreeka ühiskonna iseärasustele. Ühiskondlikud olud kahtlemata mõjutasid inimeste mõttemaailma, kujundades tavamõtlemist ja küllap mingil määral kosmoloogilisi konstruktsioonegi, kuid nad ei saanud tingida filosoofiliste üldistuste teket kui sellist. Pigem võiks arvata, et arenevate ühiskonnasuhete üha ulatuslikum korraldatus ükskõik millisel konkreetset viisil, mitte aga mõne piirkonna eripära, võimaldas tunnetada objektiivset ja üldkehtivat korda nii ühiskonnas kui ka looduses. Samuti ei tohiks välistada tunnetuse keskkonna mõjust otseselt sõltumata arenguloogika osa filosoofiliste üldistuste tekkimisel.

*

II. Kreeka mõttemaailma põhiliseks eripäraks võib pidada rangelt loogilise, deduktiivse (n-õ teadusliku) mõtlemise väljakujunemist ja selle edaspidist lahutamatu seost filosoofilise spekulatsiooniga. See tunnus, mis näib kreeka maailmavaadet eristavat Ida filosoofiast,¹⁴ ei

¹³ Kahn (1960: 191—192) rõhutab eelkõige looduslike muutuste perioodilist seaduspärasust Anaximandrose maailmapildi kujundajana.

¹⁴ Idamaade loogika võis küll mõnes mõttes kreeka oma ületada, ent Kreekale omast rangelt ja ühemõtteliselt loogilist mõtetüüpi seal nähtavasti ei kujunenud.

ilmnenud esmakordselt aga mitte Anaximandrosel, vaid alles V saj. esimese poole Elea (Itaalias) filosoofil Parmenidesel. Tema õpetuse tuumaks sai «oleva» mõiste, mida ta piiritles selle vastandlikkuses mitteolevale, põhjendades oleva mõistest lähtudes, seega deduktiivsel teel, selle peamised omadused: muutumatus, sest olev võiks muutuda vaid millekski mitteolevaks, ühtsus ja jagamatus, sest kui mõni oleva osa oleks temast erinev, siis peaks see olema mitteolev, jne (Чанышев 1975: 169—170). Veelgi kaugemale ulatus deduktiivse mõttekäigu kasutamine Parmenidese õpilase Zenoni apooriais õpetaja seisukohtade kaitsmiseks.¹⁵

Küllalt levinud seisukoha järgi tekkis deduktiivne mõtlemine matemaatika kui kõige abstraktsema teaduse arenemise käigus, kandudes sealt teistesse valdkondadesse, muu hulgas filosoofiasse (Gompertz 1922: 139; Зайцев 1985: 84—186).¹⁶ Selline seisukoht toetub hilisemale kreeka ajaloolisele traditsioonile, mis omistab Parmenidese eelkäijatele Thalesele ja Pythagorasele matemaatiliste teoreemide tõestamist. Traditsiooni ei saa antud juhul aga vääramatuks argumendiks pidada. Kreekas oli küllalt tavaline, et kõikvõimalikke saavutusi omistati mineviku suurkujudele (Guthrie 1962: 53), ja Thales, traditsiooni kohaselt esimene kreeka filosoof ja matemaatik, oli selleks ülimalt sobiv. Tema puhul pole küll alust vaidlustada matemaatika ja geomeetria elementaartõdede tundmist, kuid ei saa kinnitada, et sellega kaasnenuksid deduktiivsed tõestused (Dicks 1959: 303; Guthrie 1962: 53—54).¹⁷

¹⁵ Elea koolkonna murrangulisus kreeka filosoofia arengus näib olevat üldtunnustatud (Guthrie 1965: 6; Кессиди 1972: 138; Чанышев 1975: 197; Seidel 1980: 78).

¹⁶ A. Zaitsev, kes seda seisukohta veendunult kaitseb, toob ära paljude uurijate samasuunalisi mõtteavaldusi (Зайцев 1915: 172—176).

¹⁷ On juhitud tähelepanu, et me ei tea, mida võidi sel ajal tõestuse all üldse mõelda, ja et see ei tarvitsenud sugugi deduktiivne olla (Guthrie 1962: 53; Szabó 1969: 246—259).

Veelgi keerulisem on lugu Pythagorasega, kelle enese vaateid on sageli võimatu eristada tema õpilaste ja järgijate, nn pütagoorlaste omadest. Põhjuseks oli pütagoorlaste ühingute ja siit tulenevalt ka õpetuse salastatud iseloom, mis lõi nende ümber salapärasuse oreooli ja muutis eriti tõenäoliseks kõikvõimalike seisukohtade ja saavutuste omistamise koolkonna peatselt legendaarseks muutunud rajajale. Hilisemad pütagoorlased kahtlemata tegelesid matemaatikaga, ja V saj. teisel poolel oli see deduktiivne, kuid Pythagorase enese kohta kindlalt usaldusväärsed andmed puuduvad (Burkert 1962:142—150).

Pütagoorlaste filosoofia oli ilmselt algusest peale seotud arvude ja nende substantsioneerimisega, ent seegi ei osuta tingimata deduktiivsele mõtlemisele. Arvudel oli maagiline tähendus mitmetes religioonides, sealhulgas orfistlikus maailmapildis (Gompertz 1922:89), millega Pythagoras oli tihedalt seotud.¹⁸ Arvude tähtsustamise lähtekohaks võis olla ka empiiriline avastus helikõrguste kvantitatiivsetest vahekordadest (Burnet 1924:45—49).¹⁹ Kõige selle juures ei teinud pütagoorlased endale päriselt selgeks, mida arvud endast kujutavad ja milline on nende vahekord muude asjadega. Vähemalt Aristotelesele, kes nende filosoofiale spetsiaalse teose pühendas, jäi see küsimus segaseks.²⁰ Seega polnud nende arvukäsitlus ilmselt võrreldav Parmenidese «oleva» piiritlemisega ega viita mõttekäigu rangele loogilisusele. Nähtavasti tuleb,

¹⁸ Orfism oli VII sajandist alates Kreekas levinud, Dionysose kultusega seotud sektantlik ja müstiline religioosne liikumine, mis omistas oma tõekspidamised mütoloogilisele laulikule Orpheusele. Põhidogmaks oli hinge kui inimese jumaliku jao surematus ja taaskehastumine (n-õ hingede rändamine). Orfistlikelt mõtlejailt pärineb ka mitmeid teogooniaid. Mitut orfistlikku prohvetit seob hilisem traditsioon otseselt Pythagorasega, kes ka ise olevat mõnede orfistlike tekstide autor.

¹⁹ Traditsioon omistab selle avastuse Pythagorasele.

²⁰ Aristotelese järgi on arvude ja asjade vahekorda pütagoorlastel võimalik mõista mitmeti: asjad on arvud (Arist. *Metaph.* 987b 28), asjad koosnevad arvudest (1090a 20), asjad meenutavad numbreid (987b 11), arvu elemendid on kõige eksisteeriva elementideks (985b 32).

nagu Thalese puhulgi, lugeda väga tõenäoliseks, et Pythagoras tegeles muu hulgas ka matemaatikaga, ent ei tema ega Thalese mõttekäigu deduktiivsuse kinnitamiseks või välistamiseks pole piisavalt usaldusväärseid allikaid.²¹

Oriendis, kus matemaatika ületas oma arengutase-
melt esialgu Kreeka ja kust kreeklased ilmselt mõndagi
õppisid, ei muutunud see teadus deduktiivseks. Pole näha
põhjust, mis sundinuks näiteks Thalest tõestama mate-
maatilisi väiteid, mille tõestamiseta Ida matemaatikud
aastasadu hakkama olid saanud.²² Oriendi kogemus näi-
tab, et deduktiivsus pole matemaatilise mõtte arengu
vältimatuks tulemuseks ja tema tekkimisele tuleks seega
otsida põhjusi väljastpoolt matemaatikat.

Üheks võimaluseks on tuletada kreeka loogika poliitilistest ja kohtupraktikast (Вернан 1988 : 68—69). Nende valdkondade olulist mõju argumentatsioonioskuse ja -harjumuse kujunemisele pole põhjust vaidlustada. Kuid deduktiivse mõttekäigu sündimine kohtukõnedes ei näi siiski tõenäoline — tegemist on liiga konkreetse ja emotsionaalse valdkonnaga, tingimaks rangelt loogilist argumentatsiooni ja laskmaks sel mõjule pääseda.

Deduktiivne mõtlemine on unikaalne saavutus, mil-
leni pidid jõudma tippintellektuaalid valdkonnas, mis oli
nende huvide keskmes, kus tippteadmised ja vaimsed
oskused enim akumulerusid ning mis oli piisavalt lahu-
tatud nende praktilistest vajadustest võimaldamaks abst-

²¹ Usaldusväärsete allikate puudusest tingituna lahknevad ka uurijate arvamused — osa suhtub Thalese ja Pythagorase saavutustesse usaldavalt (Van-der-Varde 1959 : 121—125, 138—140), osa skeptilisemalt (Hejrebaeyer 1968 : 149).

²² A. Zaitsev peab tõukeks, mis kreeka matemaatikuid teoreeme tõestama sundis, Kreekale omast konkurentsivaimu. Matemaatikas, kus puhas mõistus kõige selgemini ilmnis, sai oma seisukoha õigsust vaieldamatult tõestada ja nii avalikku tunnustust hankida (Зайцев 1985 : 174). Kuid värvalt suutnuks vähegi laiem avalikkus selliseid raskesti mõistetavaid ja praktika seisukohalt väärtusetuid mõttearendusi vääriilselt hinnata.

raktset loogilist argumentatsiooni. Selliseks valdkonnaks on filosoofia.

Nähtavasti olid Anaximandrose väited tekitanud olukorra, kus senine mõtlemisviis enam ei rahuldanud. Tema abstraktsioonide üle mõeldes polnud võimalik mõttekäigu tõesust empiirilisel kontrollida ja see sundis pöörama enam tähelepanu mõtlemise protsessile enesele. Anaximandrose järeltulijad püüdsid ühelt poolt tema seisukohtade konkretiseerimiseks neile mingit meeleliselt tajutavat sisu anda.²³ Teiselt poolt aga iseloomustas neid, eriti Herakleitost, mõtlemise süvenev refleksiivsus. Viimane osutas korduvalt vajadusele õigesti mõelda, väitis, et palju teadmine ei õpeta veel mõtlema ja et meeleanmeidki ei või usaldada ilma õige mõistmiseta (Herakl. B 40, 101, 107, 112, 113, 114). Mõtlemise refleksiivsus on deduktiivse loogika vältimatu eeldus ja Herakleitose mõtteviis annab tunnistust sellesuunalisest arengust V saj. alguse kreeka filosoofias.

Õeldut silmas pidades tundub, et mitte juhuslikult pole deduktiivse loogika varaseimaks näiteks Herakleitose kaasaegse Parmenidese arutluskäik. Tõenäoliselt kujuneski kvalitatiivselt uus, hilisemas kreeka teaduses ja filosoofilises spekulatsioonis valitsevaks saanud n-ö teaduslik mõtteviis just Elea koolkonna filosoofias. Võib arvata, et Parmenides ei võtnud üle matemaatikas või kohtukõnedes väljatöötatud arutlustehnikat, vaid vastupidi — Parmenidese ja Zenoni filosoofia tulemusi rakendasid sofistid poliitilises elus ja pütagoorlased matemaatilistes teadustes (Burkert 1962: 401—402; Szabó 1969: 289—292, 335—336). Parmenidest võiks seega pidada Anaximandrose esitatud probleemi lahendajaks, kes suutis arendada mõttetehnika tasemeni, mida nõudsid Mileetose

²³ Anaximenese substantsi — õhku — on põhjust pidada katseks Anaximandrose *apeiron*'it konkreetsemalt piiritleda, milleks poldud aga suutelised sellele empiirilisel mõistetavat sisu andmata (Guthrie 1962: 81; Seidel 1980: 48).

filosoofi kaugeleulatuvad ja meeleliselt kontrollimatud abstraktsioonid.

*

III. Loogilise mõttekäigu kujunemiseks ei piisa aga nähtavasti kaugeleulatuvatest abstraktsioonidest, kui puudub vajadus oma seisukohti kaitsta. On tarvilik erinevate ettekujutuste olemasolu, mis üksnes ei võimaldaks oma mõtete postuleerimist, vaid sunniks neid ka põhjendama. See tingimus oli Kreekas kindlasti täidetud.

Asukoht Lähis-Ida kõrgtsivilisatsioonide naabruses võimaldas laenudel sealseilt kõrgemalt arenenud kultuuridelt juba üsna varakult kreeklaste mütoloogiasse tungida (Nilsson 1927: 319—321, 329—333). VIII—VII sajandil, kui vahepeal nõrgenenud kontaktid Idamaadega taastusid, sattusid kreeklasted Oriendi mõju alla sellisel määral, et on põhjust rääkida orientaliseerunud eppohhist kreeka kultuuri arengus.²⁴ Pole kahtlust, et Ees-Aasia mütoloogilis-religioossed kujutelmad mõjutasid oluliselt kreeka maailmapilti (Starr 1961: 280—281; Murray 1980: 284—291; Burkert 1984: 43—119). Oriendi laenudeks võisid olla orfistlik doktriin hingede taaskehastumisest,²⁵ kujutlus veest kui kõige algest²⁶ ja VI saj. teoloogi Pherekydese omapärane kosmogoonia. Tugevaid orientaal-

²⁴ Väga põhjalikult on seda teemat käsitlenud Burkert (1984). Oriendist võtsid kreeklased üle tähestiku. VII saj. vaasimaalis ja skulptuuris on tunda tugevaid orientaalset mõjusid (Starr 1961: 230—244, 253—259; Murray 1980: 283—284) jne.

²⁵ Küsimus hinge taaskehastumise doktriini algupärast on segane. Silmapaistev on sarnasus India hingede rändamise kontseptsiooniga. Herodotos väitis, et tegemist on laenuga Egiptusest (Hdt. II, 123). Seda ei peeta aga tõenäoliseks (Gompertz 1922: 105). Orfistlikule doktriinile sarnaseid uskumusi hinge surematusest on teada Traakiast (Hdt. IV, 94—95), kust olevat pärinenud ka orfismi mütoloogiline esiisa Orpheus.

²⁶ Sumeri maailmapildis ujub maa teda ümbritsevas ookeanis. Analooiline arusaam püsis Mesopotaamias hiljemgi. Maailmamerd Apsut peeti esmaseks valitsejaks, millesse nooremad jumalad oma elupaiga rajasid. Ka Vana Testamendi järgi oli alguses vesi, millest Jumal järgneva loometöö käigus kuiva maa eraldas.

seid mõjusid on leitud nii Anaximandrose, Herakleitose kui ka Pythagorase vaadetes.²⁷ Enam või vähem tõenäoliste laenude loetelu võiks tunduvalt pikendada, ning kuigi pole võimalik kaugeltki kõiki, võib-olla suurt enamikkugi sellistest oletustest tõestada, ei sea see kahtluse alla kreeka kultuuri avatust Oriendi mõjudele, muu hulgas ka mütoloogiliste ja filosoofiliste kujutelmade osas.²⁸

Erinevate mõjude vastuvõtmisega kaasnes paratamatult teatav maailmavaateline multivalentesus. Kõige ulatuslikumalt ilmneb see Kreekas vahest Dionysose ekstaatilise kultuse levikus traditsiooniliste religioossete kujutelmade kõrval. Antud teema seisukohalt on olulisem aga varase Kreeka teogooniliste kontseptsioonide arvukus. Juba Homerose ja Hesiodose ettekujutused maailma tekkimisest erinesid oma lähtekohtade poolest — Homerosel olid esmaseks Okeanos ja Tethys (II XIV 199—200), Hesiodosel Chaos. VI sajandit iseloomustab aga sootuks kirev pilt. Eri autorid kombineerisid maailmagineesi lähtekohtadena erineval viisil mitmesuguseid mütoloogilisi või meelelisi nähtusi. Orfistliku teoloogia ühes variandis olid esmaseks Chronos (aeg), Aither (eeter) ja Chaos, millest sündis hõbedane muna ja tollest jumalad (Orpheus A 12). Teise variandi järgi olnud esimeseks Öö (Orpheus A 12). Kolmandas algas kõik veest ja maast, millest tekkis draakon nimega Chronos, kes omakorda sünnitas Aitheri, Erebose ja Chaose (Orpheus A 13). Kuulsa orfistliku prohveti ja imetegija Epimenidese teogoonias olid esmaseks Ohk ja Öö, ning neist sündis Tartaros (Epimenides A 5). Teoloog Pherekydesel

²⁷ Kõiki siintooduid ja mitmeid muudki laene rõhutab West (1971). Tema käsitus näib aga ületähtsustavat võõrmõjusid ja alahindavat kreeka filosoofia arengu sisemist loogikat.

²⁸ Oriendi mõju kreeka filosoofia kujunemisele on ka eitatud (Zeller 1907 : 17; Богомолов 1985 : 17), väites, et Lähis-Idas filosoofiat ei kujunenud ja India-Hiina olid võimalikeks laenudeks liiga kaugel. Esimese väitega tuleb ja teisega võib nõustuda, kuid see ei välista Lähis-Ida mütoloogiliste kontseptsioonide mõju kreeka mõttearendusele.

olid algul Zas²⁹, Chronos ja Chaos «maa» (Pherek. B. 1). Meenutame, et ka Joonia natuurfilosoofid valisid maailmale igaüks erineva lähtekoha: vee, *apeiron*'i, õhu ja tule.

Kõik see näitab mõtlejate vaimset iseseisvust, veendumust, et on võimalik iseseisvalt, traditsioonist sõltumata mõista maailmakorraldust. Arusaam isikliku vaatekoha võimalikkusest ka kõige fundamentaalsemates küsimustes oli Kreekas nähtavasti hiljemalt VI sajandiks kindlalt juurdunud.

Kõrvuti esinevad eri seisukohad pidid põhjustama vaidlusi, sundides oma vaateid kaitstes argumentatsioonile tähelepanu pöörama. Seetõttu oli tähtsaks filosoofiaks Kreekas algusest peale poleemiline³⁰ ja maailmavaatelistel kujutelmade muutumisega kaasnes mõttetehnika areng. Need kaks külge olid niivõrd seotud, et kui mõttekonstruktsioonide abstraktsus tavaargumenteerimist enam ei võimaldanud ja deduktiivse loogika tekke tingis, muutus viimane elitaarse maailmavaate lahutamatuks koostisosaks, mis edaspidi oluliselt mõjutas kogu kreeka filosoofilist ja teaduslikku maailmapilti.

Vaevast oleks selline olukord saanud kujuneda rangelt reglementeeritud totalitaarses ühiskonnas. Vaimse emantsipatsiooniga pidi kaasnema sotsiaalne. Ja Kreeka polised, kodanikele garanteeritud isikuvabaduste ja kolleegiaalse juhtimisviisiga, olid soodsaks pinnaks nii vaimsele sõltumatusele kui ka verbaalse argumentatsiooni kõrgele väärtustamisele. Tähtsamad küsimused lahendati siin nõupidamistel vabas mõttevahetuses³¹ ja ühiskonna

²⁹ Nimetuse *Zas* päritolu ja tähendus pole selged. Seda on peetud Zeusi modifikatsiooniks. Võimalik, et tegemist on tuletisega verbist *zao* 'elama' või laenuga Oriendi mütoloogiast (West 1971: 50–52).

³⁰ Juba Xenophaneselt ja Herakleitoselt on teada nimelist kriitikat oma eelkäijate ja kaasaegsete aadressil (Xenoph. B 11; Herakl. B 40).

³¹ Arhailisel perioodil olid polised valitsusviisilt valdavalt aristokraatlikud. Olulisemad otsused langetati nõukogus (*bule*), mis

juhtimine põhines arusaamal, et olulisi asju on võimalik mõistuspäraselt selgeks vaielda. Poleemiline ja argumentatsioonilembeline mentaliteet iseloomustas nii poliitilist elu kui filosoofiat ja nende seostamine näib igati põhjendatud.

Küsimus on aga kirjeldatud reaalsuse (olgu siis sotsiaalse või vaimse) kujunemise ajas. Ehk teiste sõnadega: kas hilisemale Kreekale iseloomulik mentaliteet ilmes juba Homerose ja Hesiodose loomingus ning Solonit, Anaximandrost ja teisi järgnevaid mõtlejaid tuleks pidada sama suuna edasiarendajaks, või leidis VII saj. vältel aset kvalitatiivne murrang, mille tulemusena hilisem, nõ Soloni-Anaximandrose maailmapilt kujunes Hesiodose omast oluliselt erinevaks.

Väites, et fundamentaalsed muutused sotsiaalses elus (poliste tekkimine) põhjustasid Hesiodosel domineeriva «monarhistliku» ideoloogia väljatõrjumise Soloni ja Anaximandrose võrdsust, mõõdukust ja tasakaalu väärtustava maailmavaate poolt, valib Vernant teise neist võimalustest (Вернан 1988: 80—84, 90—91, 107—108). Peamiseks argumendiks näib tal seejuures olevat Hesiodose «Theogoniat» läbiv süžee Zeusi kui absoluutse valitseja võimuletulekust ja maailmakorra kehtestamisest. Selle autoritaarset vaimu vastandab ta hilisemale kreeka mentaliteedile küllap põhjendatult (Вернан 1988: 108, 132—137).

Kõnealune muut on Oriendi päritolu.³² Ent VIII—VII sajandil ohtralt üle võetud Ida kultuuri elemente rakkasid kreeklased Oriendist sootuks erineva vaimulaadi kohaselt (Starr 1961: 203; Murray 1980: 84). Ja nii ei

koosnes suursugusematest ja rikkamatest kodanikest. Kodanike üldkoosoleku (rahvakoosoleku) osa riigi juhtimisel, mis eri polistes oli tõenäoliselt erinev, pole võimalik täpselt kindlaks teha.

³² Peajumala võimuletulekut kirjeldava müüdi idamaine päritolu ei ärata kahtlust (Cornford 1952: 224; Томсон 1959: 132; Murray 1980: 86—87). Pole aga selge, kas laenamine leidis aset kaugemas minevikus (II at eKr) või Hesiodose kaasajal (Murray 1980: 88—89).

saa faktist, et Hesiodos kasutas seda lugu kreeka mütoologia süstematiseerimiseks, järeldada hilisematele kreeklastele võõra monarhistliku «suveräänsuse idee» valitsemist tema mõttemaailmas.

Tundub, et juba Hesiodosest üks-kaks põlvkonda varasema Homerose eepikas on raske leida tõeliselt monarhistlikku ellusuhtumist. Ahhailaste leeris Trooja all oli Agamemnon nimeliselt küll ülemvalitseja, kuid tegelikult tegutsesid muud kangelased temast sootuks sõltumata.³³ Agamemnoni ja Achilleuse tüli polnud olemuselt mitte alama vastuhakk valitsejale, vaid kahe võrdse heeroose vastasseis, mis seejuures lõppes formaal-hierarhiliselt madalama Achilleuse võiduga. Silmapaistev on ka tegelaste tahtevabadus. On märgitud, et jumalikud nõuanded ei ahistanud kangelasi, vaid näitasid kätte antud olukorras sobivaima lahenduse, andes seega surelike loomulikele ja õiglastele otsustele taevase heakskiidu (Зайцев 1987: 141). Kangelased polnud jumalate kuulekad teenrid, vaid vabad inimesed, kes ühelt või teiselt taevaselt toetust saades järgisid omi eesmärke, pelgamata vajaduse korral üleloomulike jõududegagi konflikti sattuda (Grant 1962: 58—59, 68; Зайцев 1987: 139—140).³⁴ Kreekale iseloomulik sõltumatu ja individualistlik mentaliteet on Homerose eepostes seega suurepäraselt nähtav (Murray 1980: 54—55; Зайцев 1985: 76—79).

Vabade ja sõltumatute üksikisikute koostegevus oli mõeldav üksnes vastastikusel kokkuleppel ja Homerose

³³ Homerose eepikas seisid kogukondade eesotsas kuningad (*basileus*), kelle reaalsed võimupiirid näivad väga kitsad. Viimasel ajal on avaldatud kahtlust, kas selline monarhia kajastab üldse Homerose kaasaega, nagu tavaliselt arvatakse, või on tegemist poeedi jaoks kauge ja vähetuntud mineviku (Mükeene despotiad II at eKr) moonutatud kujutamise (Андреев 1976: 69—70; Drews 1983: 97, 115, 130; Stahl 1987: 151—155). Antud skepsisega ei tarvitse nõustuda, kuid siiski ei või Homerose kuningate võimu autoritaarseks monarhiaks pidada (Starr 1979: 136—137; Murray 1980: 40—41).

³⁴ Et Homerose eeposed pakuvad erinevaid interpretatsioonivõimalusi, siis on antud küsimuseski arvamused lahknevad. Eri seisukohti vt Зайцев 1987: 39).

maailmas see nii toimuski. Otsused langetati nõupidamistel vabas mõttevahetuses ning osavust «nõupeoväljakul» hinnati sama kõrgelt kui jõudu ja vaprust lahingus. Ka kohus, nii nagu poet Achilleuse kilbil seda kujutas (Il. XVIII, 497—508), põhines poolte argumentatsioonil ja kollegiaalsel otsuste langetamisel. Kõik see näitab, et kuigi kreeka poliste struktuur polnud veel konstitueerunud, olid selle alged Homeroose ajaks juba kujunenud (Luce 1978 : 11—14; Murray 1980 : 64; Andreev 1988 : 83—85).

Hesiodose poemis «Tööd ja päevad» ilmneva ellusuhtumise sarnasus hilisemate eetiliste mõtteavaldustega näib aga otse välistavat vahepealse maailmavaatelise murrangu. Illustreerimaks Hesiodose ja Soloni seisukohade silmapaistvat sarnasust, olgu siinkohal toodud järgnevad katked nende loomingust.

Mõlemal on esitatud idee ülbuse³⁵ hukatuslikkusest.

Hesiodos: «... ülbusest hoidu!

*Hukutav väiksele ülbusele on, kuid ka neile, kes
suured
ei ole kerge ta kanda, sest raskelt koormab ta
õlgu,
kui tuleb õnnetustund.» (Hes. Op. 212—215.)*

Solon: «Kasuhimu saadavad surelikele surematud, / häda ent sellest vaid tuleb, kui Zeus / saadab vaevu, üksteise järel seda kannatavad.» (Sol. fr. 1. 74—76.)

Seejuures rõhutavad mõlemad, et ülbusel, mõtlematusel ja ebaõiglusel on rasked tagajärjed niihästi üksikisikuile kui ka kogukonnale tervikuna.

Hesiodos: «Sageli tervel linnal vastust tuleb kanda halva inimese eest, / kes kuritegelikult ja ebaõiglaselt toimib.» (Hes. Op. 240—241); «... ja kannab vastutust / rahvas

³⁵ Mõistel *hybris*, mida tavaliselt tõlgitakse «ülbuseks», oli tegelikult laiem tähendus, mis hõlmas mõõdutundetut esilekerkimispüüdu ja vägivaldsust (Вернан 1988 : 95, 104—105).

Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist

valitsejate kuritegude eest, kes kurja kavatsedes/ õigluse hülgavad, vääriti kohut mõistes.» (Hes. Op. 260—262.)

Solon: *«Rahva juhtidel ebaõiglased kavatsused, mille/ ülbuse tõttu suurtest piinadest palju tuleb kannatada.../ ... Sellest kogu linnale tuleb vältimatu haav.»* (Sol. fr. 3. 7—8, 17.)

Kogukonna heaolu tagatiseks on aga õiglus ja seaduslikkus.

Hesiodos: *«... üle, kes õiglust võõraile ja omadele jagavad/ sirgelt ega õiglusest mööda ei lähe,/ neil õitseb linn ja rahvadki õitsevad selles.»* (Hes. Op. 225—227.)

Solon: *«Suurimat halba linnale Seadusetus [Dysnomia] toob/ Heaseaduslikkus [Eunomia] ent korraldab ja sobivat kõigile näitab.../ ... lõpetab raskete riidude sapi, on tema all/ inimestel kõik sobiv ja mõistlik.»* (Sol. fr. 3.31—32, 38—39.)

Seega võib Solonit vähemalt eetiliste printsiipide osas olulisel määral Hesiodose järglaseks pidada (Nestle 1942: 67—68; Sinclair 1959: 23; Murray 1980: 178—179). Samas polnud Hesiodoski esimene, kes selliseid mõtteid väljendas. Homerose loomingus domineeris küll individualistlik ellusuhtumine, kuid ka sotsiaalse õigluse idee on tal nähtav, ehkki tagasihoidlikumalt³⁶:

*«... kohavaid veevooge ta [maa] peale
saadab ärritund Zeus, vihas nendele, kes ebaõigelt
on, kohut mõistnud koosolekuil, ülekohtuselt seadust
väänavad, ning ei põrmugi karda ka taevaste
nuhtlust.»*

(Il. XVI, 385—388)

Kui nüüd veel meenutada eespool vaadeldud ühiskooni Hesiodose teoloogilises ja Anaximandrose kosmoloogilises maailmapildis, siis tuleb nähtavasti mõõnda, et

³⁶ Homeros ja Hesiodos kajastasid nähtavasti samalaadse ühiskonna väärtushinnanguid, kuid eri seisukohtadelt. Homerose puhul on tegemist aristokraatliku vaatekohaga, millest Hesiodose raskemini määratletav positsioon oluliselt erineb (Luce 1978: 11—14; Murray 1980: 63—64).

kõik need autorid olid põhimõtteliselt sama maailmavaate kandjad.

*

Kreeka tsivilisatsiooni ja mentaliteedi eripära väljakujunemise aega ning viisi täpselt kindlaks määrata näib olevat praktiliselt võimatu. Pärast II at eKr Egeuse mere rannikul arenenud, orientaalset laadi ja hilisemast Kreekast erineva Kreeta-Mükeene tsivilisatsiooni kokkuvarisemist XII sajandil algas siin nn tume ajajärk. Meie valdavalt arheoloogia andmeil põhinevad teadmised sellest perioodist on väga napid ega võimalda sotsiaalse ja vaimuelu arengut kuigi täpselt jälgida. Ent kui Homerose eeposed selle piirkonna VIII sajandil taas kirjalike allikate valgusse tõid, oli tsivilisatsiooni tüüp muutunud ja omandanud hilisema Kreeka tunnusjooned. Järgneva arengu käigus süvenesid ja võimendusid mitmed tendentsid, kuid ühiskonna ja mõttemaailma tüüp ei muutunud.³⁷

Iseloomustada võiks seda kahe mõneti vastandliku tendentsina (vt Фролов 1988: 97, 105). Ühelt poolt puudus ühiskonnas rangelt hierarhiline liigendatus, mis tõi kaasa üksikisiku küllalt suure sõltumatuse. Sotsiaalmajanduslikuks aluseks oli siin nähtavasti maa eravaldukus³⁸ ja poliitiliseks organisatsiooniks said väikesed suveräänsed kogukonnad (*demos*'ed) (Andreev 1988: 15—17), mis ei allunud autoritaarsele valitsejale ning mis järgnevail sajandil kujunesid tüüpilisteks Kreeka polisteks.

Teiselt poolt oli kogukonna konsolideerumine võimalik aga üksnes teatava kompromissina — üksikisikute individualismi piiramise teel. Ideoloogiliselt väljendus see ülbuse taunimises ja mõõdukuse ning õigluse ülistamises;

³⁷ «Tumeda ajastu», eriti selle alguse murrangulisus on nüüdseks üldtunnustatud (Starr 1961: 99—103, 221; Finley 1981: 68; Murray 1980: 16; Андреев 1985: 18; Andrewes 1986: 39; Фролов 1988: 63).

³⁸ Käesoleva sajandi keskpaiku domineerinud skeptiline suhtumine maa eravaldamisse varajases Kreekas (Will 1962: 65—68; vt Андреев 1988: 28—29) on viimastel aastakümnetel asendunud selle tunnistamisega (Starr 1977: 150—151; Andrewes 1986: 39; Stahl 1987: 84; Андреев 1988: 29; Фролов 1988: 80).

Kreeka filosoofia ja mõttemaailma sünnist

koos veendumusega, et need väärtused on taevase kaitse all. Loomulikult sai selline kompromiss teostuda vaid sõnalise mõttevahetuse vormis.

Filosoofilise mõtte kujunemist mõjutasid kindlasti kreeka mõtteviisi mõlemad küljed — individualism ja kompromiss. Näib, et kui indiviidi emantsipatsioon ja vaba mõttevahetus löid eeldused spekulatiivse mõtte viljakaks arenguks, siis kompromissi-ideoloogiast mõjustatud Anaximandrose süsteem sai konkreetseks tõukeks kreeka filosoofia ühe kõige iseloomulikuma joone, deduktiivse mõttekäigu kujunemisel.

Arhailises Kreekas oli areng kõigis valdkondades (mütoloogiliselt maailmapildilt deduktiivsele filosoofiale, algelistelt kogukondadelt polisele) väga kiire ja põhjalik. Kuid maailmavaateline suunitlus oli seejuures nähtavasti algusest peale sama. Parmenidese filosoofias teatava loogilise tulemuseni jõudnud arengu suund oli tuntav juba Homerosel, ja seletust pole tarvis otsida vahepealsetest muutustest Kreeka ühiskonnas. Sotsiaalne ja vaimu-elu kahtlemata mõjutasid teineteist vastastikku. Kuid areng neis valdkondades kulges suurel määral paralleelselt ja mõlema põhiline omapära, mille juured peituvad kusagil «tumedal ajastul» aset leidnud fundamentaalsetes muutustes, ilmnis juba esimeste kreeka poetide Homeroose ja Hesiodose loomingus.

Kirjandus

- Die Fragmente der Vorsokratiker. Hrsg. Hermann Diels. 1.—2. Bd. Berlin, Wiedmannsche Buchhandlung, 1922
Hesiodi quae feruntur carmina ad optimorum codicum fidem. Lipsiae, Teubner, 1897
Homeros. Ilias. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1960
Homeros. Odüsseia. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1963
Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, Eesti Riiklik Kirjastus, 1964
Poetarum elegiacorum testimonia et fragmenta. Pars I. Leipzig, BSB Teubner, 1979
Theognidis elegiae. Tubingae, 1868
Аристотель. Метафизика. Москва-Ленинград, Государственное социально-экономическое издательство, 1934
Геродот. История в девяти книгах. Ленинград, Наука, 1972
Платон. Сочинения. В 3-х т. Т 2. Москва, Мысль, 1970
Эллинистские поэты. Москва, Государственное издательство художественной литературы, 1963
- Andreev, Jurij 1988. Die homerische Gesellschaft. — Klio, Bd 70, H 1, S 5—85
Andrewes, Antony 1986. Greek Society. Harmondsworth. Penguin
Burkert, Walter 1962. Weisheit und Wissenschaft: Studien zu Pythagoras, Philolaos und Platon. Nürnberg, Verlag Hans Carl
Burkert, Walter 1984. Die orientalisierende Epoche in der griechischen Religion und Literatur: Vorgetragen am 8. Mai 1982. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse; Jg 1984, Bericht 1.) Heidelberg, Winter
Burnet, John 1924. Greek Philosophy. Vol I. London
Cornford, Francis M. 1952. Principium Sapientiae. Cambridge
Dicks, D. R. 1959. Thales. — Classical Quarterly, vol 9, no 2, pp 294—309
Drews, Robert 1983. Basileus: The Evidence of Kingship in Geometric Greece. (Yale Classical Monographs 4.) New Haven — London, Yale University Press
Finley, Moses I. 1981. Early Greece: The Bronze and Archaic Ages. London, Norton
Gompertz, Theodor 1922. Griechische Denker: Eine Geschichte der antiken Philosophie. Berlin—Leipzig
Grant, Michael 1962. Myths of the Greeks and Romans. New York—London
Guthrie, William K. 1962, 1965. A History of Greek Philosophy. Vol 1: Earlier Presocratics and the Pythagoreans. Vol 2: Presocratic Tradition from Parmenides to Democritus. Cambridge, Cambridge University Press
Kahn, Charles H. 1960. Anaximander and the Origins of Greek Cosmology. New York, Columbia University Press
Kranz, Walther 1958. Geschichte der griechischen Literatur. Leipzig
Luce, J. V. 1978. The Polis in Homer and Hesiod. Dublin

Kreeka filosoofia ja mõtteaailma sünnist

- Meyer, Eduard 1937. Geschichte des Altertums. Bd. III: Der Ausgang der altorientalischen Geschichte und der Aufstieg des Abendlandes bis zu den Perserkriegen. Stuttgart—Berlin, Gotta
- Murray, Oswyn 1980. Early Greece. Oxford
- Nestle, Wilhelm 1942. Vom Mythos zum Logos. Stuttgart, Alfred Kröner Verlag
- Nilsson, Martin P. 1927. The Minoan-Mycenaean Religion and its Survival in Greek Religion. (Skrifter Utgivan av Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund 9.) Lund etc., Gleerup etc.
- Schwabl, H. 1986. Vorbedingungen griechischen Philosophie in der frühen Dichtung. — Literatur und Philosophie in der Antike. Turku, S 19—33
- Seidel, Helmut 1980. Von Thales bis Platon: Vorlesungen zur Geschichte der Philosophie. Berlin, Dietz
- Sinclair, T. A. 1959. History of Greek Political Thought. London, Routledge and Kegan Paul LTD
- Szabó, A. 1969. Anfänge der griechischen Mathematik. Budapest
- Stahl, Michael 1987. Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen. Stuttgart, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH
- Starr, Chester G. 1961. The Origins of Greek Civilization: 1100-650 B. C. New York, Knopf
- Starr, Chester G. 1977. The Economic and Social Growth of Early Greece: 800—500 B. C. New York, Oxford University Press
- Starr, Chester G. 1979. Essays on Ancient History. Leyden
- Zeller, Eduard 1907. Grundriss der Geschichte der griechischen Philosophie. Leipzig, O. R. Reisland
- West, M. L. 1971. Early Greek Philosophy and Orient. Oxford, Oxford University Press
- Will, Edouard 1962. La Grèce archaïque. — Second International Conference of Economic History, Aix-en-Provence. Vol I: Trade and Politics in the Ancient World. Paris, pp 44—95
- Will, Edouard 1972. Le monde Grec et l'orient. T 1: Le Ve siècle (510—403). Paris, PUF
- Андреев, Юрий 1976. Раннегреческий полис: Гомеровский период. Ленинград, Ленинградский государственный университет им. А. А. Жданова
- Андреев, Юрий 1985. К проблеме послемикенского регресса. — Вестник Древней Истории, № 3, с 9—29
- Богомолов, Алексей 1985. Античная философия. Москва, Издательство МГУ
- Ван-дер-Варден, Бартел 1959. Пробуждающаяся наука: Математика древнего Египта, Вавилона и Греции. Москва, Физматгиз
- Вернан, Жан-Пьер 1988. Происхождение древнегреческой мысли. Москва, Прогресс
- Зайцев, Александр 1985. Культурный переворот в Древней Греции VIII—V вв. до н. э. Ленинград, Издательство ЛГУ
- Зайцев, Александр 1987. Свобода воли и божественное руководство в гомеровском эпосе. — Вестник Древней Истории, № 3, с 139—142
- Кессиди, Феохарий 1972. От мифа к логосу: Становление греческой философии, Москва, Мысль

Кессиди, Феохарий 1988. К проблеме происхождения греческой философии. — Ж.-П. Вернан. Происхождение древнегреческой мысли. Москва. Прогресс, с 172—219

Нейгебауер, Отто 1968. Точные науки в древности. Москва, Наука

Томсон, Джордж О. 1959. Исследования по истории древнегреческого общества. Т 2: Первые философы. Москва, Издательство иностранной литературы

Фролов, Эдуард 1988. Рождение греческого полиса. Ленинград, Издательство ЛГУ

Чанышев, Арсений 1970. Эгейская предфилософия. Москва, Издательство Московского университета

Чанышев, Арсений 1975. Итальянская философия. Москва, Издательство Московского университета

Чанышев, Арсений 1982. Начало философии. Москва, Издательство МГУ

Als ich in dem dunklen, feuchten Keller, dessen Boden
von den Füßen der Menschen, die hierher gekommen
sind, so stark beschlagen ist, dass man nicht
mehr sehen kann, was man unter den Füßen hat,
da ich mich in der Mitte des Raumes befinde,
so sehe ich die Decke des Hauses, die von den
Wänden herabfällt, und die Luft ist so
schwer, dass man nicht atmen kann. Ich
fühle mich wie ein Tier, das in einem Käfig
eingesperrt ist, und ich weiß nicht, was
ich tun soll. Ich habe keine Hoffnung mehr.

SEADUSTEST, MIS KUJUNDAVAD POLIITILIST VABADUST SEOSSES KONSTITUTSIOONIGA

*Parun Charles de Secondat de la Brède et de
Montesquieu*

Tõlkinud Enn Sarv

ÜLDINE IDEE

Ma eristan seadusi, mis kujundavad poliitilist vabadust seoses konstitutsiooniga, teistlaadi seadustest, mis kujundavad seda seoses kodanikuga. Esimesed on käesoleva tüki aine, teisi käsitlen järgmises.

SÕNALE «VABADUS» OMISTATAVAD ERI TÄHENDUSED

Pole ühtki sõna peale vabaduse, mis oleks omandanud niivõrd palju erinevaid tähendusi ja üllatanud inim-

Des lois qui forment la liberté politique dans son rapport avec la constitution. — Montesquieu. De l'esprit des lois. Paris, Librairie Garnier frères, 1922, tome I, livre 11, pp 149—181.

Teose esmatrükk ilmus 1748. aastal.

Autor on oma uurimusse lisanud hulga tekstilõike ja palju peatükke, kus tõestuseks tuuakse ajaloolisi näiteid riikide kohta antiigist kuni tema kaasajani ja Euroopast Hiinani. Kasutatud väljaande kaks köidet on varustatud tuhandete autori enda ning Mably, Voltaire'i, Laharpe'i ja Crevier' poolt lisatud märkuste, allikaviidete ja tsitaatidega. Näited ja kommentaarid tuli tõlkimisel vahele jätta, sest nende selgitamine eesti lugejale oleks vajanud suure osa klassikahariduse konseptiivset ümberjutustamist. *Tlk.*

mõistust nii paljudel eri viisidel. Ühed on vabadust mõistnud kui võimet hõlpsasti tagandada valitsejat, kellele nad olid andnud türannivõimu; teised kui võimalust ise valida seda, kelle sõna kuulda; kolmandad kui relvakandmise ja vägivalda harrastamise õigust; mõned jällegi kui eesõigust, et neid valitsetaks üksnes nende endi rahvusest mehe poolt või nende endi seaduste alusel. Teatav rahvas pidas kaua aega vabaduseks pika habeme kandmise kommet.¹ Teisal on see sõna seotud üheainsa valitsemisvormiga, kusjuures kõik muu on kõrvale lükatud. Kes on maitsnud vabariiklikku valitsust, arvab vabaduse selle valitsuse osaks; kellele meeldib kuningriiklik valitsus, paigutab vabaduse monarhiasse. Lõppude lõpuks kutsub igaüks vabaduseks valitsust, mis käib kokku tema kommete või kalduvustega; ning et vabariigis pole kaebusi põhjustavate hädade toimepanijad mitte alati silma all ega kuigivõrd äranähtava moega ning isegi seadustel paistab seal rohkem ütelda olevat ja seaduse täidesaatjatel vähem, siis paigutatakse vabadus harilikult vabariikidesse ja arvatakse välja monarhiatest. Ja lõpuks, et demokraatiates näib rahvas peaaegu tegevatki seda, mis tahab, on vabadust arvatud just sedasorti valitsuste osaks; rahva võim on segi aetud rahva vabadusega.

MIS VABADUS ON

On õige küll, et demokraatiates näib rahvas tegevat seda, mis tahab; aga poliitiline vabadus ei seisne sugugi mitte selles, et tehakse, mis tahetakse. Riigis, seega siis ühiskonnas, kus on olemas seadused, saab vabadus seisneda üksnes selles, et võidakse teha seda, mida peab tahtma, ja et ei olda sunnitud tegema seda, mida ei pea tahtma.

¹ Moskoviidid ei kannatanud, et tsaar Peeter laskis nende habemed maha lõigata.

Tuleb endale selgeks teha, mis asi on sõltumatus ja mis asi on vabadus. Vabadus on õigus teha kõike, mida seadused lubavad; ja kui mõni kodanik tohiks teha ka seda, mida seadused keelavad, siis tal vabadust enam ei oleks, sest samasugune voli oleks siis niikuinii ka igal teisel.²

SAMA KÜSIMUSE ARENDUS

Demokraatia ega aristokraatia pole vabad riigid oma olemuse poolest. Poliitilist vabadust leidub ainult mõõdukate valitsuste all. Aga mõõdukates riikides ei ole seda mitte alati; seda võib kohata vaid siis, kui ei toimu võimu kuritarvitamist; ent igavene kogemus näitab, et kõik inimesed, kellel on võimu, kalduvad seda kuritarvitama; nad lähevad selles nii kaugele, kuni kohtavad piire. Kes võiks küll arvata, et koguni voorusel läheb piire vaja!

Selleks, et võimu ei saaks kuritarvitada, on vaja niisugust asjadekorraldust, et võim peataks võimu. Võib esineda niisugune konstitutsioon, et mitte keegi pole sunnitud tegema asju, milleks seadus teda ei kohusta, ega takistatud tegemast seda, mida seadus lubab.

MITMESUGUSTE RIIKIDE EESMÄRKIDEST

Ehkki kõigil riikidel on üldiselt üks ja sama eesmärk, nimelt enese säilitamine, on ometi igal riigil ka mingi temale eriomane eesmärk. Rooma eesmärk oli suurenemine; Lakedaimonil oli selleks sõda; Juudamaa seadused kindlustasid religiooni; Marsilia kindlustas kaubandust; Hiina seaduste siht oli rahu avalikus elus; Rhodos kaitses meresõitu; metsrahvad taotleavad loomulikku vabadust; despootlikes riikides on enamasti eesmärgiks

² *Omnes legum servi sumus ut liberi esse possimus.* 'Et saaksime olla vabad, oleme kõik seaduste orjad'. Cicero, *Pro Cluentio*, c. LIII.

vürsti naudingud; monarhiates on selleks kuninga ja riigi au ja kuulsus; Poola seadused püüdlevald igamehe sõltumatusel³ ja tulemuseks on kõigi rõhumine.

Maailmas on olemas ka rahvas, kelle konstitutsiooni otsene eesmärk on poliitiline vabadus. Hakkame vaatlema põhimõtteid, millele ta selle rajab. Kui need on head, siis ilmub vabadus seal nähtavale otsekui peeglis.

Et avastada konstitutsioonist poliitilist vabadust, pole tarvis eriti vaeva näha. Kui ta on seal nähtaval, kus ta on, ja kui oleme ta üles leidnud, milleks siis veel otsida?

INGLISMAA KONSTITUTSIOONIST

Igas riigis on kolme liiki võimu: seadusandlik võim, täidesaatev võim asjades, mis olenevad rahvusvahelisest õigusest, ja täidesaatev võim asjades, mis olenevad tsiviilõigusest.

Esimese abil teeb monarh või valitsuskogu seadusi teatavaks ajaks või alatiseks ning parandab või tühistab juba tehtuid. Teise abil kuulutab ta rahu ja sõda, lähetab või võtab vastu saadikuid, kindlustab julgeolekut, ennetab vägivaldseid sissetunge. Kolmanda abil karistab kuritegusid või mõistab kohut eraisikute tülüküsimustes. Seda viimast nimetame kohtuvõimuks ja teist lihtsalt riigi täidesaatvaks võimuks.

Poliitiline vabadus kodaniku puhul on teatav vaimu rahulikkus, mis tuleneb arvamusest, et igaühele on kindlustatud ta julgeolek; ning selleks, et see vabadus olemas oleks, läheb vaja niisugust valitsuskorda, et üks kodanik ei pruugiks karta teist.⁴

³ Poolamaa *liberum veto*.

⁴ Kui Inglismaal oleks kellelgi vaenlasi sama palju kui juukseid peas, ei sünniks talle sellest vähimatki; sellel on suur tähendus, sest vaimutervis on sama tarvilik nagu kehaline (*Montesquieu. Notes sur l'Angleterre*).

Kui ühes ja samas isikus või ühes ja samas valitsuskogus on seadusandlik võim ühendatud täidesaatva võimuga, siis on vabadusel lõpp; on ju karta, et see monarh või see senat võiks teha türannlike seadusi, et neid siis türannlikult täide viia.

Vabadusel on lõpp ka siis, kui kohtuvõim ei ole lahutatud seadusandlikust ega täidesaatvast võimust. Kui see oleks ühendatud seadusandliku võimuga, siis voli kodanike elu ja vabaduse üle oleks meelevaldne: sest kohtunik oleks ühtaegu seaduste tegija. Kui see oleks ühendatud täidesaatva võimuga, siis saaks kohtunik võtta enda kätte rõhuja väe ja võimuse.

Kõik oleks otsas, kui üksainus inimene või üksainus ülemate või aadlimeeste või lihtrahva kogu kasutaks kolme võimu: seaduste tegemise võimu, avalike otsuste täideviimise võimu ning kohtumõistmise võimu kuritegude või eraisikute tülikäsimuste asjus.

Enamikus Euroopa kuningriikides on mõõdukas valitsemisviis, sest monarh, kellel on kaks esimest võimu, jätab kolmanda oma alamate kasutada. Türklaste juures, kus need kolm võimu on ühendatud sultani kätte, valitseb hirmus despotism.

Itaalia vabariikides, kus kõik kolm võimu on üheskoos, leidub vähem vabadust kui meie monarhiates. Ühtaegu läheb valitsusel püsimiseks vaja sama vägivaldseid abinõusid nagu türklaste valitsusel. /.../

Vaatame, missuguseks võib kujuneda kodaniku olukord säherdustes vabariikides. Ühel ja samal valitsuskogul on seaduste täideviijana käes kogu võimutäius, mille ta on enesele annetanud seaduste tegijana. Ta võib laastata riiki oma üldiste tahtmistega, ja et tal on kasutada lisaks veel kohtumõistmise võim, siis võib ta eritahtmistel korral hävitada ka iga kodaniku.

Kogu vägevus on seal üheskoos; ning ehkki pole küll olemas välist toredust, millega ennast katab hirmuvalitsejast vürst, on seda ometi kogu aeg tunda.

Ka vürstid, kes on soovinud despoodiks hakata, on ikka alustanud sellest, et on oma isikus ühendanud kõik võimuasutused; nagu nii mitmedki Euroopa kuningad on seda teinud oma riigi kõigi kõrgete ametitega.

Ma usun muidugi, et Itaalia vabariikide puhas päri-lik ülikutevalitsus ei vasta kuigi täpselt aasialikule hirmu-valitsusele. Ametikandjate rohkus leevendab mõnikord valitsuskogu ennast; kõik ülikud ei löö mitte alati ühe-sugustes plaanides kaasa; moodustatakse mitmeid koh-tuid, mis üksteist tasandavad. /.../ Häda on aga selles, et need erinevad kohtud on moodustatud ühe ja sama kogu ametikandjatest; tulemus on küll vaevalt midagi muud kui üksainus võim.

Kohtuvõimu ei tohi anda alalise senati kätte, vaid seda peavad toimetama isikud, keda võetakse liisuga kindlatel tähtaegadel aasta jooksul ja seaduse poolt ette- kirjutatud viisil rahva hulgast⁵, selleks et neist moodus- tada tribunal, mis jääb püsima ainult nii kauaks, kui vajadus nõuab.

Kohtuvõim, mis on inimeste meelest nii hirmus, pole sedaviisi kinnistatud ühelegi kindlale seisusele ega ühe- legi kindlale elukutsele, vaid muutub nii-öelda nähtama- tuks ja olematuks. Kohtunikud pole kellelgi enam ala- lõpmata silme ees ning kardetakse kohtukogu, aga mitte kohtunikke.

Oleks isegi vaja, et rängemate süüdistuste puhul tohiks kurjategija seaduse kohaselt enesele ise kohtunikud valida; või vähemasti, et ta võiks nendest taandada nii suure hulga, et ülejäänuid saaks tema poolt valituiks lugeda.

Teised kaks võimu võiks anda pigem ametiisikute või alaliste kogude kätte, sest neid ei teostata ühegi üksikisiku kallal; üks neist pole ju muud midagi kui riigi üldine tahe, teine aga selle üldise tahte täideviimine.

⁵ Montesquieu peab silmas vandemeeste kogu. Tlk.

Ehkki tribunalid ei tohi olla püsiva loomuga, peavad igatahes kohtuotsused küll seda olema, nimelt nii suurel määral, et nad ei kujutaks endast ilmiski midagi muud kui täpset seadusesõna. Kui nad oleneksid kohtuniku isiklikust arvamusest, siis tuleks ühiskonnas elada ilma täpisealt teadmata kohustusi, milles seal on kokku lepitud.

Lisaks on vaja, et kohtunikud oleksid süüdistatu seisusekaaslased või temaga üheväärsed, nii et ta ei saaks endale pähe võtta, nagu oleks ta langenud tema vastu vägivallaks meelestatud inimeste küüsi.

Kui seadusandlik võim jätab täidesaatvale õiguse kinni panna kodanikke, kes oma käitumisega ehk kahtlusi äratavad, siis on vabadusel lõpp, vähemalt juhul, kui neid ei arreteerita vaid viibimatuks vastuse andmiseks seaduse poolt rängaks tunnistatud süüdistuse asjus; viimasel juhul on nad tegelikult vabad, sest nad on allutatud ainuüksi seaduse võimule.

Kui aga seadusandlik võim peaks arvama end ohus olevat kas mingi riigivastase salajase vandenõu või välisvaenlasega sõlmitud septsuse tõttu, võiks ta täidesaatvale võimule lubada, et see laseks kahtlusalused kodanikud lühikeseks piiratud ajaks arreteerida, nii et need kaotaksid vabaduse ainult ajutiselt, säilitamaks seda alatiseks.

/.../

Et inimene, kellel arvatakse olevat vaba hing, peab vabas riigis saama ennast ise valitseda, siis oleks vaja, et seadusandlik võim oleks rahva kui terviku käes. Et aga suurtes riikides on see võimatu ja väikestes seotud paljude raskustega, siis on vaja, et kõike, mida rahvas ei saa ise teha, teeks ta oma esindajate kaudu.

Oma linna asjad on alati palju paremini teada kui teiste linnade omad, ja oma naabrite puhul otsustatakse nende võimete üle paremini kui muude kaaskodanike puhul. Järelikult ei maksa seadusandliku kogu liikmeid võtta mitte üldiselt kogu rahva hulgast, vaid on sobivam,

kui elanikkond valib enesele igas olulisemas paigas esindaja.

Esindajate suur eelis seisneb selles, et nad on võimelised asju arutama. Rahvas ei ole selleks sugugi sobiv — see moodustab demokraatias ühe suurima raskuse.

Pole tarvis, et esindajad, olles saanud oma valijatelt üldise juhendi, küsiksid igas asjas veel eraldi juhtnööre, nii nagu seda praktiseeritakse Saksamaa maapäevadel. On õigus küll, et nõndaviisi kajastaks saadikute sõna rahva häält paremini; see viiks aga lõputule venitamisele, teeks igast saadikust kõigi teiste inimeste isanda, ning kõige tungivamatel juhtudel võiks kellegi tuju rahva kogu jõu seisma panna.

/.../

Piirkondades peab kõigil kodanikel õigus olema esindaja valimiseks oma hääl anda; välja arvatud säherdustel, kes on vajunud niivõrd madalale, et nad teataks ilma igasuguse oma arvamuseeta olevat.

Enamikus vanaaegsetes vabariikides valitses suur pahe: rahval oli seal õigus vastu võtta tegevaid otsuseid, mis nõuavad mingit täideviimist; see on asi, milleks ta pole hoopiski mitte suuteline. Rahvas peab valitsemisse sekkuma ainuüksi oma esindajate valimise kaudu ja see on talle igati jõukohane. Sest ehkki leidub vähe neid, kes tunnevad teise inimese võimekuse täpset määra, on ometi igamees suuteline üldjoontes teadma, kas too, kelle ta valib, on ülejäänute enamikust arukam.

Esindajatekogu ei tohi samuti olla valitud tegevate otsuste vastuvõtmiseks, sest see on asi, mida ta hästi tegema ei hakka; ta peab andma seadusi ja jälgima, kas tema poolt juba antuid ka küllalt hästi täide viiakse; seda suudab ta teha vägagi hästi ning peale tema ei leidu küll kedagi, kes seda hästi teha võiks.

Riigis leidub alati inimesi, kes paistavad silma oma kõrge sünnipära, rikkuste või väärikuse poolest; kui nad oleksid aga rahva hulka segatud ning kui neil oleks nagu teistelgi vaid nende hääl, siis kujuneks üldine vabadus

neile orjuseks ja neil poleks mingit huvi seda kaitsta, sest suurem jagu otsuseid oleks sihitud nende vastu. Osa, mida nad etendavad seadusandluses, peab järelikult olema võrdeline teiste eelistega, mis neil riigis kasutada on: see oleks saavutatav niiviisi, et nad moodustavad omaette kogu, kellel on õigus rahva ettevõtmisi seisma panna, samuti nagu rahval on õigus seisma panna nende omi.

Niisiis oleks seadusandlik võim usaldatud ühelt poolt ülikutekogu kätte ja teiselt poolt rahva esindamiseks valitud kogu kätte; mõlemad peavad oma koosolekuid ja arutavad asju isepäinis ning neil on lahkuminevad arvamused ja huvid.

Kolmest meil kõne all olnud võimust on kohtuvõim mõnes mõttes tühine. Jääb kaks võimu, ja et nende jaoks läheb vaja tasakaalustavat jõudu, mis neid vaigistaks, siis ülikutest koosnev seadusandlik kogu on selle saavutamiseks vägagi sobiv.

Ülikute kogu peab olema koosseisult pärilik. Esiteks on ta seda oma iseloomu poolest; peale muu on aga vaja, et tal oleks väga suur huvi säilitada oma eelisõigusi, mis on ju iseendast jõledad ja mis vabas riigis peavad kogu aeg hädaohus olema.

Et aga pärilik võim võiks kalduda oma erihuve järgima ja rahva omi unustama, siis asjus, kus mingi valdav huvi võiks teda kõlbeliselt laostada, näiteks rahade sissenõudmist puudutavate seaduste puhul, on tarvis seada nii, et ta oleks seadusandluses osaline üksnes takistamisvõime, mitte aga määramisvõime kaudu.

Ma nimetan määramisvõimeks õigust midagi oma tahtsi ette kirjutada või kellegi teise poolt ettekirjutatud parandada. Ma nimetan takistamisvõimeks õigust tühistada kellegi teise poolt vastuvõetud otsust; seda, mis moodustas näiteks Rooma rahvatribuunide võimu. Ning ehkki takistamisvõime kasutajal võiks olla ka heakskiitmise õigus, pole see heakskiitmine ometi midagi muud kui avaldus, et ta ei hakka oma takistamisvõimet kasutama, ning tuleneb seega takistamisvõimest.

Seadustest

Täidesaatev võim peab olema mingisuguse monarhi kätes, sest seda osa riigivalitsemisest, mis peaaegu alati nõuab silmapilkseid toimeid, suudab üksainus teostada paremini kui hulk; seevastu kõik, mis oleneb seadusandlikust võimust, on tihti paremini korraldatud paljude kui üheainsa poolt.

Kui aga monarh puuduks ning täidesaatev võim usaldataks teatava hulga seadusandlikust kogust valitud isikute kätte, siis oleks vabadusel lõpp, sest kaks võimu oleksid ühendatud; ühed ja samad isikud oleksid mõnikord ja võiksid olla alati osalised nii ühes kui teises võimuses.

Kui seadusandlik kogu jääks pikemat aega kokku kutsumata, siis oleks vabadusel lõpp. Sest juhtuks embkumb: kas poleks enam seadusandlikku tegevust ja riik langeks anarhiasse või hakkaks seda tegevust harrastama täidesaatev võim, mis muutuks siis piiramatuks.

Oleks asjatu seadusandlikku kogu pidevalt istumas hoida. Saadikutele oleks see tüütav ja koormaks muide ülearu ka täidesaatvat võimu, kes ei mõtleks enam täidesaatmisele, vaid hoopis oma eelisõiguste kaitsmisele ja sellele, et tal on õigus täidesaatev olla.

Veelgi enam, kui seadusandlik kogu vahetpidamata koos istuks, siis võiks juhtuda, et saadikuid, kes ära surevad, hakatakse muudkui uutega asendada; ning kui sellisel juhul peaks seadusandlik kogu kunagi kõlbeliselt laostuma, siis ei leiduks hädale mingit rohtu. Kui aga on korraldatud erinevate seadusandlike kogude järgnemine üksteisele ja rahval peaks parasjagu istuvast seadusandlikust kogust tekkima halb arvamus, siis kannab ta õigusega oma lootused järgmisena valitavale kogule üle. Seevastu, kui seadusandlik kogu oleks kogu aeg üks ja sama, siis rahvas, olles juba veendunud selle pahelisuses, ei loodaks seadustest enam mitte vähimatki; rahvas kas satuks raevu või vajuks ükskõiksusse.

Seadusandlik kogu ei peaks kogunema omaalgatuslikult; sest kogude puhul saab nende oma tahte olemasolu tunnistada alles siis, kui vastav kogu juba koos istub;

aga kui ta pole üksmeelselt kogunenud, siis ei oska öelda, kumb osa on tõeline seadusandlik kogu: kas koostuv või tulemata jäänu. Kui tal oleks ka õigus oma istungjärku ise edasi lükata, siis võiks juhtuda, et ta seda kunagi ei teegi; see oleks ohtlik juhul, kui ta plaanitseks kallalekippumist täidesaatvale võimule. Peale kõige muu on seadusandliku kogu kokkukutsumiseks mõni tähtaeg sageli teistest sobivam: seega on vaja, et istungjärkude pidamise aega ja kestvust määraks täidesaatev võim, vastavalt talle teada olevatele asjaoludele.

Kui täidesaatval võimul puudub õigus seadusandliku kogu ettevõtmiste peatamiseks, siis muutub see kogu despootlikuks; sest saades endale anda kogu võimu, mida ta vaid välja mõtelda oskab, teeks ta tühjaks kõik teised võimud.

Ei tohi aga lubada, et seadusandlik võim saaks omakorda voli täidesaatva võimu peatamiseks. Sest täidesaatvale võimule seab rajad ette juba selle olemus, tarbetu on seda piirata; pealegi teostatakse täidesaatvat võimu alati ajutistes asjades. Ning Rooma rahvatribuunide võim oli väär just selle poolest, et ta sai peatada peale seadusandluse koguni ka täidesaatmise: see põhjustas palju halba.

Ehkki vabas riigis ei tohi seadusandlikul võimul olla õigust täidesaatva võimu peatamiseks, on tal ometi õigus ja peab olema võime kontrollida, missugusel viisil tema poolt antud seadused on täide viidud. /.../

Aga kuidas seda kontrolli ka korraldataks, seadusandlikul kogul ei tohi olla kohtumõistmise voli ei täidesaatja isiku ega niisiis ka ta käitumise üle. Täidesaatja isik peab olema puutumatu, sest olukorras, kus riigile on hädavajalik, et seadusandlik kogu ei muutuks türanniks, kaotab täidesaatja oma vabaduse alates silmapilgust, mil ta langeb süüdistuse või kohtu alla.

Niisugusel juhul poleks riik enam monarhia, vaid ilma vabaduseta vabariik. Võttes aga arvesse, et täidesaatja ei saa halvasti tegutseda ilma õelate nõuandjateta,

kes ministritena seadusi vihkavad, ehkki inimestena võivad ka toetada, siis nende vastu tuleb küll juurdlusi ja karistusi lubada. /.../

Kuigi kohtuvõim ei tohi üldiselt ühendatud olla seadusandliku võimu ühegi osaga, kehtib siin kolm erandit, mis on põhjendatud kohtualuse erihuvidega.

Ülikute peale ollakse alati kade, ning kui nende üle mõistaks kohut rahvas, võiksid nad ohus olla ega saaks kasutada eelisõigust, mis vabas riigis on alamalgi kodanikul, nimelt seda, et kohut mõistaksid nende seisusekaaslased. Järelikult on tarvis, et ülikuid ei kutsutaks mitte harilike rahva tribunalide ette, vaid seadusandliku kogu tolle osa ette, mis koosneb ülikutest.

Võib juhtuda, et seadus, mis on ühekorraga selgepõlguline ja pime, osutub teatavatel juhtudel liiga karmiks. Kohtunikud rahva hulgast, nagu me juba ütlesime, on aga vaid suu, mis räägib seaduse sõnu; hingetud olevused, kes ei saa leevendada ei seaduse jõudu ega karmust. Seega seadusandliku kogu too osa, mille me äsja teises seoses tunnistasime hädavajalikuks tribunali, peab seda olema ka siin; just tema kõrgema väärikuse asi on pehmenada seadust seaduse enese huvides ning anda otsus seadusest vähema valjusega.

Võiks juhtuda ka veel nii, et keegi kodanik hakkab avalikes asjus rahva õigusi vägistama ja sooritab kuritegusid, mida seatud ametikandjad ei suuda või ei taha karistada. Kuid kehtib üldiselt, et seadusandlik võim ei saa kohut mõista; veelgi vähem tohib ta seda teha antud erijuhul, kus ta esindab asjast huvitatud poolt, kelleks on rahvas. Järelikult saab ta olla üksnes süüdistaja. Aga kelle ees ta süüdistust tõstab? Kas tõesti kummardub ta seaduse tribunalide ette, kes temast alamal seisavad ning koosnevad pealekauba veel inimestest, kes on rahvas nagu temagi ja keda niivõrd kõrge süüdistaja mõjuvõim võiks kaasa kiskuda? Ei: säilitamiseks rahva väärikust ja üksikisiku kindlustunnet, on tarvilik, et seadusandliku kogu

rahvalik osa tõstaks süüdistust selle kogu ülikutest osa ees, kellel pole ei samu huve, mis temal, ega samu kirgi.

See on kirjeldatud valitsuskorra eelis võrreldes enamiku vanaaegsete vabariikidega, kus esines kuritarvitus, et rahvas oli üheaegselt nii kohtunik kui ka süüdistaja.

Täidesaatev võim, nagu juba ütlesime, peab seadusandlusest osa võtma oma takistamisvõime kaudu; ilma selleta oleks ta varsti oma eelisõigustest paljaks riisunud. Kui aga seadusandlik võim võtaks osa täidesaatvast tegevusest, siis oleks täidesaatev võim samuti kadunud.

Kui monarh võtaks seadusandlusest osa määramisvõime kaudu, siis oleks vabadusel lõpp. Et siiski on nõutav see, et ta saaks seadusandluses osaline olla enese kaitsmise eesmärgil, siis on vaja, et ta osaleks takistamisvõime kaudu.

Põhjus, miks Rooma valitsuskord muutus, seisnes selles, et senati käes oli üks osa täidesaatvast võimust ja ametikandjate käes teine, kuid kummalgi puudus, nagu rahvalgi, takistamisvõime.

Niisugune ongi põhiliselt konstitutsioon meil kõne all olevas riigis. Seadusandlik kogu koosneb seal kahest osast, millest üks kammitseb teist vastastikuse takistamisvõime abil. Mõlemaid ühendab täidesaatev võim, mida omakorda seob seadusandlik.

Kõik kolm võimu peaksid moodustama rahuseisundis oleva või tegevusetu terviku. Et aga asjade paratamatu liikumine paneb nad edasi minema, siis on nad sunnitud edasi minema kooskõllaliselt.

Et täidesaatev võim on seadusandluses osaline üksnes oma takistamisvõime kaudu, siis ta ei saa sekkuda asjade arutamisse. Pole isegi mitte vajalik, et ta ettepanekuid teeks, sest saades otsustusi alati vastuvõtmatuks tunnistada, saab ta ka tagasi lükata otsused kõigis ettepanekutes, mille tegemist ta poleks soovinud.

Mõnedes vanaaegsetes vabariikides, kus asju arutas kogu rahvas tervikuna, oli loomulik, et täidesaatev võim

tegi ettepanekuid ja arutas neid rahvaga koos; muidu oleksid otsustused võinud küll kummalise segaduse moodustada.

Kui täidesaatev võim hakkab riigi rahade sissenõudmise asju määrama muul viisil kui vaid nõustumisega, siis oleks vabadusel lõpp, sest täidesaatev võim muutuks seadusandlikuks kõige tähtsamas seadusandluse küsimuses.

Kui seadusandlik võim ei määra riigi rahade sissenõudmise asju mitte aastast aastasse, vaid korraga alatiseks, siis riskib ta oma vabadusest ilma jääda, sest täidesaatev võim muutub temast sõltumatuks; kui niisugune õigus saadakse alatiseks, siis on võrdlemisi ükskõik, kas see on võetud ise või saadud teiselt. Sama lugu on siis, kui seadusandlik võim ei määra kindlaks mitte aastast aastasse, vaid ühekorraga ja alatiseks maa-ja merejõud, mida ta täidesaatva võimu käsutusse usaldama peab.

Et täidesaatja ei saaks rõhuma hakata, selleks on vaja, et tema kätte usaldatud sõjaväed oleksid rahvas ise ja et neil oleks sama vaim nagu rahval, nii nagu asi oli Roomas kuni Mariuse aegadeni. Ning selleks, et just nii viisi sünniks, on vaid kaks abinõu: kas neil, kes sõjaväes teenivad, peab olema küllaldaselt määralt varandust, et oma käitumise eest teiste kodanike ees vastust kanda, või siis tuleb nad värvata ainult üheks aastaks, nagu oli kombeks Roomas; kui aga on olemas alaline sõjavägi, kus sõdurid kuuluvad kõige alamasse rahvakihiti, siis peab seadusandlikul võimul olema luba seda igal ajal laiali saata, kui ta vaid soovib; ja sõdurid peavad elama kodanikega koos, ärgu olgu miskisugust eraldi laagrit ega kasarmuid ega kindluslinnu.

Kui sõjavägi on kord juba moodustatud, siis ei tohi ta sõltuda vahetult seadusandlikust kogust, vaid peab olenema täidesaatvast võimust; see tuleneb asjade olemusest, sest sõjaväe asi on pigemini tegutsemine kui kaalutlemine.

Inimeste mõtteviisile on iseloomulik, et vaprust hinnatakse kõrgemalt kui arglikkust, toimekust kõrgemalt kui ettevaatust, jõudu kõrgemalt kui nõupidamist. Sõjavägi jääb igavesti põlastama senatit ja austama oma ohvitseri. Ta ei hooli suurt midagi käskudest, kui neid saadetakse talle inimeste kogu poolt, kus tema meelet on kõik arglikud ja seega vääritud teda kamandama. Järelikult, niipea kui armee oleneb üksnes seadusandlikust kogust, muutub valitsus kohe sõjaväeliseks. Ning kui mõnikord on sündinud ka teistmoodi, siis on see mingite erakorraliste asjaolude mõju: näiteks et armee seisab seal alati eraldi, või et armee koosneb paljudest korpustest, mis olenevad igaüks oma maakonnast, või et tähtsamad linnad on suurepärase loomulikud kindlused, mida kaitseb üksnes nende asend ja kus polegi vägesid.

Hollandi julgeolek on kindlam kui Venetiaal; ta saaks mässavad väed üle ujutada või nad surnuks naljutada. Väed ei asu linnades, mis võiksid neile elatist anda; seega on elatis ebakindel.

Kui sõjaväge valitseb siiski seadusandlik kogu ning erakorralised asjaolud takistavad valitsust sõjaväeliseks muutumast, siis langetakse ometi muudesse raskustesse; juhtub emb-kumb: lõpuks peab armee hävitama valitsuse või valitsus on sunnitud armeed nõrgestama.

Sellel nõrgestamisel oleks aga vägagi saatuslik põhjus: see sünniks valitsuse enda nõrkusest.

Kui lugeda Tacituse suurepärase töö germaanlaste kommetest, siis selgub, et inglased on oma poliitilise valitsuskorra põhimõtte võtnud nende käest. See ilus süsteem leiti niisiis metsadest.

Nagu kõigil inimlikel asjadel on lõpp, nii ka riik, millest me kõneleme, kaotab oma vabaduse ja hukkub. Hukkusid ju Rooma, Lakedaimon ja Kartaago. Ta hukkub siis, kui seadusandlik võim osutub kõlbeliselt rohkem laostunuks kui täidesaatev.

Pole enam minu asi uurida, kas inglased ka tõepoolest seda oma vabadust kasutavad või mitte. Piisab, kui ütlen, et vabadus on seal sisse seatud maa seaduste abil, ja ma ei hakka enam edasi otsima.

Sellega ei püüa ma maha teha teisi valitsusi ega ütelda, et niisugune äärmine poliitiline vabadus peaks kurvastama neid, kes kasutavad vaid mõõdukat vabadust. Kuidas ma saaksingi nõndamoodi ütelda, kui ma ometi arvan, et isegi mõistuse liiasus pole mitte alati soovitatav, ning et inimesed kohanevad peaaegu alati paremini keskmises kui äärmuslikus olukorras.

/.../

Sageli juhtub, et riigid puhkevad õitsele märkamatus üleminekus ühelt konstitutsioonilt teisele, võrreldes olukorraga vahetult ühe või teise konstitutsiooni all. Just see on aeg, kus valitsus teeb pingutusi kõigi oma vahendite kaasabil, kus kõigil kodanikel on nõudlusi, kus üksteist rünnatakse või kallistatakse ja kus on valitsemas õilis võistlus nende vahel, kes kaitsevad langusele kalduvat konstitutsiooni ja kes toetavad teist, mis on ülekaalu võtmas.

/.../

LÕPETUSEKS

Ma tahaksin uurida kõigi meil teadaolevate mõõdukate valitsuskordade kohta, missugune on nendes kolme võimu jagunemine, ning seeläbi ära kaaluda, millist vabaduse kraadi kuskil nauditakse. Kuid ei maksa teemat alati nii põhjalikult ammendada, et lugejale midagi teha ei jäeta. Eesmärk ei ole panna lugema, vaid mõtlema.

CHARLES LOUIS DE MONTESQUIEU

Voltaire, Montesquieu, Rousseau — nii algab Euroopa suurte valgustajate loetelu igas kooliõpikus ja entsüklopeedias. 18. sajandi haritlastena püüdsid nad haarata kõiki oma aja teadusi, olla entsüklopedistid. «Ma armastan kõiki üheksat muusat ja püüan saavutada edu kõikide nende daamide juures,» oli öelnud Voltaire, kes ise jõudis olla teadlasena ka kõige mitmekülgsem. Voltaire on peale kõige muu või isegi eelkõige suutnud olla suur kirjanikuna, Rousseau oli pedagoogika klassik, Montesquieu on eriti silmapaistev riigiteadlase ja juristina. Kõik kolm on esitanud oma teooria ideaalsest riigist (valgustatud monarhia, konstitutsiooniline ehk parlamentaarne monarhia, vabariik). Kõige suurem mõju riigikorra arengule on olnud Montesquieu töödel. Tõlgitud katkend esitab meilgi aktuaalse võimude lahutamise teooria. Selle paremaks mõistmiseks tutvume autori ja tema vaadetega.

Parun Charles Louis de Secondat de la Brède et de Montesquieu sündis 18. jaanuaril 1689 (sada aastat enne Suure revolutsiooni algust) Edela-Prantsusmaal Bordeaux' lähedal Brède'i lossis. Isa kuulus mantliaadli hulka ja kandis veel ühekordset perekonnanime — de Secondat. Kasulik abielu inglise päritolu, aga siiski juba Saja-aastase sõja ajast Prantsusmaal elanud suguvõsasse kuuluva noore daamiga oli andnud perekonnale Brède'i lossi ja topeldanud perekonnanime. Nime osa, mille all meie kangelane maailmas tuntuks ja kuulsaks sai, lisandus alles 1716. aastal koos lastetu onu pärandiga, mille hulgas oli ka Bordeaux' parlamendi presidendi koht.

Charles Louis oli 7-aastane, kui suri ta ema. Kuue lapse kasvatamine jäi hooleks, abiks muidugi teenijavägi. 10-aastaselt pandi noor Mon quieu õppima kohalikku kloostrikooli, mis oli mõneti ebatavaline selle poolest, et usuõpetus oli teisejärguline ja erilist rõhku pandi antiikkirjandusele. Kooli lõpetanud, asus noormees elama isa lossi ning pühendus iseseisvatele õpingutele, põhihuviks juura. Õnneks ei uppunud ta Prantsuse õiguskorra kaosesse — igal kuninga ediktil oli seaduse jõud, seadusi oli välja antud küllaga ning paljud neist rääkisid üksteisele vastu. Kui 1713. aastal Bordeaux's akadeemia asutati, valiti noor Montesquieu selle liikmeks ja hiljem ka presidendiks. Noor teadusmees huvitus sel ajal eelkõige moodsast loodusteadusest. Tal valmisid uurimused «Kaja põhjustest», «Raskus-est», «Mere tõusust ja mõnast» jt.

1721. aastal ilmusid Montesquieu sulest «Pärsia kirjad», mida hiljem on nimetatud filosoofiliseks romaaniks. Raamat keelati, autor pääses jälitamisest vaid seetõttu, et töö oli ilmunud anonüümselt. Kasutades reisikirja vormi ja esitades kõike nähtut Prantsusmaal reisisa pärsilase pilgu läbi, pilab autor vaimukalt Louis XV valitsus-

Seadustest

aega. Keeldudele vaatamata ilmus teosest juba esimesel aastal 8 trükki.

1726. aastal loobus Montesquieu Bordeaux' parlamendi presidendi kohast ning pühendus teaduslikule ja kirjanduslikule tööle. Toimus rõhkude ümberasetus: loodusteaduse asemel tõusid esiplaanile filosoofia, õigusteadus, kunst ja kirjandus. Olles viibinud mõnda aega Pariisis, siirdus ta 1728. a kolmeks aastaks reisile mööda Euroopat. Ta viibis Austrias, Ungaris, Itaalias, Hollandis ja Saksamaal, siis jäi pooleteiseks aastaks Inglismaale. Ta õppis tundma maid ja rahvaid, huvitus nende kommetest, uuris poliitilist korraldust. Külalldase võrdlusmaterjali alusel sai temast Inglise konstitutsioonilise korra veendunud pooldaja.

Naasnud 1731. aasta aprillis Prantsusmaale, elas Montesquieu osa aega oma lossis, osa Pariisis. 1734. aastal ilmus raamat «Mõtisklus roomlaste suuruse ja languse põhjustest». Autor ilmutab ajalooalast eruditsiooni, kuid teos polnud mõeldud Rooma ajaloo uurimise edendamiseks. Rooma impeeriumi probleemid oli mugav ja ohutu võimalus filosoofilisteks ja poliitilisteks arutlusteks kaasaegse Prantsuse kuningriigi üle, seejuures teravalt kriitilises vormis. Rooma ajaloo näite varal rõhutab autor mõtet, et ühiskond võib areneda ainult siis, kui kodanikud on vabad.

1748. aastal ilmus Montesquieu peateos «Seaduste vaim», mille kallal autor olevat töötanud 20 aastat. See koosnes 31 väikesest raamatust, mis kaasajal mahuvad küll ühte paksu köitesse. Pealkirja järgi peaks teos olema eelkõige juriidiline, tegelikult on ainevaldkond hoopis laiem. Kõigis arutlustes tuuakse näiteid ja põhjendusi ajaloost ning võrdlusi eri maade oludest. Autor esitab vaimukaid sententse ja käsitleb paljusid üldnimlikke teemasid (abielu ja perekond, naise seisund, rahvastiku kasv, «rahva hing», kaubandus, kombed ja tavad, luksus, religioon jne). «Seaduste vaim» sattus keelatud raamatute nimekirja ja talle sai osaks tohutu populaarsus. Esimese kahe aasta jooksul ilmus sellest 22 trükki ja ta tõlgiti paljudesse Euroopa keeltesse. Teos avaldas suurt mõju riigiteooriale ja teda kasutati käsiraamatuna mitmete konstitutsioonide koostamisel. Ent autor sai endale ka palju vaenlasi, eelkõige usuküsimuste käsitleluse tõttu.

Montesquieu suri 10. jaanuaril 1755 Pariisis, kuhu ta oli sõitnud selleks, et kaitsta üht professorit, kes oli arreteeritud tema ideede levitamise eest. Mõjukate sõprade abil täitis ta oma moraalse kohuse ning saavutas professori vabastamise, kuid pehme lõunamaa kliimaga harjunud filosoof külmetas ja haigestus kopsupõletikku, mis neil aegadel oli enamasti surmahaigus. Tema haud pole säilinud.

Maailmavaatelt oli Montesquieu deist. See tähendas kujutlust, et Jumal on küll maailma loonud, kuid ise looduse asjadesse vahele

ei sega. Montesquieu loodusekäsituse määrasid aga juba I. Newton ja R. Descartes. Valgustajana ründab Montesquieu religioosset maailmavaadet. Ta rõhutab, et mõistus peab aitama inimesel tunnetada maailma ja viima ta elu parandamisele. Religioossele maailmavaatele vastandab Montesquieu teaduse. Teaduse poolt avastatud looduseadused tuginevad mõistusele, kiriku dogmasid võib ainult uskuda.

Erinevalt prantsuse materialistidest, kes ründasid religiooni ka moraali seisukohalt, on Montesquieu arvamusel, et usk on vajalik kõlbluse jaoks. Ta teeb siiski klausli: dogmad iseenesest ei aita, need võivad kombelõtvust koguni soodustada. Tema arvates võivad mõned siiralt mõeldud pühad dogmad isegi kahjulikud olla. Näiteks õpetus hinge surematusest — sellesse usku ei mõtle eriti «selle maailma» asjadele ega ilmuta seetõttu huvi oma kodanikukohuste vastu. Ta on arvamusel, et kirik ei tohi sekkuda abielu- ja perekonnaasjadesse.

Montesquieu tunnustab katoliikluse prioriteeti, ühtlasi nõudes ususallivust. «Õiget usku» ei tohi tule ja mõõgaga peale suruda! Oksikküsimustes näeb ühiskonda analüüsiv mõtleja protestantluse eelseid. Nii nõuab ta, et kristliku õpetusega kaasnegu töö, mitte aga logelemine — see tulenevat just katoliiklusest. Seoses sellega astub ta välja arvukate kirikupühade vastu ja hindab seda, et protestandid kauplevad edukalt ja teevad hästi käsitööd. XVII—XVIII sajandil oli see äratanud üldist tähelepanu: hugenottide jälitamine ja nende väljarändamine andis Prantsusmaale tõsise majandusliku tagasilöögi, nende asumine Berliini aga aitas oluliselt kaasa Preisi tõusule. Ta hindas protestantismi ka sellepärast, et vaimulike abielu oli lubatud.

Ühiskonda käsitledes esitab Montesquieu geograafilise keskkonna teooria, mille järgi ühiskonna areng sõltub eriti kliimast, ent ka pinnavormidest jt geograafilistest keskkonnateguritest. See teooria lülitas ühiskonnas toimuvatest sündmustest ja ka ajalooist välja Jumala.

Vaadeldes kliima mõju inimesele, väidab Montesquieu, et külm kliima teeb inimesed füüsiliselt tugevaks, aktiivseks, töövõimeliseks. Ühtlasi tasakaalukaks ja moraalseks. Lõunamaa inimeste organism olevat õrn, nõrk ja tundlik, selline inimene anduvat armastusele, mida rahuldatakse haaremis. Kuumus muutvat inimesed laisaks ja ükskõikseks, mõjule pääsevat kired. Ka hing muutuvat nõrgaks, nii et inimesed polevat võimelised kangelasteoks, suuremeelsuseks. Kuum kliima sünnitavat ka orjust.

Ka pinnaehitus mõjustavat ühiskonna arengut. Mäed sünnitavat vabadusearmastust, tasandikud despootiat.

Seadustest

Põhjamaades rohkem head ja lõunamaades halba nähes ei taha Montesquieu siiski näidata mõne rahva üleolekut. Vastupidi, ta püüab seletada nähtuste looduslikke põhjusi.

Kliimaga seostab «Seaduste vaim» ka abielu vormide paljususe, sellega ühtlasi eri uskude leviku. Autor väidab, et seadus, mis lubab mehele ainult ühe naise, sobib rohkem kokku Euroopa kui Aasia kliimaga. Seda peab ta ka põhjuseks, miks muhameedlus Aasias nii kergesti kujunes, kuid Euroopas levib suurte raskustega ja miks hävitati kristlus Aasias.

Samas rõhutab autor sedagi, et polügaamia aluseks on rikkus.

Riigikorra seostamine loodusega, eriti kliima ja maapinna reljeefiga, oli oma aja kohta väga julge mõte. Ent tähelepanu väärib ka riigi ja ühiskonna käsitlus ajaloolises arengus — Montesquieu tegi oma aja kohta geniaalseks peetud oletuse, et ürgühiskonnas ei olnud eraomandit. See olevat ühiskonna hilisema arengu, tsivilisatsiooni saavutus. Nii väärtustatakse eraomandit. Erinevalt inglise filosoofist Thomas Hobbesist, kelle arvates ürgühiskonnas oli «kõikide sõda kõikide vastu», arvas Montesquieu, et seal puudus inimestel vajadus üksteisega sõdida, mistõttu valitsenud sõprus ja rahu. Ürgühiskonna idealiseerimise poliitiline mõte oli kaasaegse feodaalühiskonna kriitika.

Vaen olevat tekkinud alles ühiskonna arengu järgmisel etapil, kui tekkisid omakasupüüdlilikud huvid.

Riigi tekkimist seostab Montesquieu tol ajal populaarse teooriaga ühiskondlikust lepingust, kuid arvab, et see on tulenenud inimese mõistusest ja võimest teha vajalikke otsuseid. Riik loob stabiilsuse, hoiab ära konflikti era- ja ühiskondlike huvide vahel. Uudne on väide, et ühiskondlik leping ei ole rahvast võimust ilma jätnud. Võim olevat ainult delegeeritud, millest tuleneb arusaam, et rahval on õigus valitsusviisi muuta.

«Seaduste vaimu» autori arvates on kolm võimalikku valitsemisvormi: despootia, monarhia ja vabariik. Nende tekkimist seostab ta jälle geograafilise keskkonnaga. Despootia tekib kuumas kliimas, kus rahvas on kaotanud mehisuse, muutunud alandlikuks ega suuda vastu hakata võimu omavolile. Euroopa mõõdukas kliima aitab kindlustada monarhiat. Tasandikud soodustavat ühe inimese valitsemist, mägismaa tekitavat vabariike. Despootia all mõistab Montesquieu valitseja piiramata, absolutistlikku võimu. Despotismi peab ta kolektislikuks valitsusviisiks, mille põhiprintsiibiks on hirm. See terroristlik režiim teeb inimeste viiele meelega mõjudes nad laisaks, auaheks ja rumalaks.

Autor ei karda otseselt seostada Prantsuse kuningate valitsemist despootiaga. Ta kirjutab, et Prantsuse kuningate võim on suurem kui Idamaade sultanitel ja padišahhidel. Prantsuse kuningad rõõvivat südametunnistusega oma alamaid ja teisi rahvaid. Rõhutades, et des-

pootia ei vasta Prantsusmaa kliimale ega teistele looduslikele tingimustele, viib autor lugeja mõttele, et valitsemisviisi tuleb muuta.

«Pärsia kirjades» on Montesquieu ilmutanud sümpaatiat vabariigi vastu. Vabariiki kujutleb ta aga eelkõige antiikajaloo järgi. Oma kaasaja kohta arvab ta, et vabariik sobib ainult väikestele territooriumidele ja ka saartele. Selle mõtte aluseks on kujutus, et vabariik on selline valitsus, kus kõrgem võim on täielikult või osaliselt rahva käes. Suures vabariigis olevat ühiskondlike asjade ringliiga suur, kasvavat isiklikud huvid, üldine hüveolu olevat allutatud tuhandele erinevale kaalutlusele.

Ideaalseks riigikorraks pidas Montesquieu konstitutsioonilist monarhiat, nimetades seda ise lihtsalt monarhiaks. Eeskujuks on Inglismaa riigikord, mille aluseks oli pärast 1688. a «kuulsat revolutsiooni» saavutatud kompromiss aristokraatia ja kodanluse vahel. Autori arvates pidi see vastama ka Briti saarte kliimale.

Väga kesksel kohal Montesquieu riigiteoorias on kodanikuvabaduste kaitse ja garanteerimine, seetõttu on teda loetud liberalismi kui ideoloogia ja poliitika isaks. Ta rõhutab, et vabadus on õigus teha kõike, mis on lubatud seadustega. Pikkade põhjendustega astub ta välja orjuse vastu. Vabas riigis peab kõigil kodanikel olema õigus kõnelda ja kirjutada kõigest, mis ei ole seadusega otse keelatud. Inimesed peavad olema vabad ja iseseisvad, neil peab olema südame-tunnistusevabadus. Nagu näha, ei ole kodanlike vabaduste loetelu veel nii pikk kui järgmisel sajandil. Mõned hiljem tähtsaks peetud vabadused (näiteks koosolekuvabadus) ei olnud veel probleemiks.

Kaasajal, ametlikult Nõukogude Liidu nime kandvas jäises Vene imperiumis — kus midagi on siiski muutumas — võiksid mõnesugust huvi pakkuda Montesquieu arvamused Venemaast.

«Pärsia kirjades» on pilt Venemaast antud Pärsia saadiku pilgu läbi. Vene tsaar on täielik isand oma alamate elu ja varanduse üle. Isegi Pärsia valitseja, «prohvetite asevalitseja, kuningate kuningas, kellele taevas on baldahhiiniks» ei ole nii hirmus oma võimu kasutamisel. Tsaari isevalitsuse tekke üheks tähtsamaks põhjuseks peab Montesquieu Venemaa külma kliimat ja suurt territooriumi, mis siiski ei takistavat venelasi oma monarhia vastu võitlemast (meenu-tame külma kliima positiivset mõju).

Prantsuse valgustaja rõhutab ka vastuolu Venemaa despootliku korra ja majanduse huvide vahel. «Moskoviidid ei saa üldse välja sõita oma maalt, isegi mitte reisimiseks,» kirjutab ta. Vene ajaloost hindab Montesquieu Peeter I reforme, kritiseerides küll seda valitsejat despotismi ning rahva kommete ja tavade hülgamise pärast.

Montesquieud kui mitmekülgset teadlast ja kirjanikku huvitasid pidevalt kultuuriprobleemid. Kultuuri all mõistis ta ka inimeste kombeid, perekonnasuhteid, kodanikukohustuste täitmist ning teaduse ja

Seadustest

tehnikat kasutamist. Ta rõhutab, et inimeste kombed tulenevad loodusest ja ühiskondlikust keskkonnast. Viimase all mõistab autor poliitilist korda ja valitsevat seadusandlust.

Seadusandluse küsimustes on Montesquieu tüüpiline valgustaja ideoloog. Ta uskus progressiivse seadusandluse kõikvõimsusesse.

Riigikord, vabaduste kaitse ja seadusandlus kohtuvad võimude lahutamise teoorias. Vastavalt sellele jaguneb võim seadusandlikuks, täidesaatvaks ja kohtuvõimuks. Arutlus nende võimude kohast riigis ja ühiskonnas, nende võimude vahekorras on «Seaduste vaimu» II. raamatu põhisisuks.

Jäab lisada, et võimude lahutamise teooriat rakendati Montesquieu õpetuse alusel Ameerika Ühendriikide 1787. aasta konstitutsiooni koostamisel ja see on jäänud siiani selle konstitutsiooni üheks juhtmõtteks. Seda teooriat arvestati ka Prantsusmaa 1791. aasta konstitutsioonis ning seda on suuremal või vähemal määral rakendatud kõikides riikides, kus hinnatakse demokraatiat või püütakse selle poole.

Kaasaja demokraatlikes ühiskondades, eriti Prantsusmaal, on kritiseeritud võimu lahutamise teooriat sellepärast, et võimutäius on jäetud parlamendile. Montesquieu teooriale on vastandatud Rousseau rahva suveräniteedi ideed, mida tahetakse realiseerida referendumiga.

Venemaal püüdis Katariina II Montesquieu monarhismi kasutada pärisorjusliku korra kindlustamiseks. Valitseja, kes pidas kirjavahe-
lust Voltaire'i ja Diderot'ga, kuulutas enda Montesquieu austajaks. Prantsuse valgustaja geograafilist teooriat kasutades teatas ta, et Venemaa hiigelterritoorium soodustab despotismi tekkimist.

Nõukogude riigis on võimude lahutamise teooriat algusest peale eiratud. Ajalookäsitluses ülistatakse Pariisi Kommuuni kui ühtaegu seadusandlikku ja täidesaatvat võimu. Nõukogude Liidus kadus kohtu sõltumatus, partei diktatuur sekkus ka sellesse valdkonda, viies seadusetusele ja vägivallale. Reaalset võimu pole olnud ka täidesaatva võimu organeil — nõukogudel.

Nüüd, kus me räägime õigusriigist, oleks selle põhialustega tutvumine väga vajalik. Alustagem siis XVIII sajandi suurest mõtlejast.

Helmut Piirimäe

TÕSI-VILDE

UTOOPIAST JA EESTIST

Eduard Vilde

KUI SEE VALITSUS LANGES

See ei ole kahjurõõm, see ei ole tasuviha, see ei ole põlgus, mis praegu rinda täidab nende vastu, kelle terroristlik võim meil eile kokku varises, vaid see on sügav, kahjatsev kurbus see üle, et kõike, mis kolme viimase kuu vältel sündinud, tehti sotsialismi nimel, et hulkadesse uheti arvamus, just niisugune ja ainult niisugune abinõude ja eesmärgi poolest olevatki see suur proletaarlik vabanemisprotsess, mida enam kui poolsada aastat sotsialismi nime all mõistetakse!

Jaa, see on kurb. Sest sellega anti sotsialismile hoop, mille haava ta küll veel kaua põeb. Ei kustu rahvastel, ei kustu kihtidel, keda meie enestele võidujulgeks löögi-väeks tahame kasvatada, nii kergesti meelest, mida sotsiaaldemokraatia, kuigi Vene enamlik, antud korral õigusest ja õiglusest tohib pidada! Ei ole seltskondlikku ega isiklikku vabadust, ei ole inimsuse põhimõtet, mida see vene rahva pimeduse abil võimule tõusnud partei

E. Vilde. Ole suure vee ja teisi kirjutisi. (Kogutud teosed. XXIX aane. Vested II: Ole suure vee. Minu vangipõlv Ellis Islandil ja teisi kirjutisi.) Tartu, Loodus, 1935, lk 181—186, 251—255.

Tõsi-Vilde Utopiaast ja Eestist

viimase veerandaasta jooksul jalge alla ei oleks tallanud — nii hoolimatult, nii brutaalselt, et maailma must despotism meie punasele täie õigusega kade võib olla. Kuidas võtavad meie vastased seda kasustada, kuidas meile tulevaste võitluste puhul näkku irvitada, kui meie suu lahti teeme nende despotismist, nende terrorist!

Õige, see oli üksik erakond internatsionaali perest, meie teised ei vastuta tema eest. Aga tema ja meie aatel on üks ja sama nimi, tema kui meiegi tee pidi meid ju ühisele eesmärgile viima! Meie klassivastased peaksid nii rumalad olema, kui nad kavalad on, et seda meie vastu tarvitamata jätta. «Kui näha tahetakse saada, kuhu sotsialism välja viib — vaadatagu leninlasi!» Nõnda tulevad nad ütleva, nõnda kõige parema tagajärjega üldistama, ja meile jääb tänutu osa kinnitada, et leninlased eksisid, meie aga ei taha eksida.

Meie kodumaal on enamluse kaardimaja kokku langenud; ei kesta vist kaua, ja ta langeb ka Suur-Venemaal. Ta hävis ja hävib, sest et tema ehitajaks oli vaimne, mõtteline võimetus. Kogu Lenin-Trotski poliitika, nii sise- kui välimine, on kõige tuulsemat liiki utopia, mis lühikeseks ajaks ainult sellepärast kuju võis võtta, et tema luuletajad parajal pilgul vaese vene mehe algelisi loomusunde mõistsid arvestada. Rahu, leiba, maad töötati talle; ta uskus, sest et ta tänasest homseni ei näe, et ta selgimata pea ei küüni poliitilisteks ja majanduslikeks kavatsusteks. Aga ta ärkab, kui ta näeb ennast petetuna.

Sellest ei ole kaua aega, kui üks meie enamlaste juhtidest «Olevi rahvakojas» Trotski kohta täie enamliku paatosega hüüdis: «Vaatke, kus mees! Kogu maailmale dikteerib ta praegu rahu! Mitte Saksa Villem ei käsuta teda, vaid tema käsutab Villemit!» — Ja nüüd? Mäherdune ironia, et see vägev mees paar nädalat hiljemini oma riigile rahu serveerib, mis viib selle hukatuse äärele, mis murrab tema valitsusele sisse haigutava prao Venemaa kõige kultuurilisemas osas, meie kodumaal! See suur ning vägev riigimees on sunnitud Baltimaalt oma valit-

susesüsteemi koristama, sest et Saksa imperialism seda ei salli! Ja sel targal poliitikul oli jumalik naiivsus Bresti rahukauplemine katki jätta selles rehepapi-usus, et ega imperialistlik Saksamaa julge enamlikku Venemaad puudutada, kui see — vastu ei hakka! Ja see Saksamaal kaua elanud ning sealset töölisliikumist tundma õppinud isik võis oma rahu-võiduplaani lootusele ehitada, et saksa tööline, kes võitleb oma valitsusega alles lihtsate kodanlike vabaduste pärast, Trotski meelega sotsiaalse revolutsiooni hakkab tegema, silmas pidamata, et tööliste klass Saksamaal on parlamentlikust enamusest veel päratu kaugel, teise sõnaga, et ta viib enese tapapingile, teades, et ta sellega midagi ei võida.

Meie kartsime säärast rahu, nagu Trotski nüüd on teinud, meie olime riiki hukkava erarahu vastu. Meid sõimati sõja sõpradeks! Meie hoiatasime õnnekatsete eest, kultuuriliselt nii madalal seisvat maad, nagu Venemaa, sotsiaalse revolutsiooniga õnnestada tahta, mille tagajärjeks võiks olla ainult verine kodusõda ning üldine anarhia. Meid hurjutati «hädasotsialistideks», «kapitali käsilasteks», «kodanluse sabarakkudeks!» Meie nõudsimme demokraatlike pühimõtete vääramata maksvust, kodanlike vabaduste pühakspidamist, ilma milleta võimalik on ainult vähemiku hirmuvalitsus rahva enamiku üle, see on valitsus, mis varsti paratamata kokku peab murduma. Meid naerdi ja pilgati ja loobiti poriga! Meie mõistsime hukka eesti leninlaste meeletu tembu, Balti aadlit lindpriiks tunnistada ning toorete olluste tasuhimule kättesaadavaks teha. Meie suu suleti — meid tunnustati vasturevolutsionäärideks!

Aga tõsiasjad kõnelevad. Nad kõnelevad nüüd, nad kõnelevad ka edaspidi. Ja nende keel on Venemaa, eeskätt aga meie kodumaa kohta kare ja tõsine — enamlaste kustutamata süü tõttu.

Meie ajutise maapäeva vanemate-nõukogu on Eestimaa iseseisvuse välja kuulutanud. See oli õige samm. Kuid enne läheme kahtlemata Saksa okupatsiooni alla.

Meie ei tea, kuidas Saksa valitsus meie tahtmisele vaatab, meie ei tea, mis pöörde maailmasõda veel võtab ja kas meie iseseisvuse küsimus tulevasel üldisel rahukongressil otsustamist leiab, nagu meie soovime; meie ei tea kõigepealt, kas meile pikem sõjaväeline diktatuur kõige sellisele omase survega peale ei rõhuta, mil kombel meid enda saatuse kaasamääramisest kõrvale hoitakse, sest et meilt demokraatlikult valitud omavalitsuse-asutised ära võetakse. See kõik on võimalik. Aga seda ei oleks tarvisenud olla, kui meie riiki šarlataanide asemel riigimehed oleksid juhtinud, kui Venemaa asutav kogu ja meie oma asutav kogu koos oleksid olnud, et tõsiste rahvaesinduste sõna- ja teoraskusega oma väliseid ja sisemisi ülesandeid otsustada. Vististi oleks meil nüüd hoopis teine rahu käes või ootel kui praegu ja vististi oleks Eesti iseseisvuse proklamatsioonil vaenlaste maades kui ka liitlaste ning erapooletute juures märksa tugevam kõmin, kui nüüd, kus Saksa vägi kui nõudlik võitja juba meie väravate taga seisab ning homme ehk maa pealinnas oma käske jagab.

Kuid meie ei pea lootust kaotama. Saime enamlaste hirmuvalitsusest ja anarhiast lahti, saame ehk targa poliitikaga ka saksa okupatsioonist ja militäär-diktatuurist üle, et viimaks õnnelikult iseseisvuse varjusadamasse jõuda. Meie rahva rõhuv enamik ihkab seda otsust. Edasi siis ühiselt, kainelt, järeleandmatult meie õigustatud rahvusliku tuleviku nimel!

25. veebr. 1918.

Eduard Vilde. Foto Kirjandusmuuseumi kogust.

KEDA TE PILATE?

Sõnake tarvilist labatõtt

Riiklik Eesti on alles viisteistkümmend aastakest vana, ta seisab veel arengu algastmeil, ta võimeid ning jõudlusi ei tohitaks nii vara veel validamalt arvustada, liiati nüüdse juba aastaid kestnud ülemaailmse kriisi ajastus, kus olud on segi paisatud isegi igivanades, põlis-kultuursetes suurriikides. Ei võidaks unustada, et olime eile alles ühe pool-aasialiku riigi väike ning vaene provints, mille elanikke kasvatati ja valitseti alles kaks inimesiga tagasi veel vitstega. Kõik riiklikud traditsioonid ning kogemused puudusid meil, kui äkki tuli hakata riigiaparaati käitama ja juhtima. Ausale, asjalikule arvustusele peaks olema see, mis seni tehtud — hoolimata rohkeist vääratusist — ometi tunnustatav, sest ei ole näidata teist riiki, mida samadel tingimustel nii lühikese ajaga oleks võidud viia õitsvamale järjele.

Kummatagi peetakse meil juba pikemat puhku vajaliseks ja otse heaks tooniks halvutades ning halvastades alla vaadata riiklikule Eestile ja ta valitsusele ning haldusele. Ei oleks tarvis sõnu kulutada, kui seda teeksid üksnes iseseisva ja demokraatliku Eesti välised ja sise-mised vastased paremast ja vasemast koosist; ei ka nende mitut liiki pankrotöörde, marodöörde ja seiklejate pärast, keda vihastavad suletud laenukraanid ja kes siunavad ja sajabavad, sest et riik neid ei jõua küllalt aidata; ei ka nende hüsteeriliste auahnete pärast, kes asutavad mürgliühinguid ja püüavad lõõtsuda liikumisi, et endid poliitiliselt maksma panna, mis neil muidu ei taha õnnestuda. Sest need ollused teevad, mida nad ei või jätta, ja nende vaolhoideks jätkub küllalt riigi faktilisest võimusest.

Aga meil on riiki ja tema juhtivaid organeid, parlamenti ja valitsust, kaldunud mõnitama ning näägutama paraku ka ühiskondlikud tegelased, kelle lojaalsuses tõe-

liselt ei ole põhjust kahelda, kes teevad seda vaid oletuses, et see meeldib rahvale, et nii on nüüd moeks. Et need tegelased aitavad avalikku arvamust teha või vähemalt mõjustada, esinedes oma sõnaga hulkade ees, siis pole raske kujutella, mäherdust mentaliteeti nad levitavad publiku seas, kes on enamikus poliitiliselt naiivne, sageli otse taiepvõimetu. Loomulikult ei suuda see enamik loetust või kuuldust järeldada muud, kui et meie riiki juhivad püstitolad ja püstisulid. Kas teatud liik meie äritsevat ajakirjandust, mis nimetab end erapooletuks, kas need komöödiate autorid, följetonistid, karikaturistid, kupletistid, opereti- ja kabareekoomikud jne., kes kostitavad oma publikuid meelsasti poliitiliste aktuaalsustega ja puistavad neile pähe pilavaid ja tõgavaid teravusi meie riigisüsteemi, meie riigikogu ja valitsuse aadressil, — kas nad tõesti võimetud on oimama, et nad selle läila liigliialdamisega alandavad ja naeruvääristavad otsejoont oma rahvast? Kannatavad riigi autoriteet ja prestiiž, siis kannatavad lugupidamine ja usaldus ka selle riigi suveräänse rahva kohta, ja mitte ainult sees-, vaid ka väljaspool ta piire. Meie poliitilised tõgajad, poseerides asjatundlikku üleolekut, tõgavad ja nõökavad lihtsalt — meid endid. Ja seega iseendid. Ei tule mul mõttessegi taunida tahta head vaimukat sarkasmi ka meie parlamendi ja kabineti arvel, kui nad on seda pälvitud ühe või teise konkreetse vääriteoga. Aga kui tõrvatakse meie riiklikke asutisi lihtsalt kui neid — siis ajab tõlgastus seda tagasi tõrjuma. Mis lõbu võiks pakkuda asjalikult ja õiglaselt mõtlevale kodanikule näiteks ühe komöödia lõõklause, milles asetatakse meie riigikogu almale hullumajast (Seevald'ist)?

Selle riigikogu oleme ise valinud, üleolekut miimivad tõgajad kaasa arvatud. Kõik parteid on püüdnud sinna saata oma tusedamaid jõude juba iseendigi huvides. Ei ole need paremad, kui nad on, siis meil paremaid veel ei ole. Peame enne arenema. Meie riikliku süsteemi juures ei tarvitse poliitilised talendid jääda võre taha,

nad pääsevad vabalt areenile. Arvavad meie räuskavad pareminitegijad, et nemad ise need talendid on — astugu ette ja näidaku oma võimeid! Ei sobi neile olevad parteid — loogu uued. Ja riigikogust viib tee otsetreppi vabariigi valitsusse. Hic Rhodus, hic salta!

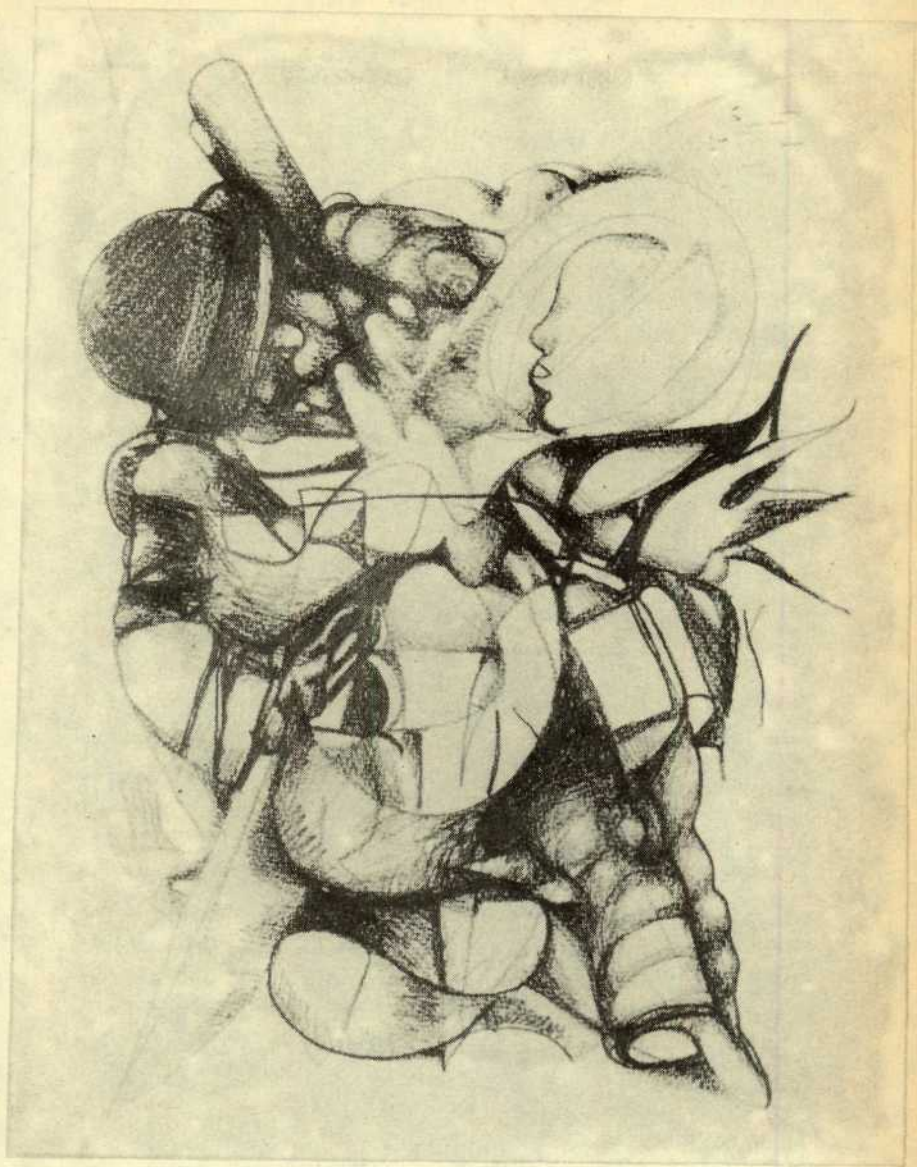
Pilgates erakondlust ning sellega demokratismi ning parlamentarismi unustavad meie satiirikud, kes ise parteitud või poliitiliselt indeferentsed, et demokraatlik-parlamentaarne riik pole mõni eesti leiutis, vaid püsib põlvest põlve just kõrge kultuuriga vanades riikides, ilma et seal asja leitaks teda rünnata ja pead murtaks mõne uue süsteemi konstrueerimisega. Inglased, prantslased. hollandlased, šveitslased, skandinaavlased kolmes riigis — nad kõik on valdavas enamikus veendunud rahvalitsuse pooldajad, teades, et see on riigivormidest relatiivselt siiski kõrgeim ja õilsaim. Mitte demokratism pole süüdi, kui ta mõnele maale ei sobi või veel ei sobi, vaid seda on sealsed olud ja inimesed. Kas tahame meie, eestlased, anda endile selle vaesustunnistuse, et oleme veel küpsematud selle arenenuima riigikorra jaoks?

Kui nii, siis oleks meie riikluse avalikel pentsijail õigus. Aga õnneks ei ole see nii. Meie rahvas on oma hääletusega näidanud, et teda juhib poliitiliselt kindel teadlikkus ning tahtlikkus. Ennatlikke kõrvalehüppeid ta ei tee. Pole usutav, et mõni Hitler meil suudaks masse peibutada oma lipu alla. See tunnistab eesti rahva küpsuse poolt, mitte vastu. Seda rahvast naerda tähendab talle ülekohut teha.

Saabunud meie riigielu 15. aastatulba juurde, peaksid meie hulkadele kõnelevad avalikud tegelased endile küll aru andma, kas nad pole poliitiliselt tobedate või pahatahtlikkude naerupuhangute läätseleeme eest soku-tanud meie vaenlastele kodus ja võõrsil relvi kätte. Kui jah, siis jäägu see nüüdsest peale pigemini tegemata, — see oleks patriootlik.

(1933)

VANA TARTU

Ott Kangilaski

SÜGIS

Tartu aasta algas sügisel, augusti lõpul, kui noort rahvast hakkas linna voorima.

«Kui on jõudnud sügise,
kolletavad lehed,
salatung siis vägisi
Tartu kannab mehed . . .»

See vana buršilaul pole mitte tuulest tõmmatud. Aga salatung ei vedanud Tartu mitte ainult mehi, vaid ka noori naisi, poisse ja plikasid. Tänavad löid kirendama värvilistest mütsidest.

Kõigepealt koolimütsid: Treffneri gümnaasiumi, või rahvakeeles lihtsalt «Treffoonia» sinisepõhjalised, valgetriibulised; reaalgümnaasiumi mustad, kollasetriibulised; Tartu Tütarlaste Gümnaasiumi või lihtsalt «Naistemaja» mustad, sinivalgeveerelised; Kommertsgümnaasiumi rohelised, punavalgetriibulised; Saksa gümnaasiumi punased; Tehnikagümnaasiumi sinirohelised; Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi või lihtsalt «Estika» sinised baretid. Peale selle veel algkooliõpilaste ja korporatsioonirebaste

Ott Kangilaski (1911—1975) mälestused on kirja pandud 1960. aastail. Nende käsikirjad säilivad eravalduses, v. a «Tartu originaale», mis asuvad Kirjandusmuuseumis Tartus: KO f 314. Publikatsiooni valmistas trükiks ette Pekka Erelt.

mustad nokkmütsid. Mõni nädal hiljem, septembris, lisanudsid neile tudengite kõikvõimalikku karva teklid. Keskinna tänavad olid järsku niisama värviküllased kui sügis ise — Tartut ei kutsutud asjata koolilinnaks.

Hilissuvisel või varasügisel ajal Tartusse saabujat võttis vastu kõigepealt lõhnade meri, milles kõige võimsamalt esinesid tõrva ja õlivärvi lõhn. Iga korralik puumaja peremees tõrvas kord aastas oma katuse üle ja nelja-viie aasta tagant sai ka maja ise uue värvikatte. Ja Tartu majade valdav enamik oli ju puust. Ouedes ja hoovides suitsesid suured tõrvakatlad ja tõrvajad ise ronisid nagu mustad kuradid ämbrite, pintslite ja harjadega paja ning katuse vahet. Maalermeisterid oma sellide ja õpipoistega pahteldasid voodrilaudade oksakohti, nii et majad olid kirjud nagu linnukese mure, enne kui said ühtlase värvikatte alla. Enamasti oli see ookerkollane, sest ooker oli kõige odavam värv. Jõukam ja edevam peremees ei pidanud paljuks ka rohelist, pruuni või halli tooni.

Oli aga veel palju teisigi lõhnu, mis tulnukale meeldivalt või ebameeldivalt ninna löid. Igast vürtspoest mööda minnes tundsid värske leiva, pagarist — saia lõhna. Sööklatest said juba eemalt sõnumeid vänge kapsasupi leha põhjal. Raudsepa kohvipoe uksest, aga samuti kõigi kohvikute udest imbus meeldivalt kōditavat kohvi aroomi. Kui Kaubahoovile ringi peale tegid, võisid läbi käia terve lõhnade, lehkade ja haisudega sümfoonia. Tõkat, heeringad, venesaapad, rangiroomad — kõik jätsid õhku oma jälgi. Kui sellest aroomikast veel vähe oli, võisid jalutada üle Kivisilla Kalaturule, kus leidus ohtralt veteriigi lõhnu kõige värskemast kõige roiskunumani. Pikkade kettide küljes ripuvad valgevastest kaalukausid käisid üles ja alla. Tingiti ja kaubeldi, pakutavat oli laias valikus: havid, kohad, latikad, siiad, säinad, ahvenad ja veel paljud muud sortimendid ootasid ostjaid. Ja kalanaiste sõnavara oli selle lõhnava miljööga heas kooskõlas.

Vana Tartu

Kalaturg asus jõe vasakul kaldal, Kivisillast allapoole. Paremalt kaldal selle vastas oli sadam — seal, kus praegugi. Suuremad jõelaevad, mis Peipsi vahet käisid, suitsesid ja popsutasid seal oma katlaid. Isegi vana, ratastega padistav «Vanemuine» oli seal oma ankruplat-sil. Aga peamise ilme andsid sadamale tohutud Peipsi lodjad ja praamid. Mustad, laiad, maokad ja aeglased nagu mingid brontosaurused. Ülesjõe tulid nad kas ühe suure neljakandilise purje ja tuule tõukel või aurupuk-siiride sabas. Mida kõike nende kõhud mahutasid: kase-halgusid — lõviosa Tartu küttevarudest saabus linna lotjadel —, sibulaid, kurke, kuremarju, pohli, kuivatatud tinte, puunõusid ja muud järveäärset kaupa. Lodjavenelased — nokkmütsides, habemetes, tōkatistes säärikutes ja tumedates särkides või potisiinistes pintsakutes — askeldasid, kauplesid ja manööverdasid. Puude ja muu värgi kaldaletassijateks olid kohalikud agulinaised.

Kui sadamast ülesjõe hakata tulema, siis palistas kalda äärt viidikaõngitsejate tihe rivi. Külge külje kõrval istusid ja kükitasid kaldal poisikesed ja vanamehed, latid peos. Varakevadel oli sagin siin muidugi kõige suurem, aga jätkus seda sügisekski. Rida ulatus Kivisillani välja. Kahe silla vaheline jõeosa oli kõige vaiksem, kõige väik-sema liiklusega. Vabadussillast ülespoole aga algas jälle uus elu. Siin olid paadisadamad reas mõlemal kaldal, kus üüriti välja sõudepaate. Neid oli sadu ja mitmesuguseid. Oli ühe, kahe, kolme ja rohkema paari aerudega, oli tüüriga ja ilma. Aga «fassong» oli kõigil üks: pikad, saledad, madalalt vees istuvad, kerged ja kiired. Enamasti rohelised. Süstad olid valged, lõuendised ja imekerged. Oli ka kümme-kond purjekat, mootorpaadid peale selle.

Kui vähegi viisakam ilm oli, tuli tihti paadisabas seista. Sest Tartu kuldne noorus — kooliõpilased, tudengid ja tsivilistid — oli aldis Emajõe magnetile. Jõgi oli täis kirendavaid mütse, kilkamist ja laulu. Kõige tihedam koormus oli jõel Vabadussilla ja Valgeveski kääru vahel. Kellel rohkem raha, aega ja energiat oli, need põrutasid

edasi Kvistentali ja isegi Jänesele või Rannale välja. Nagu paadid ise sarnanesid rohkem võidusõidupaatidele kui praegustele kaluri- või rahvapaatidele, nii oli ka sõudmistehnika sellele vastav — aerud pidid libisema ilusti lidinal mööda vett. Kes aeruotsad õhku tõstis, seda peeti algajaks või kãpardiks. Sageli võis jõel näha ka pãris ehtsaid võidusõidupaate, kollaseid ja pruune, millel treenisid spordimehed.

Ülevalpool Vabadussilda oli ankrus ka paar väikest aurulaeva, mis käisid Võrtsjärvele, Oiule ja Tarvastusse. Ja eriti vasakul kaldal ei lõppenud palgiparvede rida, mis ootasid jãrge Univeri lauavabrikusse.

Aga sedamööda, kuidas sügis edenes ja ilm jahenes, vaibus ka elu jõel, et kevadel seda suurema raksu ja raginaga alata.

Kuival maal algas pãev rattakãrinaga. Saabusid turuliste voorid maalt. Need tulid muidugi peamagistraale pidi — Võru, Riia, Tallinna ja Jakobi tänava kaudu Politseiplatsile ja pitsimaja juurde, kus ankrusse jäädi. Hobune hobuses kinni, raudrehvidega rattad munakividega sillutatud tänaval — see oli omamoodi muusika. Sinna lisandusid ka linna veovoormehe oma lamavoivankrite ja ardennidega, kes vedasid kauplustesse laiali kaupa või tõid elanikele puukoormaid talvevaruks. Sekka kostis ka sõiduvoormeeste heledamat klipp-klappi ja täiskummirataste pehmet põrinat. Autosid oli kahekümnendate aastate lõpuni veel suhteliselt vähe ja need linna liiklusele kuigi palju ilmet ei andnud.

Voorimees või rahvakeeli «vuurman» oli omaette seisus. Selle seisuse seisuplatsid olid Riia mäel, Kaubahoovi juures, Rackoja ees, Henningi platsil, Tãhe ja Pargi tänava nurgal ja vist veel mõnes väiksemas punktis. Must pigine nokkmüts peas, must peleriiniga mantel, pikad säärikud ja piits — need olid vuurmani välised tunnused, ilma kirjatãheta kehtiv vorm. Erandeid ei mäleta. Ja niipalju kui meelde on jãäanud, olid voorimehed alati

vuntsidega. Tol ajal tihti lauldava laulu «Kord olin maal ma seakarjas . . .» viimane stroof kõlas nii:

«Nüüd kõrgelt voorimehe pukilt
ma Rootsit näha ihaldan
ja muret, vaeva, mis mu kukil,
kõik viina sisse uputan.»

Voorimehe pukk oli tõesti kõrge. Vasakul pool, varre otsas, seisis latern, milles pimedal ajal tuli põles ja ühest aknast valget ning teisest punast valgust näitas. Kui troskas istusid, siis ulatas vaatepiir umbes voorimehe neerukohani ja lai, lehviv peleriin varjutas ettepoole vaate täielikult. Linnale pilku heita said ainult kahelt poolt kõrvale. Ja et voorimeestel ja viinal teatav side pidi olema, seda tõendas juba niisugune *terminus technicus* nagu «voorimeeste kõrts», mida armastati kasutada odavamate ja suuremate trahterite kohta.

Muide, veovoorimeestel «vormirietust» ei olnud.

Kui tagasi pöörduda tolle rattakärina juurde, siis pärast lõunat vajus see mööda linna laiali. Turulised maalt, kes oma kaubast lahti saanud või ka saamata, käisid nüüd sugulasi ja tuttavaid pidi, ajasid hobuse hoovi ja tarbe korral läksid linna tagasi oma asju ajama, sisseoste tegema jne. Ja siis, kes varem, kes hiljem, asuti koduteele. Hobuste karavanid lahkusid linnast. Enamasti rahulikult. Aga kui turutujule oli monopolist või trahterist lisastiimuleid võetud, siis ka eriti kärarikkalt. Rämpina teel oli pärast turgu kõva kihutamine, et varem Luunja parvele jõuda. Võttis ju parve jõest üleminek ja tagasi jõudmine oma tubli tunni. Ja kes siis oodata tahtis!

Äärelinnades oli mürinat ja kärinat muidugi palju vähem. Esiteks oli enamik tänavaid sillutamata ja teiseks piirdus liiklus seal peamiselt kohaliku sissesõiduga. Aga oma hääled olid siingi. Kahekümnendatel aastatel sõitis, õigemini lonkis piimamees hommikuti hobuse ja vankriga, mis oli piimanõusid täis, läbi tänavate ja kutsus heleda häälega hõikudes perenaisi piimale: «Pipi-juuli! Pipi-juuli!» Selle kutsehüüde etümoloogiat ma kahjuks ei

tunne. Kaubaks oli tavaliselt hapu- ja petipiim. Hiljem, kui tekkis aina rohkem spetsiaalseid piimapoode, piimameest ma enam ei kuulnud. Siis kaikus tänav jälle ajalehepoiste hõikeist:

«Postimees tänanel!»

«Postimees tänanel! Kalender kaasas!»

Ja kui «Postimees» ilmus üksvahe õhtul, kuid järgmise päeva saatmisega, reklaamisid poisid oma kaupa:

«Homme «Postimees»!»

«Homme «Postimees»! Palju uudist sees!»

Ajalehepoistel olid igal oma kindlad piirkonnad — ja neid tundis juba häälest, sest mõnigi neist ajas oma äri mitu aastat järjest. Poisse oli igas vanuses 8 ja 15 aasta vahel. Nemad said oma kauba «Postimehe» trüki-kojast otse värskelt rotovaltside alt tulnud lehtede näol. Iga lehe pealt teenis poiss sendi. Ja olenes poisi jõust, piirkonnast ja tegevuskapitalist, mitu lehte ta kaenlasse kahmas, kui oma lahingutandrilippas.

Siis käis vahetevahel tänavad läbi teritajameister, kes teritas kõiki terariistu: nuge, kääre, kirveid, habemenuge. Mehel oli õlal vokisuurune ja -taoline jalaga sõtkutav käi, taskus peale selle veel mitmesugused tahud ja kõvasid. Ka kääriteritajal oli oma kutsehüüd, kuid seda ei suuda mu mälu enam rekonstrueerida.¹ Kui ta kunde leidis, lõi oma töökoja kohe kõnniteel lahti. Pani oma «voki» maha ja hakkas sõtkuma. Poisikestekari asjatundlike assistentidena ümberringi. Aga ega see mees iga-päev ei käinud — vahest kord mitme nädala tagant.

Oma tiiru tegid ära ka mõned «statsionaarsed» kerjused. Kes lauluga, kes ilma. Kerjuseid vanas Tartus palju ei olnud, aga kes olid, need olid järjekindlad — kas teatavas piirkonnas gastroleerijad või siis jälle kindlates kohtades istujad. Üks vanamees istus näiteks aastaid Tähe tänavalt Vallikraavi viivate treppide juures

¹ Hiljem on käsikirja äärel lisatud selle kutsehüüuna «Tertiitna tšin». *Toim.*

Vana Tartu

pingil. Kuu tänavalt käisid iga päev läbi pikk, siniseid prille kandev pime vanamees ja teda talutav väike käbe eideke.

Kui õhtuhämarus linnale vajus, süüdati tuled tubades ja tänavatel. Tänavavalgustus oli suurelt osalt veel gaasilampide hooel. Aasta-aastalt asendati seda üha rohkem ja rohkem elektriga. Aga veel sõja eelõhtul olid gaasilaternad üsna arvukad.

Statistika andmeil oli tänavavalgustuspunkte 1923. aastal 351, neist gaasivalgustusega 271, elektriv. 80; 1937. aastal 852, neist gaasivalgustusega 299, elektriv. 553.

Gaasivalgus oli romantiline — rohekas, kuidagi sumedam ja kodusem kui hele elekter. Ohtul käis ringi mees pika konksuga ja tõmbas laternates hingitseva tule suureks. Hommikul jälle uue ringiga summutas samal kombel tule päevasele puhkusele. Gaasilaternate kustutamine oligi üheks suuremaks toleaegeks huligaansuseks, mida vahetvahel toimetas mõni ülevas meeolus tudeng või vanem koolipoiss. Selleks pidi natuke ronida oskama, et laternani jõuda. Kuid kunagi ei lõhnutud laternaklaase ega elektripirne.

Ja kui tuled põlesid ja tänavad olid valged, käidi «promeneerimas». Noor rahvas, peamiselt vanemad õpilased, aga ka tudengid ja muu noorsugu, jalutas kahekolmekesi grupis mõned korrad edasi-tagasi Tillemanni kella alt postkontorini. Vaadeldi vastutulijaid, vaadeldi vaateaknaid. Mõnikord üritati ees jalutavate tütarlastega ka tutvust sobitada. Enamasti piirduti küll ainult mõne lõõpiva lause vahetamisega. Kui nii oma pool tundi või tund oli maha kõnnitud, mindi koju või kinno või kuskile mujale õhtut veetma.

Sügisel oli suureks aktsiooniks õpilaste ja tudengite korteriotsimine. Õpilaste eest tegid seda tavaliselt vanemad või sugulased, tudengid pidid aga omal jõul hakkama saama. Tudengitubade puudust arvuliselt ei olnud. Leidus piisavalt toapakkumise kuulutusi «Postimehes».

akendel, telefonipostide küljes ja hiljem, 30. aastail organiseeritud üliõpilaste vahetalitusbüroos. Kuid selle õige ja paraja leidmine oli tihti küllaltki raske. Ikka oli oma häda: kas oli tuba liiga kallis või liiga kesise sisustusega, kas oli rajoon ebasobiv või ei meeldinud perenaine. Linnas ringijooksmist küll üksi, küll kahe-kolmekesi oli laialt. Aga paigale said lõpuks kõik, nii hästi-halvasti kui kellelgi õnnestus.

Tubade väljaürijaiks olid ettevõtlikud perenaised. Kel oli suurem korter, andis ühe või kaks tuba välja — selle eest sai jälle mõne krooni lisaks suure korteri üüri maksmiseks majaperemehele. Suured korterid olid suhteliselt odavad, nii et mõnigi emand tegi sellest omale äraelamismooduse: üüris suure korteri ja andis selle üksikute tubade kaupa välja, mille eest kokku kasseeris märksa rohkem sisse, kui terve korter maksis. Nii olid tudengid siis allüürnikud ja sageli veel allüürnike allüürnikud. Perenaise kohuseks, kuigi kirjutamata lepingu põhjal, oli õhtul teevee toomine ja kui kaup soovis, siis ka hommikul kohvi. Viimane oli harilikult muidugi sigurivesi. Tudengil enesel ju keeduvõimalust ei olnud — tollal ei tuntud veel niisuguseid mugavaid vahendeid nagu elektrispiraal või -priimus. Peale lihtsate toaüürijate oli veel eriseisus perenaisi — pansionipidajad, kes andsid oma kostilisele täistoidu — hommiku-, lõuna- ja õhtusöögi. Aga see oli juba kallis lõbu, mida suhteliselt vähesed endale lubada võisid.

Milline oli üks keskmine tudengituba?

Mööblik oli kõigepealt magamisase, oli see siis puu- või raudnuppudega voodi, diivan, kušett või sohva. Siis laud, tavaline, nelja kõrge ja peenikese jalaga, sahtel ka plate all. Kui tuba üüriti korraga kahele või kolmele — sageli löödi paarikaupa punkti, et üür nina peale odavam tuleks —, siis oli ka igaühele laud kindlustatud, nii hea või vilets, kui see sattus olema. Paar tooli. Mõnikord ka pehme tool, mis perenaisel saali garnituurist üle oli jää-

nud või juba pensionile lastud. Tihti ka kapp, kuhu sai panna riideid ja söögikraami. Kuid igakord seda kappi ei olnudki. Pesukauss veepangega oli ka ja nende varjuks kokkukäiv sirm. See oligi põhiliselt kõik. Muidugi on loetelu üsna abstraktne. Ei leidunud kunagi kaht sarnast tuba ega sarnast sisustust. Tollal ei olnud ju ei korteri-ehitus ega mööblitoodang veel standardiseeritud. Iga ese oli omaette individuaalsus. Mõni tool oli alles hiljuti poest või tislari juurest toodud, teine seal kõrval vaatas tagasi juba kuue-seitsmekümne aastasele istumise all olemisele. Leidus ka üsna luksusliku sisustusega tube, aga nende hind oli ka vastav.

Kuidas tudeng niisuguses toas elas?

Võin rääkida ainult omataolistest, kehvema kukruga rahvast, kellega oli rohkem kokkupuuteid. Hommiku- ja õhtueineks oli perenaise toodud kuuma vedeliku kõrvale kas maalt kaasa toodud või ja suitsetatud seasink või siis poest hangitud heeringas või vorstijupp. Leib muidugi ka. Kui lõunaraha jätkus, käidi keha kinnitamas sööklas või üliõpilasköögis. See asus Üliõpilasmaja alumisel korrusel ja sealt sai lõunat suhteliselt odavasti ja hästi. Portsjonid ei olnud eriti suured, kuid puhtamast materjalist tehtud kui tavalises söögimajas. Joomiseks selle kihi rahval muidugi raha ei jatkunud ja sellise tujutõstmise järgi ei tuntud nagu vajadustki. Mõnikord mekiti pudel õlut ja see oli kõik. Tuju jätkus ilma kunstliku kõrgendamisetagi. On küllalt õhtuid ja öid meelde jäänud, kus teevee, leivakontsu ja heeringasaba juures sai istunud, vaieldud, lauldud ja lorajuttu aetud varavalgeni.

Paksemate kukrutega poiste eluviis oli muidugi natuke teine. Enamasti kuulusid need korporatsioonidesse ja neil olid paremad toad ja neil jätkus raha ka konvendija restoraniarvete tasumiseks. Kui kodust saadud rahast ei piisanud, tehti pangalaenu, et seisusekohaselt riietuda ja esinduskulusid katta. Veksliallkirjade eest hoolitsesid jõukad vilistlased ja samuti selle eest, et mees pärast ülikooli lõpetamist korraliku koha sai: varem tehtud veks-

lid tahtsid lunastamist. Ja oli ka küllalt niisuguseid lugusid, kus poja tehtud vekslid papa talu haamri alla ajasid.

Paljud kehvemad vennad kasutasid õppimiseks sellist taktikat, et lasid õppemaksust pääsemiseks end üheks semestriks eksmatrikuleerida (loengutel käisid edasi, selleks takistusi ei olnud) ja teisel semestril sooritasid siis terve aasta eksamid ühe ropsuga ära. Muidugi nõudis sihuke moodus kõva tahtejõudu ja korralikku pead. Ja seda võisid endale lubada ainult abstraktsete alade harrastajad — filoloogid, juristid, majandusteadlased jt., kuna näiteks arstiks õppija seda teha ei saanud, sest nende õpingud olid seotud järjekindlate praktikumide, tentaamenite ja kollokviumidega, millest lubati osa võtta ainult neil, kellel ülikooliga rahalised vahekorrad klaarid olid.

TALV

Kui tuli talv, kui tuli esimene lumi, siis oli linn kuljuste kõlinal täis: voorimehed töid saanud välja ja panid hobustele kurinad kaela. Iga tartlase auasi oli kohe esimene saanisõit ära teha. Voorimehe saan oli pisike, mustakarvaline ja kerge, nahktekk käis jalgade peale ja voorimehe selg oli saanisistujale märksa rohkem vastu nina kui troskas. Hobusedki olid rohkem lusti täis kui suvel — saan oli kergem vedada ja lumine tänav kapjadele pehmem. Esimene saanisõit tehti enamasti asja ees, teist taga — lihtsalt lusti pärast. Enamasti tahteti end näidata südalinna; tehti tiir läbi Promenaadi ja Rüütli ja kui raha oli rohkem, lasti end ka koduukse ette sõidutada. Suvine rattakärin oli asendunud maheda kurinatehelinaga.

Talv tõi ka noortele oma lõbud. Poisikesed töid välja kulgud ja need läksid käiku niihästi Toomemäe nõlvadel kui ka igal kallakut omaval tänaval. Auto alla jäämise oht oli suhteliselt väike — mootorsõidukeid oli vähe. Suusatamine ei olnud tol ajal veel kuigivõrd populaarne

ja harva võis näha suusameest kuskil Tähtvere pargi kandis. Külma püsijäämisel läksid käiku ka uisuteed. Neid oli mitu. Kõige populaarsem oli Botaanikaaias tiigil. Noor rahvas, eriti õpilaste vanemik, käis seal uisutamasa ja veelgi rohkem tantsimas. Sest õhtuti mängis orkester ja pirnid värvilistes paberlaternates andsid meeleolu juurde.

Lõhnade osatähtsus õhustikus langes tugevasti. Poodide uksi ja aknaid ei hoitud enam nii avali kui suvel ja sügisel. Aga selle eest astusid rivisse mõned uued lõhnad, mida sügisel tähele ei pannud. Kõigepealt sibi oma. Oli juba kaugelt tunda, kui nad mõnes hoovis tõotasid. Hommikul kooli või tööle minnes sattusid ikka mõnele brigaadile. Nende meeste töö käiski enamasti õõsiti või hästi varahommikul, nagu laulusalmgi ütles:

«Kui kõik maailm on hingamas,
siis sibi sitta vinnamas.»

Kui koormad peale pumbatud — pump oli vanaaegse tuletõrje käsipumba moodi, ainult voolik oli palju jämedam —, tuli vaadivoor hoovivärvast välja ja tasast sõrki lastes likus läbi linna Annemõisa poole — linna pudretivabrikusse. Vaadid olid kõik ühesugused hallid, eest natuke kõrgemal kui tagant. Asjamees ise istus vaadi otsas, ohjad ühes peos ja teises väga sageli võileivatükk, mida raske töö peale näsiti. Jah, ega seegi sibi kurtmine õhust polnud võetud:

«Mis elu see enam on! Enne said viis krooni vaadi pealt. Nüüd saad paljalt kaks. Ja sealtsamast sõõ kah.»

Talve kõige oodatud sündmus olid jõulud. Selle märgid ilmnesid juba kuu aega enne pühi. Hakati ehtima vaateaknaid. Dekoratsioon oli enamasti küll kribukrabuline, aga sätendas seda rohkem. Werneri kohviku aknale ilmus igaks jõuluks elektrifitseeritud vaatemäng: päkapikud sõitsid kelkudega miniatuurses mägimaastikus üles-alla, lund kujutas vatt ja boorhape. Seda oli alati rahvamurd vaatamas. Üldse, kui vaateaknal miski end liigutas, siis tõmbas see möödakäijaid nagu magnetiga

akna alla kinni. Raamatukaupluste akendele hakkasid ilmuma uudisteosed — need nägid päevavalgust põhiliselt kõik detsembrikuu jooksul, välja arvatud tõlked ja seeria-tena ilmuvad väljaanded, mis käisid omaette ilmutisgraafiku järgi. Jah, neid vahtisid vesise suuga — oleks ainult raha!

Aasta lõpuks jäeti harilikult ka väljamüügid. Odav väljamüük, see oli populaarne moodus seismajäänud kaubast lahtisaamiseks. Likvideerimisele tulevate kaupade hinnad lasti mõne või mõnekümne protsendi võrra alla ja tulu oli mõlemapoolne: kaupmees sai vanast, moestlâinud kaubast lahti ja kõhna kukruga ostja võis leida mõnegi tarviliku tüki odavamalt kui muidu. Mis sellest, et ese või materjal oli mõnevõrra aegunud. Väljamüüki harrastasid muidugi ainult need kauplused, kus see kasulikult osutus — peamiselt riide-, jalatsi- ja pudupoed. Ei mäleta näiteks, et ka mõni rauakauplus oleks odavat väljamüüki korraldanud.

1937. aastal oli Tartus umbkaudu 1500 kauplust (äritunnistusi oli välja antud 1598) ja neist üle kahe kolmandiku olid vürtspoed. Vürtspood, mille mõistegi vist tänapäeva noorele inimesele tundmatu on, oli lihtsalt väike toiduainete kauplus. Miks ta just vürtspood oli, seda ma kahjuks ei tea seletada. Neid oli igal tänavanurgal, eriti palju äärelinnades.

Milline see vürtspood siis oli ja mida sealt võis saada?

Kui läksid uksest sisse, andis avanev uks vopsu plekise kõlaga kellale ja see oli signaaliks, et ostja tuli poodi ja kaupmees võis tagatoast seda vaatama ja sellele oma teeneid pakkuma tulla. Sest ega keskmises vürtspoes seda palju ei olnud, et mitu ostjat korraga poodi oleks sattunud; varahommikused ja õhtused kõrgpunktid välja arvatud. Sisustuseks oli lett, riiulid ja kaalud. Kaubaks oli leib, sai, või, heeringas, vorst, paberossid, petrooleum ja veel mõned igapäevased elu seeshoidmiseks vajalikud produktid. Varemattel aegadel sai vürtspoeist ka piima,

kuid 30. aastail nõuti piimamüügiks juba spetsiaalruumi ja selle tõttu pidi mõnigi vürtspoodnik piimaäri likvideerima, kui tema kaupluse kõrval piimamüügiks sobivat ruumi ei leidunud. Leiba ja «naelasaia» tegi tavaliselt iga kaupmees või tema proua ise — ja selle kvaliteedis võisteldi. Sest käidi ikka selles poes, kus parem leib oli. Ja ega selle kvaliteedi üle nuriseda ei saanud; oli soe ja pehme ja isuäratav ja lõhnas hästi. Naelasaia nimetus ei pärinenud mitte sellest, et sai oleks raudnaelu sisaldanud. See oli umbes meetripikkune saiapäts, mille otsast ostja soovile vastav tükk lõigati, kas nael või kaks või kolm. Isegi siis veel, kui juba kilodega rehken-dati. Ja hea oli seegi. Üheks populaarseks saia sorti-mendiks oli veel prantssai või Tartu keeli «runts» — tuletatud saksa «Rundstückist». Maksis viis senti ja hommikuse kohvi kõrvale istus see suurepäraselt. Kui suuruke niisuguse poe päevane läbimüük võis olla, ei tea, aga ära need kaupmehed elasid. Mõni läks pankrotti, mõni püsis aastaid samal tasemel, mõni sekka läks jõukaks ka. Vürtspoodnik tundis kõiki oma kundesid — olid nendeks ju peamiselt naabermajade elanikud. Ja sageli oli ta ka kohalikkude uudiste vahendajaks, sest aega ostjaga jutujamamiseks piisas — kummalgi ei olnud erilist kiiret. Mõni poodnik riskeeris ka lisaäri-ga, salajase viinamüügiga ja muude teenustega öisel ajal tagaukse kaudu. Kes sisse kukkus, selle sehvtil oli lõpp, aga osavamad teenisid ikka kena lisakopika.

Mis viinamüügisse puutub, siis riigiviina sai õieti ainult «monopolist». Neid oli Tartus kolm. Üks oli Riia mäel, üks Uueturu tänavas ja üks Ülejõel. Monopolid olid avatud, kui õieti mäletan, ainult kella 16-ni. Sealt sai siis tavalist viina kas «asuniku» ($\frac{1}{4}$ lt) või «riigivanema» ($\frac{3}{4}$ lt) näol. Sama suurtes pudelites ka piiritust. Kauplusi, kust viina sai, oli suhteliselt vähe, sest viinamüügi patent oli küllalt kallis ja seda võisid endale lubada ainult suuremad koloniaalkauplused. (Koloniaalkauplus oli suurem ja laialdasema sortimendiga toidu-

ainete pood.) Neist ei saanud ka tavalist «monopolkat», vaid «valgepead» — puhastatud lauaviina, mille hind oli tublisti kallim. Ollemüük oli rohkem levinud. Veini, konjakit ja likööri pruugiti vähe, sest nende hinnad olid kõrged. Nagu tänapäeva statistikud väidavad, oli vana Tartu alkoholitarbimine umbes kaks ja pool korda väiksem kui tänapäeval. Sellepärast oligi purjus inimesi väga harva näha.

Mida rohkem südalinnä poole, seda suuremaks kauplused muutusid ja seda spetsialiseeritumaks. Tulid riidepoed, raamatupoed, rauapoed, rohu- ja värvikauplused jne. Peenemad ärid olid Promenaadil, Kүүnis, Rүүtlis, Suurelturul. Kõige suurem kaubakeskus oli Kaubahoov. Barklay platsi poolses otsas asetsesid riide- ja pudupoed. Suurim oli Jänese riideäri, mis võttis oma alla kolm Kaubahoovi sektsiooni. Kuuldavasti oli see suurim oma- taoline Eestis. Valik oli tõesti suur ja teenindamine eeskujulik. Kui läksid näiteks ülikonnariiet ostma, toodi sulle kohe kümnekond kangast ette ja kui neist sobivat ei leidunud, siis järgmised kümme. Teenistusvalmid ja osava suuvärgiga poesellid passitasid neid sulle siis küll peegli ees ja muidu, soovitasid, kiitsid; ja küllap lõpuks ikka ühe ära ostsid. Mida rohkem Kaubahoovi sammastikus alla jõe poole läksid, seda enam muutus äride ilme. Tulid saapakauplused, rauapoed ja all otsas olid päris talurahvakauplused, kust võis saada kõike maamehele tarvitaminevat heeringast vankrimäärdeni ja rangiroomadest lehmakettideni, soolast ja raualatist rääkimata.

Omaette kaupluseliik oli kondiitriäri.

«In einer kleinen Konditorei,

da sassen wir zwei beim Kuchen und Tee . . .»

See oli üks tollaegne populaarne šlaager, mis päris hästi edasi andis kondiitriäri hõngu. Kondiitri juures said igasuguseid küpsiseid, kooke, torte, saiakesi. Ja igal kondiitril oli oma spetsialiteet. Iga tartlane teadis, mis on Werneri õunakook, Boeningu vesikringel või Lille meekook. Kondiitriäris — mis juba iseenesest juhtumisi päris

Vana Tartu

kohvik ei olnud — oli kindlasti ka paar või kolm väikest lauda, kus võisid sõbra kui sõbratariga istuda, selle äri tooteid mekkida ja vaikes rahus tassikese head kohvi juua. Kohv oli siin tavaliselt tsipake odavam kui päris kohvikus, kuid mitte halvem.

Kui juba jutt on kohvist ja kohvikust, siis mõni sõna ka Tartu kohvikutest ja kohvikukultuurist.

Kohvik oli kõigepealt kohvik, mitte söökla ega kõrts. Alkoholi ei saanud üheski kohvikus. Ainult «Ko-Ko-Ko» tegi lühiaegse eksperimendi veinimüügiga, kuid see ei võtnud vedu ja lõpetati varsti. Sai kohvi, teed, šokolaadi, kooke, stritslit, saiakesi ja see oligi kõik. Aga selle eest said lugeda kõiki kodumaiseid ajalehti ja suuremates ka tähtsamaid välismaiseid lehti ja ajakirju «Timesist» «Helsinki Sanomateni», «Mariannist» «Die Wocheni». Need olid monteeritud puuvarre külge ja neid tõi soovi korral ettekandja, soovi korral võisid ise seinalt võtta. Kohvikus said kirjababerit, tinti, sulge ja isegi peavalupulbrit. Kui sulle kohvikusse helistati, paluti sind ilusti telefoni juurde. Sest see oli iga ettekandja auasi, et ta alalisi kohvikukülastajaid nime- ja nägupidi tundis. Kohvikusse võisid sõbrale jätta kirja või paki ja olid kindel, et see kätte läks. Siin võisid mängida malet, trilmat, doominot ja muid lauamänge. Võisid mängida viiesendistega «kerjamismasinal». Viimane oli seinale kinnitatud mänguautomaat, mille sissetulek läks osalt «Punasele Ristile», osalt kohvikuperemehele. Kohvik oli jutuajamise, kohtumiste ja puhkamise paik. Purjus tege laste tülitamist polnud vaja karta, neid ei lastud lihtsalt uksest sisse. Kui sinu lemmikkohvik tõesti nii täis juhtus olema, et istumise kohta ei leidunud, siis ümber nurga järgmises oli kindlasti ruumi.

Kohvikud olid koondunud kõik südalinna ja igal neist oli oma profiil ja tarbijaskond.

Kõige vanem ja auväärsem oli vana «Werner». See oli peaaegu niisamasugune kui tänapäevalgi, ainult publik oli osalt teine. Kõige esimeses ruumis, leti ees, istus

kõige vooruslikum publik: naisseltside tegelased, karskluseasja edendajad, naisteajakirjade toimetajad. Mehi sattus sinna harva. Järgmises toas olid aset võtnud «sohvakaupmehed». Need olid mitmesugused keskmise kaliibriga tulundustegelased, ärimehed, kahekordsete, pappkatustega majade omanikud ja muu selline vägi. Keskmises, pikas ruumis oli intelligentsi pesapaik, kus istusid kirjanikud, mõned ülikooli õppejõud, üldse kirjatööst elatuv rahvas ja ka nende perekonnaliikmed. Seal liikusid Tuglased, Suitsud, Sütisted, Semper, Pravdin, Mart Lepik, Alle ja teised otseselt või kaudselt Pegasuse orjajad. Tagatoas oli malehaigete klubi, kus peamised lahingud käisid kirjanike ja advokaatide vahel.

«Wernerile» tegi üksvahe tugevat konkurentsi «Kolme Koopa Kohvik» Gustav Adolphi tänavas, mis avati kunagi kolmekümnendate aastate alul. «Ko-Ko-Ko», nagu seda lühidalt kutsuti, tõmbas Wernerist mitmeks aastaks selle põhilise publiku ära. Sest siin olid avaramad ruumid, mugavad lahtrid, siin oli kõige laialdasem valik ajalehti ja ajakirju ja ettekandjad olid ekstra valitud kaunitarid. Viimastest tegi mõnigi karjääri, saades kohtuniku, advokaadi või muu sellise asjamehe kaasaks. Ohtuti mängis korralik trio vaikset meeleolumuusikat. Neli-viis aastat oli see kohvik Tartu intelligentsi peamine kohtumispunkt. Siin toimetati «Loomingut», «Tänapäeva», «Üliõpilastelehte» ja «Akadeemiat». Kõik olid üksteisega tuttavad ja harva trehvasid tundmatut nägu. Kuid hiljem, kohvikumanikkude omavahelise näaklemise tagajärjel käis «Ko-Ko-Ko» alla ja põhipublik kolis «Wernerisse» tagasi.

«Ateen», praegune «Volga», oli kõige rahakama rahva kohvik. Suuremakaliibrilised ärimehed, pangategelased, arstid, advokaadid ja osa ülikooli professoreid oma peredega olid selle lokaali ülalpidajad. Ka nooremad, «parematest perekondadest» pärit akadeemilist rahvast liikus seal üsna tihedalt.

Päris tudengite kohvik aga oli «Central», otse Raatuse taga, teisel korrusel. Seal oli peaaegu igal üliõpi-

lasorganisatsioonil oma «stammlaud», kuhu võõral ei olnud sobiv istuda, välja arvatud muidugi juhud, kui mõni lauaperemees ise kutsus. Seal sai tantsida ja muidu lõbus olla. Ja ega päris võõras sinna naljalt ei läinudki.

«Centralist» paar ust edasi, Ülikooli ja Lossi tänava nurgal oli «Toomkohvik». Aga see ei saanud millegipärast õiget hoogu sisse, vahetas omanikke ja nimesid, ning kindlat oma ilmet tal ka välja ei kujunenud.

«Toomkohviku» vastasnurgal, üle Lossi tänava, asus «Wattmann». See oli õieti kondiitriäri, kuid võrdlemisi avarate ruumidega, mis tavaliselt olid tühjad või pooltühjad. Kuid seal olid varjulised loožid ja seal käidi koh-tamas, kui taheti päris omavahel olla ja näiteks südame-asju klaariks rääkida.

Sellest kohvikukobarast eemal, Riia tänaval oli Lille kohvik, tuntud oma mesikookide poolest. Seal käis jällegi suhteliselt palju noori, tudengeid, «Pallase» kasvan-dikke ja teisi santlaagreid.

Jah, peaaegu igal kohvikul oli oma kindel publik. Kuid mõned mängureglid olid kõigile ühised: istujate selja taga seismist ja «suutäite lugemist» ei olnud ja võõ-rasse lauda juurde trügimine ei tulnud üldse kõne alla.

Kõige rängema paugu sõjas said Tartu kõrtsid. Neid oli linnas üpris ohtralt, aga järele jäi ainult paar. Neilgi oli igaühel eri ilme ja eri publik.

Rüütli ja Gustav Adolfi nurgal oli kõigepealt «Segerlin». Muide, ainuke maja, mis Rüütli otsa sai. Sellel lokaalil oli mingi analoogia Werneriga — niisamuti vana ja tagasihoidlik ja soliidne. Restoran asus teisel korrusel. Suur ta ei olnud, aga hubane. Ja köök oli väga hea. Kartulid prae juurde olid valitud «väikesed punased», nagu treitult ühesuurused, väikesed, ümmargused. Joo-dava valik oli rikkalik. Aga ega seal end harilikult kunagi täis ei lakutud. Ei olnud kombeks. Publikuks olid samuti nagu Werneris põhiliselt literaadid ja suurekooli rahvas. Tantsu ei olnud, kuid igal õhtul mängis korralik trio mahedat muusikat. Seal võisid istuda rahulikult ja

segamatult, teha suhteliselt väikese raha eest head äraolekut. Peakelneriks oli vana Gustav — muide natuke Gustav Suitsu meenutav hallipäine mees. Alati rahulik, alati väga vastutulelik ja diskreetne, alati head nõu andev söögi ja joogi valikul, ka sel juhul, kui talle ütlesid oma käsutuses oleva kapitali väikesed piirid. Võis kindel olla, et neis piirides ta soovitas parimat, mis võimalik oli. Ja kui olid juba mõne aasta seal liikunud ja end korralikult üleval pidanud, siis võisid temalt ka jooksvat krediiti saada. Aga häda sellele, kes restorani stiili vastu eksis — räuskama, norima või lällama kukkus (kui see just mõni igivana «stammkunde» ei olnud) — siis oli Gustav ilma pikemata kraes kinni ja portjee abiga või üksi — välja! Segerlinis käisid vanad targad mehed oma probleeme vahelduseks «Martelli» või «Benediktiini» juures arutama ja noored armastajad oma südameasju seletamas klaasi «tehee» juures. «Tehee» oli Segerlini erimark — see oli lihtsalt klaasitäis kanget piiritusepunši, kuid mõningate meeldivate lisanditega ja see oli hästi odav. Ja ega Gustav «tehee» tellija vastu polnud sugugi vähem viisakas kui mõne «Martelli» pudeli tellija vastu. Peale saali oli seal veel mõned separeed, väikesed kabinetid, kus võisid oma seltskonnaga õhtu veeta juba täielikus segamatuses. Saali ühes otsas oli lett, kus baaripuki otsas võisid pitsi võtta ja teises otsas oli ahi, mis moodustas nagu väikese omaette looži ühe külje ja seina vahel. See oli hästi otsitud koht ja kõnepruuk isegi ütles «et kas läheme õige natukeseks ahju taha istuma või?»

Aga see oli ainult Segerlini üks pale. Keldrikorru-sel asus Segerlini teine filiaal: «Segerlini Põrgu». See oli mängurite paradiis. Keskel piljardilaud, seinte ääres lauad maleks ja doominoks. Ruletti ja kaarte muidugi ei olnud, aga iga mäng käis kindlasti raha peale. Panused olenesid muidugi asjaosaliste jõukusest, aga kuulu järgi vahetasid siin päris suured summad omanikke. Ja mitte ainult mängijad ei olnud hasartnikud, vaid teinekord isegi veel rohkem kiibitsejad. Vedasid kihla, kas näi-

teks A lööb selle palli sisse või kas B suudab oda ette andes C-d võita. Siin oli kõvasti suitsu, lärmi oli ka rohkem ja õhk oli põnevust ja elektrit täis.

30. aastate lõpul tekkis veel kolmas osakond I korusele, tänavanurgale, — õllebaar. Siin sai kas leti ees seista või lauas istudes juua õlut ja soovi korral ka valget viina. Töötas kujuneda päris meeldivaks, puhtaks ja korraliku publikuga istumisekohaks, kuid varsti tuli sõda ja kõik Segerlini kolm tsehhi läksid taeva suitsus ja tuhas.

Raekoja taga asus «Harry Vogel» — Oskar Lutsu kõrts. See oli pisike ruum, paar sammu tänavalt trepist üles minna. Piklik, kitsas tuba, kus ühes seinas oli lett ja teises seinas kolm või neli lauda. Laudade ja leti vahet vist üle meetri ei olnud. Siin oli vanemate rahulike meeste napsuvõtmise koht. Naisi ma seal ei trehvanud kunagi nägema.

Raatuse ees, Suureтуру ja Kүүni nurgal oli «Room». Võrdlemisi suurte ruumidega, kuid natuke süngevõitu kõrts. Seal armastati eriti õlut joomas käia. Publik oli enamasti «keskklassi» kuuluv. Päris suurtele sakstele see oli liiga prosta, päris joodikuile jälle liiga peenike. Boheemlike kalduvustega rahvast istus seal aga üsna tihti. Üldiselt oli «Roomgi» meeste kõrts.

Kui «Roomast» välja visati (siin oli politseitund vist kell 12), siis võisid minna edasi «Vanemuisesse» või «Sinimandriasse». Need olid esimese järgu lokaalid ja need olid lahti kella 3—4-ni. «Vanemuise» alumine korrus oli Tartu populaarseim restoran. Publikut oli iga-sugust, siiski ülekaalus ka akadeemiline rahvas. Ka tudengid — korporandid, EÜS. Siin klaariti mõnigi kord konventidevahelisi arveid. Siin oli orkester ja sai tant-sida.

Teine esimese sordi kõrts oli «Sinimandria». Alul ta asus Suureтуру paremal pool (Raatuse poolt vaadates), hiljem kolis teisele poole (praegune Töölisklubi või midagi selletaolist). Seal oli samuti orkester ja tants. Publik kaldus olema rohkem äri-ringkondadest ja muu-

dest tulundustegelastest. Kuid käis sealgi teistsugust rahvast, küll tudengist, küll literaate.

Riia mäel, torniga valges kivimajas asus «Liivimaa» — Nikolai Triigi lokaal. Väga rahvarohke see ei olnud. Ei mäleta seal muusikatki olnud. Seal sai vahel piljardit mängitud ja «koogel-moogelit» joodud. Tolleks joomaajaks toodi lauale maailmatu suur lame pokaal, kuhu oober valas sisse kolm pudelit porterit, kaks pudelit mõdu (või soovi korral ka ümberpöörduvalt), siis veel mõningad toored munad ja suhkrut. See oli eriti suvisel ajal hästi mõnus ja mahedatoimeline joomaaeg ja kallis ta tühi ka ei olnud.

Üle platsi vastasnurgal oli Pari kõrts — pisike punker, kus platsil seisvad voorimehed käisid keelt kastmas. Pari ise oli endine autojuht, kes juba õige mitu inimest oli surnuks ajanud ja kellelt viimati juhiõigus ära võeti.

Jaama poole minnes, silmakliinikust edasi, oli papi Horni kõrts. See oli jälle suhteliselt vähekäidav koht, aga hinge ta sees hoidis, vaatamata oma ilmetusele.

Maarjamõisa ja Kastani nurgal, põiki EUS-i vastas väikeses puumajas, oli «Riia» kõrts. See oli aga alati rahvast täis, kuigi oli võrdlemisi räpane. Aga siin käis elutempo kuidagi kärarikkalt. Oli mehi, oli naisi — millise päritoluga ja mis eesmärkidega, tont seda teab. Tuttavaid kohtas seal harva ja kui just tuisata tahtsid, ilma et asi suure kella külge läheks, mindigi sinna. Miljöö oli hästi vaba.

Kui linna poole tagasi tulla, siis oli Aia tänaval, «Vanemuisest» natuke ülalpool restoran ja hotell «Eeden» — Molu-Mihkli ettevõtte (tegelikult oli pere-mehe nimi Henno). See oli suur kahekordne puumaja — all restoran, üleval võõrastemaja. (All restoranis tutvusin muide Nikolai Triigiga.) Seal asus ka «Pikkade meeste klubi» peakorter. Molu-Mihkli pojad olid mõlemad pirakad mehed ja nende eestvõttel klubi asutatigi, kuhu kuulujad pidid olema vähemalt 180 cm pikad. Nende tarvis oli ka hotellis erituba 210 cm pikkuste vooditega.

Nagu tavaliselt niisugustes ettevõtetes, kus ühe katuse all oli restoran ja hotell, pidi ka «Eedenis» olema võimalus õrnema sooga kontaktistumiseks. Saksa ajal oligi seal *Wehrmacht*'i ametlik bordell. Aga teise põlemise päevil lendas ka see paradisi vastu taevast.

Aia tänavast alla tulles ja Ülikooli tänavat pidi vasakule keerates võisid sattuda, kui asjaga tuttav olid, jälle väikesesse kõrtsi, mida mõnikord «Valgeks Hiireks» kutsuti. See oli põhiliselt meeste õllevõtmise koht. Aga ka süüa sai seal päris korralikult ja suhteliselt odavasti.

Siis oli üks kõrts kaubahoovi vastas Aleksandri tänavas teisel korrusel. Pisike lokaal, mis oma sissetulekud sai vist rohkem piljardilauast kui jookidest.

Edasi oli all jõe ääres õige mitu nn. voorimeeste kõrtsi, nagu näiteks «Belgia». Seal võisid tellida soendatud sülti ja vorstinahku, kui tahtsid ja maksid. Põhiline publik oligi voorimehed, lihunikud, turukauplejad, isegi mustlasi — mehi ja naisi — võis seal trehvata. Need olid kõik räpased punkrid ja ega sinna väga peenes ülikonnas polnud soovitav minna.

Teisel pool jõge oli samuti terve rida mitmesuguseid, peamiselt «Eedeni» profiilis ettevõtteid nagu «Jakor», «Bellevue», «Euroopa», «Eestimaa» jt.

Peale selle oli mööda linna laiali veel mitmesuguseid einelaudu ja klubisid — sohvrите klubi, Majaomanikude Selts (või nagu teda kutsuti — «Korralageduse Selts» Tähe tänaval), käsitöölise seltsid ja *Handwerkverein*'id — kes neid kõiki enam mäletab.

Kui linna kõrtsidest isu täis sai, sõideti Haagele või «Rannale» või «Kvistentali». (Üks niisugune kõrtsisõit lõppes väga kurvalt: 1931. aasta kolmekuningapäeval sõitis Kvistentalist tulev auto üheksa inimesega jääauku. Pimedas jõel polnud jäävõtjad auku märgutulega tähistanud. Kõik uppusid.)

Ja kõigest sellest «rikkusest» on järele jäänud vist ainult Horni-papa ja «Sinimandria» ruumid. Kõik teised on läinud liha teed.

Vaatamata kõrtside rohkusele joodi kvantumilt siiski suhteliselt vähe. Lõviosa kõrtsiskäijaist käis seal väikest äraolekut tegemas, maani täis võitjaid oli pisut. Sest mõistusevõtja oli küllalt kallis kraam.

Üks talvine suursündmus oli «jäärmark». See kestis vist kuu aega, igatahes mitu nädalat. Siis oli pritsimajaesine ja politseiplats putkasid täis, kus müüdi kõike lindilt, väsimatult, hommikust õhtuni, päev päeva kõrval. Mõeldavat — sitsi ja pitsi, habemenuga ja karvasuga. Fenomenaalse suuvärgiga olid küll mõned laadakaupmehed — reklaam oma kaubale tuli nagu magnetofonilindilt, väsimatult, hommikust õhtuni, päev päeva kõrval. Kõige põnevam oli jäärmak muidugi lastele — sest enamik laadaputkasid olid täidetud ju igasugu värvilise kribu-krabuga. Ja mõni aasta oli isegi niisugune suursündmus nagu tsirkus — siis oli muidugi trügimist mis hirmus.

Peale jäärmarga löid linna paksult rahvast täis ka tavalised laadapäevad — ainult et siis kestis see elevus päev või paar. Laadaparisnikud löid oma putkad kokku ja sõitsid edasi järgmisele lahinguplatsile, juhtus see siis olema Põlva või Põltsamaa.

TARTU KINODEST

Ma ei tea, milline oli kõige vanem Tartu kino. 1923. aastal olid nad igatahes kõik juba olemas.

Raekoja taga, hoovivärvast läbi minnes, veidi märke ja treppidest üles oli «Central», üks suuremaid kinosid. See oli korralik kino ja tavaliselt hea programmiga. Kõige sensatsioonilisemad etendused toimusid tavaliselt seal, näiteks «Läänerindel muutuseta», Nõukogude filmid «Tee ellu» ja «Abrau viuldaja» («Lõbusad semud») jne.

«Ateen» oli vist kõige väiksem, aga kõige esinduslikum — just Sannamehe skulptuuride ja reljeefide tõttu.

Siin etendus kõige rohkem salongidraamasid ja -komöödiad.

«Apollo» oli Aleksandri tänaval, viltuvajunud kivi-majas, võrdlemisi suur, ja eeskava oli ka tavaliselt päris huvitav — mäletan sealt näiteks Lon Chaney «Notre Dame kellalööjat», Zarah Leanderi filme jne.

«Ideal» oli Tähe tänavas, tohutu suur puusara, mis kunagi 1935. a. paiku maha põles. Kahekümnendail aastail olid seal üsna sensatsioonilised kavad: «10 käsku», «India hauasammas», siis Harry Pieli filmid jne. Hiljem aga käis alla ja nagu öeldud, põles maha. Räägitakse, et segastel asjaoludel — vististi kindlustussummade mõttes.

Ole jõe Kivisilla juures oli «Illusioon», samuti puusara. Tema üldtuntud nimi oli «Varsakoppel», vahel ka «Singapur». See oli Tartu kinode hulgas kõige eredam kuju. Sest siin jooksid eeskätt kõik rõõvlipildid, vesterid, eksootika. Publikuks olid valdavas enamikus alevi poisijõmmid, kraaded, üldse kehvema kukru rahvas.

Andersonid olid kanged kinoskäijad. Eriti sageli võis neid näha «Illusioonis» — «Varsakoplis». Ja alati istusid nad ees, vist silmade pärast. Aga mitte kolmandas kohas, vaid teise koha esimeses reas. Seal nad seletasid ja kommenteerisid kogu aeg filmi kõva häälega, nii et kogu saal kuulis. Kord jooksis üks film Lõunamere saartest. Seal oli juttu mingist eksootilisest rahaühikust. Valter seletas Villule siis täpselt, mitu dollarit ja senti praeguse kursiga see raha maksab; seletas üksikute suguharude tavaid ja kultuuri jne. Saalirahvale oli see igatahes prii loeng.

KEVAD

Kevade tulekut kuulutasid kõigepealt Toomel ja eeslinna aedades tilksuma hakkavad tihased ja tänavatel häält tõstvad varblased. Tasapisi hakkas mägedest ja kallakutelt alla voolama veeniresid. Linn muutus vesi-

seks. Tuli hüpata üle loikude ja vulisevate rentsliite. Kae-
vudelt võeti «õlgkrinoliinid», nagu Under nii ilusti ütleb.
Saanid hakkasid suvekorterisse kolima; järk-järgult kadus
kurinate kõlin ja asendus jälle rattaraginaga. Hakati
koristama talve kõntsa ja saasta.

Ja siis kunagi tuli üks kevadine suurpäev: jääminek
Emajõel. Kui see juhtus veel pühapäevasele päevale, siis
Emajõe kaldad lihtsalt mustasid inimestest. Noor ja vana
oli väljas, et vaadata toda igakevadist vete ärkamist.
Kõigi näod olid täis mõnusat muhelust, sest nüüd oli kin-
del, et kevad ikka tõesti tuleb. Juhtus vahel, et Vabadus-
silla ette tekkis jääummistus ja et seda tuli hakata lõh-
kuma. See oli muidugi eriti põnev vaatamäng, kui põma-
kas käis ja jäätükiid kõrgele lendasid. Et osa neist ka
kaldail ja sillal vahtijate krae vahele robises, ei eksita-
nud kedagi. Vanad papid ja prisked kodanikuemandad
olid niisamuti hasardis nagu tosina-aastased marakratid.

Kui jää oli läinud ja suurvesi oma kõrgpunkti saa-
vutas, siis haaras kaldapublikut teine speaktaakel — sil-
dade alt üles sõudmine. Ühesel tüürita paadil silla alt
vastu võimsat tulvavett ja ägedat voolu üles sõuda oli
ainult mõnele üksikule mehele jõukohane. Sangar oli see,
kes Vabadussilla keskmise kaare alt üles suutis pressida.
Tavaliselt sai vesi ikka just silla all ülevõimu ja viis
mehe ühes paadiga robinal alla Kalevipoja samba kanti,
kust uuesti tuli hakata üritama, kui jonni jatkus. Äärmis-
test kaarealustest üles sõudjaid leidus ikka, sest kalda
ligidal oli voolu võim nõrgem. Sild ja kaldad olid publi-
kut täis, kes paadimeest täiest kõrist ergutasid. Mõni
eriti südikas proovis ka Kivisilla alt üles sõudmist, aga
enamasti tagajärjeta, sest seal oli jõgi palju kitsam ja
vool vastavalt tugevam. Räägiti, et ainuke mees, kes
Kivisilla-aluse vallutamise hõlmas olevat saanud, oli
Adi Kirschenberg, spordi- ja elumees, noor kirjanik, kes
«Looduse» romaanivõistlusel oma «Puhastustule» eest
I preemia sai. Ta lõpetas oma elu enesetapmisega üsna
noores eas.

Kui jää kadunud oli, siis läks ka paadisadamate elu jälle lahti. Suurvee ajal oli paadisõit tavalisest põnevam — sai sõita näiteks Kvistentali otse üle luha. Ja kui jõel juhtus olema kõva tuul vastu voolu, siis sai tunda päris mõnusat laine õõtsutamist ja et paadi servad olid madalad, siis sadamasse tagasi saabumisel loksus paadi põhjas sageli tubli portsjon vett ja jalad olid märjad. Teinekord sai paadisõitu harrastada ka otse linnatänavatel. Sest mõnel kevadel oli suurvesi eriti ulatuslik. Ropkaalune, Pärmivabriku kant ja üldse jõeäärsed tänavad olid kõik vee võimuses. Paljudes majades tuli alumise korruse asukatel kogu oma koli ja kraamiga kõrgemal elavate naabrite ja tuttavate juures ajutist peavarju otsida, sest oma korteris tõusis vesi teinekord rjnnuni. Igal aastal olukord nii hulluks ei läinud, aga liiklemine jõeäärsetel tänavatel toimus küll sageli purdeid pidi. Kunagi, 1932 või 1933, oli U. S. «Ühenduse» asupaigaks punane telliskivimaja Emajõe ja Kroonuaia tänava nurgal. Esimesel mail oli sinna pääs ainult purdeid pidi võimalik, mis viisid tänavalt esikusse ja sealt koridori pidi teise korruse trepini. Ja sinna külla minnes oli seltsi vilistlane õiguskantsler Anton Palvadre veel koridoris purdelt täies pikkuses vette plartsatanud.

Jah, teine kevadine kõrgpunkt Tartu elus oligi 1. mai. See algas 30. aprilli õhtul üliõpilaste tõrvikurongkäiguga. Kella 21 paiku koguneti Aia tänavale suure instituudimaja ette. Siin seati organisatsioonid vanuse järgi ritta, Eesti Üliõpilaste Selts kõige ees, selle järel teised. Jagati tõrvikud välja ja võeti kolonnis kohad sisse. Kell kümme süüdati tulelondid ja rongkäik hakkas liikuma piki Aia tänavat alla, läbi Promenaadi ja Kūūni Raatuse ette. Esimese mai öid trehvas olema mitmesuguseid. Mõnikord oli külm ja kõle ja puud veel täiesti raagus, teinekord jälle soe, sombane, õhk täis noorte lehepungade lõhna. Vastavalt sellele oli ka marssijate ja pealtvaatajate tuju. Sest kui ilm oli ilus, siis oli pool Tartut väljas. Tänavate ääri palistas tihe rahvamurd. Raatuse ees oli esimene

peatus. Linnapea pidas tervituskõne, millele vastas üliõpilaste esindaja, tavaliselt üliõpilaskonna esimees. Selle peale lauldi

«... Vivat et respublica ...»

Raatuse eest kulges rongkäik ülikooli ette, kus tervitas rektor. Siin vastas jällegi üliõpilaskonna esimees. Ja laulusalmiks oli

«... Vivat academia ...»

Ülikooli eest liiguti edasi Kassitoome orgu, kus veelgi lauldi ja lõpuks kustuvad tõrvikud ühte suurde põlevasse hunnikusse pilluti. Kui see kustus, vajuti laiali seltsidesse, konventidesse, kodudesse. Pesti näolt tõrvikute tahm, vahetati vajaduse korral riideid ja alustati ööd koosviibimisega oma organisatsioonis. See oli alguses omavaheline, kuid keskööl algas rahvasterändamine, sest tol ööl olid kõikide üliõpilasorganisatsioonide ukсед kõigile avatud. Igaüks võis minna, kuhu tahtis. Käidi tavaliselt ringi väikeste gruppidenä. Oldi natuke aega külaliseks ühes seltsis või korporatsioonis, siis võeti jalad alla ja mindi edasi teise. Igal pool kostitati külalisi nii kuidas kuskil kombeks. Ringi kooserdasid ka paljud vilistlased. Sõlmiti tutvusi ja sõprusi ja noriti tüli — kõike tuli ette. Üldiselt käis asi siiski üsna sõbralikus vaimus. Ja laulu oli linn täis läbi öö. Ka selles võis kindel olla, et ükski «vosmi», nagu politseikordnikke nimetati, tol ööl tudengeid ei tülitanud, tehku need mis tahes. Ega nad küll ka tavalisel ajal tudengirahva laulurõkatustest ja muudest tempudest palju välja ei teinud. Nii kestis see pilgar hommikuni ja sageli veel järgmisegi hommikuni. Mõni tukkus kuskil mõne tunnikese, teine ei teinud sedagi — noortel inimestel energiat jätkus. Päeval, kui vähegi ilma oli, tuiati jõel ringi.

Esimesel mail oli ka tööliste rongkäik. See kulges lippudega läbi linna ja lõppes Tähtvere pargis, kus peeti miiting, esineti kõnedega ja lauldi uusi ja vanu revolutsioonilaule. Seal oli seadusesilm muidugi palju erksamalt valvamas kui tudengite ettevõtmiste juures.

SUVI

Tartu kõige vaiksem aastaaeg oli suvi. Peamine ilmeandja, noorus, oli linnast ära. Kes maal, kes suvitamas, kes mujal tööotsi otsimas. Niisamuti olid suvitamas ülikoolirahvas ja jõukamad pürjerid. Kohale jäänud olid ainult need, kel suvitamisvõimalust või -tahtmist ei olnud. Aga ega linn sellepärast veel välja ei surnud. Rahvast jätkus küll tööks ja toimetusteks, küll ka linnalähedaseks sommerdamiseks.

Kui ilm ilus oli, siis võttis suure osa tartlastest vastu Emajõe luht Tähtvere mõisa all. Vasak kallas ei meelitanud, kuid parema kalda heinamaa oli eriti õhtupoolikuti rahvast tihedasti täis. Oli pleekijaid, suplejaid ja muidu hea äraoleku tegijaid. Liivaranda küll ei olnud, selle aset täitis pehme heinamaa. Pühapäeviti olid moes väljasõidud suurtel mootorpaatidel tõrtspillimuusika saatel, peamiselt Jänesele ja Rannale. Siin võeti kaasa ka viina ja õllepudeleid ja sõideti enamasti terve perega. Niisuguseid väljasõitusid on kõige värvikamalt kirjeldanud Oskar Luts ja Romulus Tiitus. Kes tahab, võib nende följetonidest lugeda. Hiljem, kolmekümnendail aastail, läksid moodi nädalalõpu-rõngid Elva, Valgemetsa, Taevaskotta. Bussiekskursioonid olid veel tundmata.

Osa nooremat rahvast veetis oma vabad tunnid ujulas. Vanasti oli ujula Emajõe paremal kaldal, Vabadussillast natuke allpool. Jökke olid rammitud postid ja neile ehitatud kaks laudadest sara — üks meestele, teine naistele. Uus ujula, praegusel kohal, läks käiku 1928. aastal — ja selle kasutajate arv oli Tartu kohta küllalt suur. Liiva plaazi loomiseks toodi Peipsi kaldalt. Uppumisi tuli ette igal suvel. Muidugi mitte ujulas, vaid luha supelrannas. Eriti sageli Valgeveski käärus. Sel kohal teeb jõgi järsu pöörde ja seal oli tükk maad ilusat madalapõhjalist vett, mis meelitas sulistama lapsi ja ujuda mitteõskajaid. Kuid siis läks kallas järsku püst-

loodis alla mitme meetri sügavusse ja vool oli kõva. Kes siis toda piiri ei teadnud ja üle ääre astus, sellel võis hõlpsalt kehvasti minna.

Kuigi linn oli suvel vaikne, ega elu ega töö sellepärast seisma ei jäänud. Suvel ehitati uusi maju ja remonditi vanu. Korrastati haljasalasad ja kaevati kanalatsioonikraave. Suvel sillutati teid ja tänavaid. Viimasega seoses tulekski rääkida ühest töömeeste seisusest, keda tänapäeval enam ei näe. Need olid kiviklompivad. Tänavaares istusid maas mehed munakivihunnikute vahel, rasked haamrid käes. Jalad olid paksude nartsude sisse mähitud ja need täitsid kruustangide aset. Kivi pandi sinna vahele ja parajate vasaraobadustega löödi sel tükid küljest ära, nii et ebakorrapärasest kerast sai ilus kandiline graniiditükk, mis sündis tänavaparketiks panna. Mehed olid, kui ilm päikesepaisteline oli, palja ülakehaga ja mustaks põlenud kui kuradid. Töö oli raske, aga masinaid selleks tol ajal ei olnud.

Kui ametmeestest rääkida, siis ei tohi unustada ka üht hästi populaarset suguharu — ekspresse. Ekspressid olid mehed, kes olid võimelised sooritama kõiki võimalikke ja võimatuid töid. Nende abi vajati kolimisel, pruudile kirja või lillede saatmisel, mitmesuguste diskreetsete ülesannete täitmisel. Mõni noobel mees, kel üksijoomine igavaks oli läinud, olevat vahel ekspressi omale kindla tunnitasu eest joomakaaslasekski palganud. Seda räägiti näiteks Juhan Simmist. Peamiselt kasutati nende abi siiski kolimisel, eriti, kui oli vaja transportida ja kohale asetada raskeid ja kalleid esemeid nagu flüügeleid, pianiiinosid, kappe jne. Neil olid selleks suured kogemused ja ka vastavad abinõud — linad, köied, kärud. Nende hoolde võis usaldada kõige suuremat ettevaatust nõudvaid ettevõtteid, sest tsunftiau nõudis, et saadud ülesanne tuli täita tip-top. Ekspressid olid enamikus vanemad mehed ja neil oli oma organisatsioon. Eraldusmärgiks oli punaseservaline nokkmüts, millel ilutsesid suured kuldtähed: EXPRESS. Nende peamine valvepost

oli Raatuse ees, Küüni ja Suureturu nurgamaja rõdu all, kust neid võis tellida telefoni teel või ise kohale minnes.

TARTU ORIGINAALE

Igal linnal ja linnaosal on tavaliselt mõned kodanikud, kes ühel või teisel põhjusel eriti populaarsed on — olgu heas või halvas mõttes. Keda igaüks vähemalt välimuse järgi tunneb, kui ta just isiklikult tuttav ei juhtu olema. Oli neid Tartuski — ja igast seltskonnakihist. Mõningaid esindajaid neist, niipalju kui meelde on jäänud, mis oma silmadega nähtud ja kaasaegsetelt kuulnud.

Pleki Karla

Kui mina esimest korda Tartu jõudsin — see oli 1923. aasta sügisel ja olin siis 12-aastane koolipoisipõnn, oli Tartu üks populaarsemaid kujusid vististi küll Pleki Karla ehk õige nimega Karl Reinhold. Temal oli Raekoja platsis kauplus, kus müüdas mitmesugust rauakaupa jalgratastest taskunugadeni. Nägin teda oma silmaga ka — oli keskmistes aastates keskmist kasvu käbe mees.

Populaarsus (küll hästi kahtlase kõrvalmaiguga) põhines tema kosjalugudel. Ta oli, nagu räägiti, hästi osav vend abielulubadusi andma ja neid kinnitama kihlasõrmustega, mis aga hiljem osutusid ülekullatud vaseks. Muidugi pumpas ta pruutidelt nii palju kaasa- ja muud raha välja kui võimalik. Sellele vaatamata tegi ta pankroti või isegi mitu.

Kõigist neist seiklustest oli tehtud näidend «Pleki Karla kosjaskäigud», mis neil aastail suure menuga mängiti käsitööliste ja pritsimeeste pidudel ja Tartu ümbruse seltsimajades.

Mis sellest mehest hiljem sai, seda ei mäleta.

Traadinaine

Traadinaine oli ajalehemüüja. Perekonnanimi oli tal Traat. Kas tal meest oli kunagi olnud või mitte, seda ei tea, aga kaks poega tal oli.

Traadinaise rajoon oli Tähe tänavas Onne ja Elisabethi vahel. Seal ta istus igasuguse ilmaga, tuli lund või rahet või päikest. Tema valvas oma päeva läbi ja müütas lehti. Talvel oli tal kelk, suvel vist mingi laua moodi asi, millel ta kaup oli välja laotud. Ma ei mäleta ühtki inimest nii tuulest ja päikesest tumedaks parkinud näoga. Ta võis tollal olla mitte rohkem kui 40, aga vanem ta nägi välja. Kuid 10—15 aastat hiljem nägi ta välja täpselt samasugune.

Kirvega mees

Kolmekümnendail aastail käis Tartus ringi «kirvega mees». See oli suur kolakas mees, umbes 190 pikk, aastat 50, suured vuntsid, erusoldati munder ja mingisugune rist ka rinnas. Olal oli tal alati suur, pika varrega puulõhkumise kirves. Kuuldavasti olevat sellega vahel puid ka lõhkunud. Põhiliselt aga seisis tema tegevus selles, et küsis vastutulijailt laenu — nii viie kuni kahekümne viie sendi ulatuses. Kes talle keelata julges, eriti Toomemäet või üksildasemas tänavas!

ARVUSTUS

Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? Mit Beiträgen von Rolf Ahmann, Heino Arumäe, Armin Heinen, Jörg K. Hoensch, Kalervo Hovi, Erwin Oberländer und Gert v. Pistohlkors. Herausgegeben von Erwin Oberländer. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1989. 160 S.

Vaidlused Molotov—Ribbentropi pakti ning kurikuulsa sündmuse 50. aastapäev teid pakti ja selle tagajärjed uuesti päevakorda ka Läänes. Järjest on ilmunud publikatsioone, milles kõrvuti ammutunud faktidega esitatakse uusigi materjale.

Mainzi Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo professor Erwin Oberländer on koostanud kogumiku «Hitleri—Stalini pakt 1939: Kas Kesk-Ida-Euroopa lõpp?». Et nimetatud leping sõlmiti «kolmandate riikide» arvel, siis on ta seadnud eesmärgiks käsitleda kokkuvõtvalt MRP tagajärgi Poolale, Soomele, Leedule, Eestile, Lätile ja Rumeeniale. Ülevaade antakse ka Kesk-Ida-Euroopast kui poliitilisest nähtusest kahe maailmasõja vahel ning analüüsitakse MRPd poliitilis-õiguslikult. Lisatud on saksakeelne tõlge Heino Arumäe «Rahva Hääle» — «Sovetskaja Estonija» 10. ja 17.—18. augusti 1988. aasta artikli venekeelsest variandist ning valik dokumente. Faksiimilekoopiana on avaldatud Saksamaa—Liidu mittekallaletungipakt ja selle salajane lisaprotokoll 23. augustist 1939, samuti Saksa—Nõukogude piiri- ja sõprusleping koos kahe salajase lisaprotokolliga ja salaprotokolliga ning mõlema valitsuse ühisavaldus 28. septembrist 1939. a (lk 125—137). Osutatud on dokumentide või õigemini nende fotokoopiate asukohale ja tähtsamale publikatsioonile. Eessõnas kirjutab koostaja: «Et säästa Nõukogude ajaloolasi tulevikus «Saksa välispoliitika dokumentides» avaldatu tõlkimise vaevast, on dokumendina nr 3 faksiimilekoopiana ära toodud ka /mittekallaletungipakti/ salajase lisaprotokollu venekeelne variant» (lk 11).

Raamatus leiduvad teaduslikud artiklid on varustatud viidetega, mis annavad hea ettekujutuse teema kohta ilmunud kirjandusest ja

allikapublikatsioonidest. Lühidalt on tutvustatud ka artiklite autoreid. Kogumik on illustreeritud sõdadevahelise Kesk-Euroopa kaardi ja fotodega. Et Heino Arumäe kirjutise originaalid on kergesti kättesaadavad, siis vaatleme lähemalt üksnes kogumiku kuut põhiartiklit.

Erwin Oberländer annab ülevaate «Kesk-Ida-Euroopa sõdadevahelisel ajal» (lk 13—25). Ta peab oluliseks, et kõik 12. selle regiooni moodustanud riiki (Soome, Eesti, Läti, Leedu, Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia, Albaania, Bulgaaria, Kreeka) olid tekkinud suurte impeeriumide lagunemise tagajärjel, enamik pealegi pärast Esimest maailmasõda. See andis nende riikide sisemisele arengule ja välispoliitikale erilise värvingu («algusdemokraatia» (lk 13—14)). Määrava põhimõttena Kesk-Ida-Euroopa riikide arengus täheldab E. Oberländer esmajoones rahvusprintsipi, mis oli nende riikide loomise peaesmärgiks. See ei tähendanud aga, et alati suudeti lahendada vähemusrahvuste olemasolust tekkinud probleeme. Tulemuseks oli nt Tšehhoslovakkia riigi lagunemine, kus A. Hitler saksa ja slovaki rahvusgruppide püüdlused oma «eluruumi ja ekspansioonipoliitika teenistusse rakendas» (lk 16). Samal ajal suutsid Eesti ja Läti kultuur- ning kooliautonomoogia abil sotsiaalset ühtesulamist kergendada. Teiseks iseloomustavaks omaduseks nimetatud riikides oli parlamentaarsel demokraatial rajanev ühiskonnakord. Selles osas olid riikidevahelised erinevused aga suurimad. Pealegi süvenes paljudes riikides 1930. aastail autoritaarsus.

Majanduslikult oli regioon «tollase Euroopa Kolmandaks Maailmaks», taas suurte erinevustega riikide vahel. Omaette küsimuseks on Kesk-Ida-Euroopa riikide julgeolekupoliitika. Tekkisid mitmesugused riikide liidud: nn Väike-Entente (1922), Balkani pakt (1934), Balti-Entente (1934). Kahe- ja mitmepoolseid lepinguid sõlmiti palju. Poola ja Rumeenia välispoliitika paistis silma järskude pöörete poolest. Kursimuutuste peamiseks mõjutajateks olid muidugi Saksamaa ja N. Liit.

Rolf Ahmann Londoni Saksa Ajaloo Instituudist asetab küsimuse väga intrigeerivalt: «Hitleri—Stalini pakt: Mittekallaletungi- ja kallaletungipakt?» (lk 26—42). Autor tõestab veenvalt, et A. Hitleri kiirustamise tõttu, kes kartis Inglise—Prantsuse—N. Liidu kokkulepet, õnnestus J. Stalinil sakslastele peale sundida lepingu omapoolne variant. Moskva kõige olulisemaks saavutuseks oli huvipiirkondi määratleva salajase lisaprotokolliga kui lepingu vältimatu tingimuse väljapressimine. Seda J. Stalin ennekõike ju vajaski. Saksamaad oleks sellel hetkel rahuldanud ka lihtne mittekallaletungipakt. Suuresti just salaprotokolliga abil saavutas J. Stalin veel sõjajärgseski Kesk-Ida-Euroopas enda seatud eesmärgid. Andes aga Saksamaale tohutut majandusabi, soodustas N. Liit Saksa agressiooni Lääne-Euroopas.

Saarbrückeni Ülikooli Ida-Euroopa ajaloo professor Jörg K. Hoensch vaatleb oma artiklis «*Hitleri—Stalini pakt ja Poola*» MRP tagajärgi viimasele (lk 43—60). Ta leiab, et Poola langes 1939. a «poliitilise vägikaikaveo ohvriks» (lk 46). Pakti tagajärjeks Poolale olid aga Lääne-Poola okupeerimine sakslaste ja Ida-Poola annekteerimine N. Liidu poolt, sõjaohvid, 218 000 Poola sõjavangi hukkumine N. Liidus, *Gestapo* ja NKVD «viljakas» koostöö jne. Paraku vaikiti sellest kuni viimase ajani, sest «valgetel laikudel» oli suur poliitiline tähtsus (lk 56jj). Autori järeldusel pole ilma oma (kaas)süü vabatahtliku ülestunnistusega tulevikus võimalik vastastikune respekt ja koostöö Poola ning N. Liidu rahvaste vahel.

Turu Ülikooli üldajaloo professori Kalervo Hovi artikkel «*Hitleri—Stalini pakt ja Soome*» käsitleb MRP ja Soome vahekorda (lk 60—74). Autor tõestab, et A. Hitleril polnud kindlat seisukohta Soome suhtes. Ühest küljest polnud Saksamaal kavas Soomet N. Liidu huvisfääri jätta, kuid teisalt ei sobinud Soome ka A. Hitleri Põhja-maade ülesehitamise programmi. Seevastu N. Liidu välispoliitikas oli Soomel ekspansiooniohjektina kindel koht. Selgub, et Saksamaa «ohverdas» Soome kuidagi vastu tahtmist ja jälgis hirmuga N. Liidu tegevust (lk 61, 65—66). Soome ei lasknud aga end niisama kergesti alla neelata. N. Liidu kallaletung vallandas 1939. a lõpul Talvesõja, mille Soome küll kaotas, kuid säilitas oma iseseisvuse. K. Hovi teeb komplimente kindral Dmitri Volkogonovile, kes ühes oma kirjutises kiidab soomlasi vastuhakkamise eest (lk 70). Autor vaatleb sündmusi avaral rahvusvaheliste suhete taustal ja jälgib MRP tagajärgi kuni Soome—N. Liidu sõprus- ja koostöölepinguni ning kaugemalegi. Ta nendib, et kriisidele ja raskustele vaatamata kulges Soome areng soodsalt, luues võimaluse sõltumatuselt üle minna uutele sidemetele tulevase Euroopaga.

Göttingeni Ülikooli kesk- ja uusaja ajaloo seminari akadeemiline peanõunik Gert v. Pistohlkors on kirjutanud kogumiku kõige pikema artikli «*Hitleri—Stalini pakt ja Balti riigid*» (lk 75—97). Ka tema annab sissejuhatavalt ülevaate Eesti, Läti ja Leedu arengust enne 1939. aastat. Ta nendib, et ükski Euroopa riik polnud pärast Esimest maailmasõda nii viletsas olukorras kui Balti riigid: suured inimkaotused põgenike tõttu, majanduslik laos, sotsiaalne kriis. Kõrgelt hindab autor Eesti Vabariigi vähemusrahvuste kultuuriautonomias seadust. G. v. Pistohlkors kirjutab, et Weimari vabariigil oli küll suur huvi Eesti ja Läti vastu, kuid see polnud mitte hegemooniline, vaid välismajanduslik. Ent Saksa riigi välispoliitika muutumine tõi kaasa ka Saksamaa mõju suurenemise ja sakslaste tähtsuse tõusu, eriti Lätis. Pärast 1938. a Austria *Anschlußi*, Müncheni sobingut ja Sudeedimaa ühendamist kõneldud Läti sakslased tõsimeeli lootusest, et Baltikumist saab Slovakkia-taoline Saksa protektoraat.

Autor rõhutab Eesti ja Läti välispoliitika erinevusi. Läti pendeldas Saksamaa ja N. Liidu vahel. Sõjavägi võttis lausa demonstratiivselt venesõbraliku hoiaku. Eestis midagi niisugust polnud. MRP puhul peab G. v. Pistohlkors tähtsaks, et augusti- ja septembrilepingud on üksteisega lahutatult seotud. Üksnes MRP tagajärjena suruti Balti riikidele peale nn baasidelepingud, mis omakorda viisid 1940. a sündmusteni. Viimaste puhul tsiteerib autor käskkirjast Egil Levitsi poolt peetud ettekannet. Selle järgi polnud Balti riikides tegemist sotsialistliku revolutsiooni kui massiliikumisega, vaid kui ühiskonnakorra järsu muutmisega. E. Levits sõandab väita, et N. Liidu koosseisu sattumine säästis Balti rahvad võib-olla hävingust, mille oleks kaasa toonud Saksamaa võimu alla sattumine (lk 96). G. v. Pistohlkors näikse nende seisukohtadega nõustuvat.

MRP tagajärgi Rumeeniale käsitleb Armin Heinen Saarbrückeni Olikoolist artiklis «*Hitleri—Stalini pakt ja Rumeenia*» (lk 98—113). Ta annab kõigepealt pikema ülevaate Rumeenia riigi poliitilisest ajaloost ja eriti välispoliitikast 1930. aastail. Rumeenia sattus 1939. a olukorda, kus talle esitati territoriaalseid nõudmisi igast küljest. Ja kui 23. august Euroopa ümbertegemiseks vabad käed andis, pidi Rumeenia loovutama ligikaudu $\frac{1}{3}$ oma maast Ungarile, Bulgaariale ja N. Liidule. Kuigi mõned nõudmised olid õigustatud (eriti Ungari poolt), kaotas Rumeenia üle 3 miljoni rumeenlase. See suurendas ka sisemisi pingeid ja viis Rumeenia Saksamaa sõiduvette. Sõda N. Liidu vastu, terror, rassipoliitika jm nõudis sadu tuhandeid inimesi. Lõpuks sattus Rumeenia Kommunistliku Partei võimu alla, kes enne 1944. aastat mitte mingisugust rolli ei mänginud. Ka see on MRP tagajärg.

Erwin Oberländeri kogumik on tõhusaks täienduseks MRP ning selle tagajärgede teadvustamisel. Üsna kokkusurutud käsitlustes avatakse sobingu kõige olulisemad tagajärjed.

Rein Helme

Paul Alvre. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 23.) Tallinn, Valgus, 1989. 225 lk.

Meie tagasihoidliku grammatika-alase trükitoodangu taustal, millest lõviosa moodustavad üksikseiku valgustavad artiklid, on iga isiklike kaante vahel ilmuv üllitis suursündmuseks, saati siis veel nii kirja- kui murdekeele vormiõpetust käsitlev monograafia, millena P. Alvre uudisteost impressumis tutvustatakse. Tõsi, soomepäraselt osastavas

käändes vormistatud pealkiri juhib kasutaja tähelepanu sellele, et siin raamatus ei üritatagi esitada kõikehõlmavat morfoloogiakäsitlust. Eessõnast ja sisukorrast selgub, et vaatluse alla on võetud eesti keele muutkonnad ja noomenikategooriad arv ning kääne (viimasest on autori huvi äratanud üksnes kuus marginaalset liiget). Ja miks ka mitte — see on täiesti soliidne tükk vormiõpetust. Kuna tegemist on üdini diakroonilise käsitlusega (ehkki see pealkirjast ei selgu ja autor polemiseerib ägedalt ka sünkroonsete keelekirjeldustega), on selle raamatu kõige otsesem (ja vist ainus tõsisem) analoog meie grammatikakirjanduses ülikooli eesti keele kateedri väljaandel ilmunud Huno Rätsepa kaheosaline «Eesti keele ajalooline morfoloogia: Opivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele» (I—II; Tartu 1977—1979). Siiski pole mingit alust P. Alvre raamatut üleliigseks lugeda, sest materjali esitus on mõlemas käsitluses täiesti erinev. H. Rätsepa õppevahendiks mõeldud morfoloogiakirjeldus ei pretendeerigi eriuurimuse staatusele; see on kokkusurutud, objektiivne ja kiretu ülevaade sellest, mida eesti ajaloolise morfoloogia alased uuringud on suutnud selgitada. P. Alvre käsitlus on seevastu üksikprobleemidesse põhjalikult süüviv, poleemiline ja rõhutatult subjektiivne. Kohati muutub autor oma seisukohtade kaitsel lausa pateetiliselt kirglikuks, süüdistades vastaseid näiteks selles, et nad «varjavad rahva eest» eesti keele väljendusvõimalusi (lk 35).

Kõige nauditavam P. Alvre raamatus on elegantne, kitsalt häälikuloole tuginev keeleajalooline gümnaстика, mis läbib kogu raamatut.

Pisut küsitavamaks jäävad need teemaarendused, kus võetakse appi semantilised argumendid (nt *a*-mitmuse tekkemehhanismi seletus lk 120—126; samuti mitmed mõttekäigud arvu tarvitamisest seoses kehaosi märkivate nimetustega, nagu: «Kõrvade asukohast tingituna on võimalik kasutada kuulmiseks või kuulamiseks ka ainult üht kõrva» (lk 160) jms).

Veelgi vähem veenvalt mõjusid siinkirjutajale lõigud, kus sünkroonse keele kirjeldamisel või koguni normeerimisetepanekute tegemisel apelleeritakse tulise iseenesestmõistetavusega keeleajaloole. Nt lk 40 leidub soovitus: «Et sõnades *maine*, *kuine*, *puine* jt. pole kontraktiooni toimunud, vaid nad kuuluvad orgaaniliselt kokku II käändkonna sõnadega *teine* ja *naine*, tuleks nende II valde /- - / taastada ja käändata neid sõnu *teine*-tüüpi eeskujul. Nüüd on meil aga kunstlikult fikseeritud sõnarühm, mis on võõras eesti keele põhiolemusele.» Siinjuures tuleb selgituseks lisada, et *teine*-tüüpi kuulub tänapäeva eesti kirjakeeles ainult kaks sõna (*teine*, *naine*), s. t tänapäeva keele seisukohalt on see häälikulooliselt «õige» tüüp täiesti erandlik, samal ajal kui *maine*-tüüpi «valesid» ja «kunstlikult fikseeritud sõnu» on aga u 30. Sel teemal võiks muidugi lõputult polemiseerida, aga siinjuures on oluline tõik, et teisel väidab autor akusatiivi ja inst-

ruktiivi käändekategooria alt välja tõrjudes: «Kõigepealt tuleb rõhutada, et keeleajaloolisi põhjendusi /- - / ei saa veel võtta iseenesestmõistetavate argumentidena keelest taanduvate või kadunud vormikategooriate taastamise poolt» (lk 176—177). See, et autor terve oma muutkondade käsitluse toetab üksnes keeleajaloolistele põhjendustele, aga käändeid käsitledes põlgab keeleajaloolised argumendid ära, ei ole *per se* taunimist vääriv. Kui tegemist oleks eri artiklitega, millest ühes käsitletakse eesti muutkondade tekkemehhanisme, teises aga sünkroonset käänetesüsteemi, siis oleks kahetine suhtumine keeleajaloolistesse põhjendustesse igati ootuspärane. Monograafialt ootaks siiski süsteemsemat lähenemisviisi.

Siit jõuamegi raamatu olulise iludusveani.

Võrreldes monograafia teksti bibliograafias (lk 223) loetletud artiklitega, avastame, et tegemist on enam-vähem sõna-sõnalt varasemate artiklite taastrükiga. Bibliograafilisest loendist puuduvad ainult sisukorra kaks viimast alajaotist «3.4. Ekstsessiiv» ja «3.5. Latiiv». Kõik ülejäänud alajaotised kajastavad artikleid, mis on ilmunud peamiselt 60. aastatel (8 nimetust), üksikud ka hiljem (3 nimetust). Paarikümne aasta jooksul hajali ilmunud artiklite avaldamisel monograafiana tekib paratamatult kaks probleemi: a) eri kirjutiste erinev lähenemisenurk, b) ajaline nihe.

Esimene küsimus ei tule P. Alvre raamatuga seoses eriti teravalt esile, sest kõiki kirjutisi seob suhteliselt veenvalt keeleajalooline vaade. (Ehkki, nagu mainitud, on sellele vaatele antud sünkroonse plaanis eri tähendusi.) Lugeses torkab siiski silma, et adressaat on eri kirjutistel erinev. Näiteks muutkondade käsitlus (lk 3—67) on orienteeritud kooli keeleõpetusele; suur osa arvu käsitlusest (lk 68—147) on üles ehitatud selgema pragmaatilise otstarbeta kitsalt teadusliku publikatsiooni printsiipidest lähtudes, aga viimane, *numerus*'e probleemile pühendatud osa (lk 148—174) on kirja pandud avaramat lugejaskonda arvestavas populariseerivas laadis.

Keerulisem on lugu ajalise nihkega. Kas neid kirjutisi praegu hinnates tuleks lähtuda nende kirjutamise või monograafia ilmumise ajast (täpsemini aastast 1984, mis seisab saatesõna all)? Eessõna põhjal otsustades näikse autor ootavat lugejalt viimati mainitud lähenemisviisi. Ja tõsi, 60. aastate artiklitele on tehtud pealispindselt kaasajastavat iluravi: on lisatud viiteid hiljem ilmunud teostele, paiguti on täiendatud ka varasemaid trükiseid puudutavat joonealust viitestikku, mõnes kohas on teksti lisatud uus lause või terve lõik. (Näiteks lk 10—11 on lisatud lõik Tiit-Rein Viitso 1976. a ilmunud artikli kohta; lk 39 on juurde tulnud lõik diftongilise *i*-mitmuse vormide kasutuse sagenemisest viimaseil aastail; lk 148 on asendatud tekst «Tänapäeva arenenud mõtlemist iseloomustab loogilisus, mis iseenesestmõistetavalt peab olema omane ka keelele kui

mõtte väljendamise vahendile, n.-õ. teadvuse vahetule tegelikkusele» ja viide «Vt. Marksistliku filosoofia alused. Tallinn, 1959, lk. 173.» tekstiga «Tänapäeva arenenud mõtlemist iseloomustab loogilisus, mis iseenesestmõistetavalt peab olema omane ka keelele kui mõtlemise eksisteerimise ja avaldumise vormile» ja viitega «Vt. Filosoofia leksikon. Tallinn, 1985. Lk. 142.»; jne).

Sedalaadi muudatustega kogu tänapäevastamine ka piirdub. Pealegi pole seda pealispindset iluravi päris korrektselt lõpule viidud. Näiteks: ehkki enamasti on viimase «Õigekeelsussõnaraamatu» normeringud tekstile lisatud, leidub lk 41 väide: «Selle rühma esimesiks tulnukaiks kujunevad *armas-*, *vaher-*tüüpi sõnad, mida konsonanttüvedega seob veel ainult ainsuse partitiivi paralleelvorm (*armast*, *vahert*).» Aga 1976. a OS on siinse ennustuse juba realiseerinud ja normeerib sõnale *vaher* ainsuse osastava käände ainuvõimalikuks kujuks *vahtrat*. Muutkondade käsitluses ei kajastu Vabariikliku Õigekeelsuskomisjoni uus otsus *ne-* ja *s-*sõnade mitmuse partitiivi kohta (12. märtsist 1980); paralleelvorme *katkiseid* ~ *katkisi* pole tüübitikus arvestatud ja lk 17 puudub sellele otsusele viide. Selsamal leheküljel räägitakse lühidalt kaasrõhuliste ning astmevahelduslike sufiksitega sõnade ja võõrnoomenite silbistruktuurist ning käänamisest ega viidata sealjuures isegi Mati Hindi monograafiale «Eesti keele sõnafonoloogia I: Rõhusüsteemi fonoloogia ja morfofonoloogia põhiprobleemid» (Tallinn, 1973).

Sisuliselt pole tekste üldse korrigeeritud. Ilmselt hindab autor oma artikleid aegumatuteks. Ositi võib niisuguse hinnanguga tõepoolest nõustuda — korrektselt ja elegantselt välja peetud häälikuloolised mõttelearendused olid omal kohal 25 aastat tagasi, on praegu nauditavad ja pakuvad huvi kindlasti ka 25 aasta pärast.

Ent kui eespool loetletud vormiliste apsudega saab lihtsamini leppida, siis ajalisest nihkest sisutasandil tekkiv illusioon ajab lugeja paiguti tahes-tahtmata segadusse. Näiteks pühendatakse siin võitlusele akusatiivi vastu tervelt 5 lehekülge (lk 180—185). Tänapäeva lugeja, kes pole enam 25 aastat kuulnud väidetavat, et akusatiiv peaks eesti käänete süsteemi kuuluma, ei saa kuidagi mõista, mis tuuleveskitega siin sõda peetakse. Asi selgub alles siis, kui kõrvutada artikli sissejuhatavasse lõiku lisatud lauset «Praeguseks on meeled rahunenud, kuid veel 1960. aastal õeldi akusatiivi puudumise kohta üsnagi karme ja kategoorilisi sõnu» ja sellele järgnevat viidet J. V. Veski 1963. a avaldatud kirjutisele monograafias taasavaldatud artikli «Kahest väljasurnud käändest» esmakordse ilmumisaastaga — 1964.

Ekslikule arusaamisele võib lugeja jõuda lk 36, kus veidi ümbersõnastatud lõigus tõdetakse, et 1976. a OSis on autori poolt 1964. a artiklis propageeritud *i*-mitmuslikud vormid tõepoolest taastatud ning

lisatakse siis — just nagu selle tõestuseks — joonealune märkus: «*i*-mitmuse esinemispiirkondade kohta tänapäeva eesti keeles vt. Hint M. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Nõrgastmeline *i*-mitmus // Keel ja Kirjandus 1979. Nr. 4. Lk. 202 jj.» Aga kogu M. Hindi kirjutis väidab ju risti vastupidist — pole mingit mõtet keelest kaduvaid vorme (sh *i*-mitmust) kramplikult taastada püüda. Ideelistele vastastele viitamine on tunnustust väärivalt aus, kuid lugeja orienteerimiseks tasunuks siin asja veidi selgemalt kommenteerida.

Hoopistükkis kummaline efekt tekib aga lugedes 1989. (1984.) a monograafiast kokkuvõtet kõige senise kohta eesti muutkondade käsitlises: «Kokkuvõttes võime öelda, et meie grammatika muutkondade sisenised süsteemid /- / ei vasta teadusliku süsteemaatika nõuetele. Nendes esineb vigu, mis on tingitud peamiselt mõistete liigitamise reeglite rikkumisest (minu sõrendused — K. R.) Ilma viimaste korrektse rakendamiseta ei tule aga tänapäeval toime enam ükski teadus» (lk 41). Pärast Ülle Viksi kapitaalsete klassifikatsioonialaste publikatsioonide ilmumist on niisugune väide küll üllatuslik. Vähemalt siinkirjutaja on seisukohal, et Ü. Viksi klassifikatsioonikäsitlusest rangema mõistete liigitusega, reeglipärasemat ja (igas mõttes) teaduslikumat käsitlust annab kogu eesti grammatikakirjandusest tikutulega otsida. Seepärast mõjub kuidagi heidutavalt, kui 80. aastate lõpul ilmub klassifikatsioonialane töö, milles mainitakse Ü. Viksi uurimusi ainult ühe umbisikulise lausega: «Rohkem automaatse grammatika kui keeleõpetuse tarbeid on morfoloogilisel klassifitseerimisel silmas pidanud ka mõned teised autorid» (joonealuses tuuakse viited Ü. Viksi olulisematele publikatsioonidele). Meie teine 70. aastate klassifitseerija T.-R. Viitso on pälvinud autorilt siiski 3 lauset. Asi polegi mõlema autori konkreetsetes klassifikatsioonides, vaid selles teoreetilises panuses, mis nende kirjutised vahepeal on lisanud. Nii T. R. Viitso kui Ü. Viks on oma kirjutistes analüüsinud klassifitseerimise üldisi põhimõtteid ja lühidalt iseloomustanud eelkäijate klassifikatsioone (sealhulgas ka P. Alvre oma), selgitanud nende erinevusi ning põhjendanud väga selgelt oma seisukohti (vt nt T.-R. Viitso. Eesti muutkondade süsteemist. — Keel ja Kirjandus, nr 3, 1976, lk 148—150; Ü. Viks. Klassifikatoorse morfoloogia põhimõtted. (Preprint KKI-9.) Tallinn, 1977, lk 23—29; Ü. Viks. Ühest morfoloogilisest klassifikatsioonist. — Keel ja Kirjandus, nr 10, 1982, lk 517—518.) Muuseas ütleb Ü. Viks viimati viidatud artiklis: «Morfoloogilisi klassifikatsioone pole õige võrrelda ja hinnata otsese resultaadi alusel (muutkondade ja -tüüpide ning erandite hulk ja koosseis), vaid hoopis kaudsemate kriteeriumide järgi, millest olulisim on klassifikatsiooni otstarbekus konkreetsetes morfoloogiakirjelduses. «Õige» on see klassifikatsioon, mis täidab oma funktsiooni,

Arvustus

ja mida paremini ta seda teeb, seda «õigem» ta on.» Seepärast ei tule ka siinkirjutaja nõrdimust mõista nii, nagu tahetaks väita, et P. Alvre «vale ja vananenud» klassifikatsioon on oma aja ära elanud nüüd, kus meil on olemas O. Viksi «uus ja õige» klassifikatsioon. Mõlemad klassifikatsioonid on «õiged» ja ses mõttes aegumatud. P. Alvre käsitus iseloomustab eesti keele muutkondade tekkelugu, O. Viksi käsitus aga seda, missugused need sel viisil tekkinud muutkonnad tänapäeval tegelikult on. Esimene vastab küsimusele *miks*, teine küsimusele *missugune*.

Küsimus on lihtsalt selles, et pärast T.-R. Viitso ja O. Viksi tööde ilmumist tulnuks minu arvates põhimõtteliselt teistmoodi esitada kogu see materjal, mis käsitleb «seniseid muutkondade süsteeme», mille puudustele osutamisega tegeleb suur hulk P. Alvre raamatu tehikülgedest. Samuti tasunuks nende autoritega dialoogi astuda kõiges, mis puudutab klassifikatsiooni sünkroonset väärtust.

Teine võimalus olnuks avaldada kõik needsamad artiklid täiesti muutmatal kujul, lisades igaühele kirjutamise aja ning (soovi korral) raamatu lõppu viited hilisematele üllitistele, normimuutustele ning seisukohavõttudele.

Kristiina Ross

EDITORIAL NOTE

«Akadeemia» has published several articles discussing ecological problems of the world today. In the present issue we go on with the subject. Physicist Karl Rebane approaches the problem from the aspect of inevitable increase of entropy, although not being a pessimist. A most comprehensive study on the relations between technology, nature and society has been translated from English. Its author is the famous scientist from the USA Daniel Bell. This article will be continued in the next issue.

Biologist Maret Saar speaks about the pharmacological effects of the fly agaric which is of great importance in the shamanistic traditions of the Finno-Ugric and other Boreal peoples. In addition to that one can read Kristiina Etverk's rendering of the Finnish poet Anselm Hollo's poem dealing with the same subject.

Hasso Krull analyzes a cycle of poems by the grand old man of present-day Estonian poetry Bernard Kangro.

Mait Kõiv gives a survey on the formation of Greek philosophy and its problems.

Political problems, from the historical aspect this time, are touched upon in several articles of the present issue. We publish a classical text by Charles Secondat de Montesquieu: his treatise on the principle of the separation of powers that has become a theoretical basis for the present-day theory of state. One can also read Helmut Piirimäe's comments on it. Two political articles by the

Editorial note

great Estonian writer Eduard Vilde (1865—1933) are definitely classical, too, in their own way. Both (written in 1918 and 1933 correspondingly) reveal very expressively the author's attitude towards Estonian democracy; having been under a ban during the Soviet period, they are published now as reprints on the occasion of Eduard Vilde's 125th birth anniversary.

From the manuscript legacy of the outstanding artist and man of letters Ott Kangilaski (1911—1975) we publish his memoirs about Tartu in the 1930s.

In the section of book reviews we publish Rein Helme's judgement on a collection of writings devoted to the Hitler-Stalin pact published in the German Federal Republic in 1989. Kristiina Ross reviews a monograph on the morphology of the Estonian literary language and dialects, the author of which is Paul Alvre, Professor of the Department of the Finno-Ugric languages of Tartu University.

The present issue is closed up by another part of the capital treatise by Nikolai Berdyayev on the sources of Russian Communism.

Red fly agaric in animistic-shamanistic cultures

Maret Saar

The analysis of the cases of the usage of the fly agaric in animistic-shamanistic cultures shows that the mushroom has been used as a polyfunctional psychotropic drug as well as in exchange for furs and other valuables, as a gift, as a bait in hunting and as a medicine for adder's bites, stomach aches and weariness.

The fly agaric as a psychotropic drug has been used in

order to activate motility, processing of information and reproduction of existent knowledge, and to overcome dejection. It has also been used for enjoyment as a psychodysleptic. The mushroom influences simultaneously several psychic functions, some of them more strongly than others. The combination of the details of its influence has been regulated by the amount administered as well as by the character of the receptacles and by activation of the person's own attitude. The unfavourable course of intoxication has been avoided by following various rules.

ОТ РЕДАКЦИИ

В нашем журнале опубликовано несколько статей, в которых затрагивались современные экологические проблемы. Эта тема будет продолжена и в настоящем номере: физик Карл Ребане размышляет о неизбежности возрастания энтропии, не будучи при этом пессимистом. Публикуется также объемная статья о соотношении технологии, природы и общества (перевод с английского). Ее автор — видный американский ученый Даниэль Белл. Продолжение этой работы будет напечатано в следующем номере.

Тема исследования биолога Марет Саар — фармакологическая эффективность мухомора, который имел большое значение в шаманистской культурной традиции финно-угорских и других арктических народов. Своеобразное приложение к этой статье — стихотворение финского поэта Ансельма Холло в переводе Кристинны Этверк.

Хассо Круль анализирует один из стихотворных циклов видного современного поэта Бернарда Кангро.

Статья о возникновении и общей проблематике греческой философии принадлежит перу Майта Кыйва.

Несколько публикаций посвящены политическим вопросам, на этот раз в историческом аспекте. Эта подборка материалов открывается классическим текстом Шарля Монтескье о тройном разделении государственной власти, который стал теоретическим источником для современной теории государственного права. Автор комментария к этому тексту — Хельмут Пийримяэ. По-

своему классическими являются и следующие две публикации. Это политические статьи выдающегося эстонского писателя Эдуарда Вильде (1865—1933), публикующиеся в ознаменование его 125-летнего юбилея. Первая из них написана в 1918 году, вторая — в 1933. Обе работы, которые были в советское время запрещены цензурой, ярко демонстрируют отношение Вильде к эстонской демократии.

Рукописное наследие видного художника и литератора Оття Кангиласки (1911—1975) представлено воспоминаниями о Тарту 1930-х годов.

В разделе критики Рейн Хельме рецензирует сборник, посвященный пакту Гитлера-Сталина 1939 года и изданный в 1989 году в ФРГ. Кристийна Росс рассматривает монографию о морфологии эстонского литературного языка и эстонских диалектов профессора финно-угорских языков Тартуского университета Паула Алвре.

Продолжается публикация капитального исследования Николая Бердяева об истоках русского коммунизма.

Красный мухомор в анимистско-шаманистских культурах
Марет Саар

Анализ случаев употребления мухомора в анимистско-шаманистских культурах показывает, что гриб использовался как полифункциональное психотропное вещество, как лечебное средство от укуса змеи, а также при болях в области живота и при плохом самочувствии. Мухомор использовался и в качестве объекта для подарка и как приманка на охоте.

Содержащееся в мухоморе психотропное вещество способ-

ствовало активизации моторики, ускорению обработки информации и репродуцирования знаний. В некоторых случаях мухомор применялся как психодислептикум. Вещества, которые содержатся в мухоморе, оказывают одновременное воздействие на несколько психических функций. Воздействие этих веществ зависело от употребляемого количества, от особенностей используемых плодовых тел и от степени активности самого человека. Следование строго установленным правилам при употреблении мухомора исключало возможность интоксикации.

Nikolai Berdjajev

VE NE KOMMUNISMI LÄTTED JA TÄHENDUS

V

Tõlkinud Jaan Isotamm

Lenin oli marksist ja uskus proletariaadi missiooni kui ainuvõimalikku. Ta uskus, et maailm on jõudnud proletaarsete revolutsioonide ajastusse. Kuid ta oli venelane ja tegi revolutsiooni Venemaal — täiesti erandlikul maal. Tal oli erakordne vaist ajaloolise situatsiooni tabamiseks. Ta tundis, et tema tund on tulnud. Tund tuli tänu vana korda laostama hakanud sõjale. Tarvis oli teha talupoeglikul maal maailma esimene proletaarne revolutsioon. Ja ta tundis end vabana igasugusest marksistlikust tähenärimisest, millega menševikest marksistid teda tüütasid. Ta kuulutas välja tööliste ja talupoegade revolutsiooni ning tööliste ja talupoegade vabariigi. Tema otsus ära kasutada talupoegi proletaarsete revolutsiooni tarbeks hämmastas küll marksiste-doktrinääre, kuid tõi talle edu. Eelkõige viis Lenin läbi agraarrevolutsiooni, toetudes paljus varem sotsialistide-narodnikute poolt kavandatule. Leninism võttis muudetud kujul üle revolutsioonilise narodnikluse ja mässumeelsuse elemente. Vanu traditsioone esindanud sotsialistid-revolutsionäärid tõrjuti tarbetuina eemale. Lenin tegi kõike paremini, kiiremini ja radikaalsemalt kui nemad, ta andis neist enam. Sellega kaasnes uuele psüühilisele tüübile ja uutele tingimustele vastava uue revolutsioonilise moraali väljakuulutamine. See moraal juba erines vana revolutsioonilise intelligentsi omast, oli antihumaansem ega häbenenud ühtki metsikust. Lenin on antihumanist ja samuti ka antidemokraat. Selles mõttes on ta uue, mitte ainult kommunistlike, vaid ka fašistlike putšide ajastu inimene. Leninism on uut tüüpi füüerlus, mis sünnitab diktaatorivõimuga massijuhte. Edaspidi matkivad Leninit Mussolini ja Hitler. Täiuslik diktaatorist juhi tüüp on Stalin. Leninism muidugi ei ole veel fašism, kuid stalinism on fašismile juba väga sarnane.

1917. aastal, s. o viisteist aastat pärast brošüüri «Mis teha?», kirjutab Lenin raamatu «Riik ja revolutsioon» — ehk kõige huvitavama tema kirjutatust üldse. Selles teoses visandas Lenin revolutsiooni ja revolutsioonilise

võimu organiseerimise pikaajalise plaani. Plaani visandamine iseendast ei vääri tähelepanu, kuid on märkimisväärne, et ta selle plaani ka teoks tegi, nähes selgelt ette, kuidas kõik läheb. «Riigis ja revolutsioonis» teoretiseerib Lenin riigi rolli üle kapitalismist sotsialismi ülemineku perioodil, mis võib vähem või rohkem aega võtta. Marxil endal selline käsitus puudub, kuna ta ei näinud ette kommunismi teostamist konkreetselt ega seda, millise kuju võib proletariaadi diktatuur võtta. Me nägime, et Lenini jaoks on marksism eelkõige proletariaadi diktatuuri teooria ja praktika. Marxi põhjal oli võimalik teha anarhistlikke, riiki üldse eitavaid järeldusi. Niisuguste revolutsioonilise võimu organiseerimise ja proletariaadi diktatuuri suhtes ilmselt ebasoodsate anarhistlike järelduste vastu astus Lenin otsustavalt välja. Tulevikus peab riik tõesti tarbetuna välja surema, kuid üleminekuperioodil peab riigi roll veelgi kasvama. Proletariaadi, s. o kommunistliku partei diktatuur tähendab tugevamat ja despootlikumat riigivõimu kui kodanlikes riikides. Marksistliku teooria järgi oli riik alati klassivõimu organisatsioon, valitsevate klasside diktatuur rõhutatud ja ekspluateeritud klasside üle. Riik sureb välja, lõplikult asendudes pärast klasside kadumist organiseerunud ühiskonnaga. Riik eksisteerib seni, kuni on olemas klassid. Kuid klassid ei kao kohe pärast revolutsioonilise proletariaadi võitu täielikult. Lenin ei arvanud sugugi, et pärast oktoobrirevolutsiooni teostub kommunistlik ühiskond Venemaal lõplikult. Ees seisab veel ettevalmistusprotsess ja halastamatu võitlus. Selle ettevalmistusperioodi ajal, kui ühiskond pole veel muutunud täiesti klassivabaks, on tugeva tsentraliseeritud võimuga riik vajalik proletariaadi diktatuuri teostamiseks kodanlike klasside üle ja nende mahasurumiseks. Lenin ütleb, et «kodanlik» riik tuleb revolutsioonilise vägivalla abil hävitada, selle asemele loodud «proletaarne» riik aga sureb välja sedamööda, kuidas saab teoks klassideta kommunistlik ühiskond. Minevikus surus kodanlus maha proletariaati, diktaator-

likult valitsetava proletaarse riigi üleminekuperioodil peab proletariaat suruma maha kodanlust. Ametnikud täidavad sellel perioodil tööliste käske. Lenin toetub oma raamatus peamiselt Engelsile ja tsiteerib teda pidevalt. «Kuni proletariaadil on veel riiki tarvis, ei vaja ta seda mitte vabaduse huvides, vaid oma vastaste alistamiseks,» kirjutab Engels Bebelile 1875. aastal. Selles küsimuses on Engels Lenini otsene eelkäija. Lenini järgi pole ei proletariaadile ega kommunismi ülesehitamiseks demokraatiat üldse vaja. Demokraatia ei ole tee proletaarse revolutsiooni juurde. Kodanlik demokraatia ei saa evolutsioneeruda kommunismiks — selleks et kommunismi rajada, tuleb kodanlik demokraatlik riik hävitada. Ja pärast proletaarse revolutsiooni võitu on demokraatia ülearune ning kahjulik kui diktatuuri vastand. Demokraatlikud vabadused ainult segavad kommunismiriigi ülesehitamist. Lenin ei uskunudki demokraatlike vabaduste reaalselt olemasolu — need on vaid kamuflaaz kodanluse huvidetele ja võimule. Kodanlikes demokraatiates eksisteerivad samuti diktatuurid, mille diktaatoreiks on raha ja kapital. Kahtlemata on selles oma tõetera olemas. Sotsialismis sureb välja igasugune demokraatia. Kommunismi ülesehitamise esimesteks faasideks ei saa olla vabadus ning võrdsus. Lenin ütles selle otse välja. Proletariaadi diktatuur saab olema halastamatu vägivald ja ebavõrdsus. Vastupidiselt marksismi doktrinäärsele tõlgendamisele kinnitas Lenin poliitika ilmset primaarsust majanduse suhtes. Tema jaoks on peamine tugeva võimu probleem. Erinevalt menševike doktrinäärsest marksismist nägi Lenin Venemaa poliitilises ja majanduslikus mahajäämuses eelist sotsiaalse revolutsiooni teostamisel. Kodanikuõiguste ja -vabadustega harjumatul, isevalitsusliku monarhiaga maal on kergem kehtestada proletariaadi diktatuuri kui Lääne demokraatiates. See on kindlasti õige. Sajanditevanused võimule allumise instinktid tuleb proletaarse riigi hüveks ära kasutada. Seda nägi ette K. Leontjev. Tööstuslikult mahajäänud, kapitalistlikult

väharenenud maal on kergem organiseerida kommunistlikule plaanile vastavat majanduselu. Selles küsimuses on Lenin traditsiooniline vene sotsialist-narodnik, tema väitel toimub revolutsioon Venemaal originaalselt — eirates Lääne eeskujusid, s. t tegelikult Marxi ja tema doktrinäärset tõlgendust. Kuid kõik peab sündima Marxi nimel.

Kuidas ja miks tuleb lõpp tolele vägivaldale ja sundusele, tolele täielikule vabadusetusele, mis on proletaarse diktatuuri ja kommunismile ülemineku perioodile iseloomulikud? Lenini vastus sellele on väga lihtne, liigagi lihtne. Alguses on vaja kogeda drilli, sundust ja ülalt tulevat raudset distsipliini. Sunnile allutatakse nii vana kodanluse jäänused kui ka tööliste ja talupoegade hulgad ning diktaatoriks kuulutatud proletariaat ise. Pärast, ütleb Lenin, on inimesed harjunud täitma ühiselu elementaarseid nõudeid, adapteerunud uute tingimustega, ja siis kaob vägivald inimeste kallal, riik sureb välja, on lõpp diktatuuril. Siin kohtame väga huvitavat ilmingut. Lenin ei uskunud inimesse, ei tunnustanud temas mitte mingisuguse sisemise alge olemasolu, ei uskunud vaimu ega vaimset vabadust. Kuid ta uskus piiritult inimese ühiskondlikku dresseerimisse, uskus, et ühiskonna sunniviisiline organiseerimine võib luua millise uue inimese tahes, näiteks täiusliku sotsiaalse inimese, kes enam vägivalda ei vaja. Ka Marx uskus, et uus inimene on vabrikuis fabritseeritav. Selles oli Lenin utopist, kuid tema utopia oli realiseeritav ning realiseeritigi. Ainult ühte ei näinud ta ette. Ta ei osanud ette näha, et ühe klassi rõhumine teise poolt võib võtta täiesti uusi, kapitalismist erinevaid vorme. Tugevdades riigivõimu, loob proletariaadi diktatuur hiiglasliku bürokraatia, mis katab ämblikuvõrguna kogu maa, allutades endale kõik. See uus nõukogude bürokraatia, tugevam kui tsaariaegne, ongi uus privilegeritud klass, mis tohib rahvamasse halastamatult eksploateerida. Ning seda ta teebki. Kõikjal saab lihttööline 75 rubla kuus, aga nõukogude ametnik või spetsialist

saab 1500 rubla. Ja see koletu ebavõrdsus valitseb kommunistlikus riigis. Nõukogude Venemaa on riigikapitalistlik maa, kus ekspluateeritakse nagu erakapitalismiski. Üleminekuperiood võib venida lõpmatuseni. Need, kes Venemaad valitsevad, hakkavad võimu nautima ega taha muudatusi, mis on kommunismi lõplikuks ülesehitamiseks vajalikud. Võimutahe muutub peamiseks, hakatakse võitlema võimu kui eesmärgi, mitte kui vahendi eest. See kõik jäi Lenini silmaringist välja. Siin on ta eriti utopistlik ja ülimalt naiivne. Kasutades vahenditena valet ja vägivalda, samastus nõukogude riik ükskõik millise despotliku riigiga. Eelkõige on ta militaristlik politseiriik. Tema välispoliitika ja kodanlike riikide diplomaatia on sarnased nagu kaks tilka vett. Kommunistlik revolutsioon oli venelikult originaalne, kuid uue elu tekkimise imet ei sündinud, Vana Aadam jäi alles ja jätkab tegutsemist, ehkki muutunud kujul. Vene revolutsiooni sümbolika oli marksismi-leninismi, aga mitte narodnikliku sotsialismi oma, millel seljataga vanad traditsioonid. Ent revolutsiooni puhkemise hetkeks oli narodniklik sotsialism Venemaal minetanud oma ühtsuse ja revolutsioonilise energia, ta oli ära lahtunud ning poolik, ta pidas demokraatia printsiipe kallimaks sotsialismi omadest; intelligentlikus ja alles veel kodanlikus veebruarirevolutsioonis võinuks ta mingit rolli mängida, kuid ta ei saanud seda teha oktoobrirevolutsioonis, s. t täiesti küpsel tasemel sotsialistlikus rahvarevolutsioonis. Marksism-leninism absorbeeris endasse kõik talle vajalikud narodnikliku sotsialismi elemendid, heites võimu haaramisel segavate faktoritena kõrvale tolele omase sügavama inimlikkuse ja moraalse tundlikkuse. Vana despotliku võimu moraal oli marksismile-leninismile lähemal.

2.

Arutlus Vene revolutsioonist eeldab arutlust revolutsioonist kui täiesti erilisest ja lõppkokkuvõttes vaimsest

fenomenist rahvaste saatustes üldse. Ratsionalistlik ja moralistlik otsustamine revolutsiooni üle on absoluutselt viljatu, niisamuti nagu ka sõja üle, millel on revolutsiooniga palju ühist. Revolutsioon on irratsionaalne, ta tunnistab irratsionaalsete jõudude võimutsemist ajaloos. Revolutsioonide tegijad võivad teadlikult uskuda kõige ratsionalistlikumatesse teooriatesse ning nende nimel revolutsiooni teha, kuid revolutsioon on alati irratsionaalsete jõudude kuhjumise sümptomiks. Ning seda tuleb kahetiselt mõista: esiteks tähendab see, et vana režiim on muutunud täiesti irratsionaalseks ning seda ei õigusta enam miski, ja teiseks toimub revolutsioon ise rahva irratsionaalse stiihia vallandumise kaudu. Revolutsioonide organiseerijad tahavad alati irratsionaalset stiihiat ratsionaalseks muuta, kuid seesama stiihia on ühtlasi revolutsiooni tööriistaks. Lenin oli äärmuslik ratsionalist, ta uskus ühiskondliku elu täieliku ratsionaliseerimise võimalusse. Kuid ta oli ka fatalist, esindades seega irratsionaalse olemasolu ajaloos. Revolutsioon ongi fataalne, on saatuslik.

Revolutsioone võib vaadelda kolmelt tasandilt:

1) revolutsiooniliselt ja kontrrevolutsiooniliselt, s. o revolutsioonis aktiivselt osalevate inimeste tasandilt;

2) ajaloolis-objektiivselt ning teaduslikult, s. o nende tasandilt, kes vaatlevad revolutsiooni tunnetuslikult, kuid sellest osa ei võta; ja

3) usulis-apokalüptiliselt ning historiosofiiliselt tasandilt, s. o nende tasandilt, kes on revolutsiooni sise- miselt omaks võtnud ja selle piineldes läbi elanud, kuid seisavad kõrgemal revolutsiooni banaalsetest võitlustest.

Kõige vähem saavad revolutsiooni tähendusest aru revolutsionäärid ja kontrrevolutsionäärid. Revolutsionäärid tavaliselt ei mõista revolutsiooni sellepärast, et see ei kattu nende ratsionalistlike ideedega, kuid oma orienteerituses tulevikku võivad nad olla selle tähenduse teoks- saamise ning kõrgeima kohtumõistja tööriistadeks. Jõue- tult ja viljatult minevikku orienteeritud kontrrevolutsio-

nääridest saavad kohtualused, kes ei kahetse oma süüd ning selles seisundis mitte midagi ei mõista.

Objektiivsed ajaloolased võivad mõndagi selgitada allikakriitiliselt ning teisejärgulisi ajaloolisi põhjusi avastades, kuid revolutsiooni tähenduse mõistmist pole nad endale sihiks seadnudki. Tavaliselt räägivad nad teatud distantsi hoides, et revolutsioon oli paratamatu, mineviku poolt determineeritud, kuid selle tähenduse avastamine ei ole enam ajalooteaduse, vaid historiosooafia asi. Ent ka historiosooafia võib revolutsiooni tähenduse probleemile läheneda ainult religiooselt aluselt. Muuseum on ajaloofilosoofia teatud mõttes alati ajalooteoloogia, tal on alati teadlik või ebateadlik usuline alus. Religioosel historiosooafial aga on ilmtingimata apokalüptiline värving.

Ja nii avastabki kristlik religioosne historiosooafia, et revolutsioon tähendab ajaloosisest apokalüpsist. Apokalüpsis pole mitte ainult ilmutus maailma lõpust ja viimsepäevakohtust. Apokalüpsis on ka ilmutus lõpu alatisest ligiolekust ajaloos endas, ajas, mis on veel ajalooline, ilmutus kohtumõistmisest ajaloo üle ajaloo enda sees, tema ebaõnnestumiste paljastus. Meie patuses ja kurjas maailmas on katkematu astmeline areng osutunud võimatuks. Maailmas kumuleerub alati palju kurjust, palju mürke, pidevalt on toimumas kõdunemisprotsessid. Liiga tihti tuleb ette, et ühiskonnas ei leidu positiivseid, loovaid, uuendavaid jõude. Ja siis on möödapääsmatu kohtumõistmine ühiskonna üle, siis otsustatakse taevas, et revolutsioon on paratamatu, siis rebestub aeg, tuleb katkestus, tungivad sisse ajaloos irratsionaalsena näivad jõud, mis ülalt, mitte alt vaadatuna tähendavad Mõtte kohut mõttetuse üle, Ettehoorde toimimist pimeduses. Nii-suguse mõtte omistas revolutsioonile reaktionäär J. de Maistre³¹, kes polnud siiski päris puhtakujuline reaktionäär.

³¹ Vt J. de Maistre. «Considérations sur la France».

Revolutsioonil on ontoloogiline tähendus. See tähendus on pessimistlik, mitte optimistlik. Tähenduse avalikuks tegemine on suunatud nende vastu, kelle arvates ühiskond võib lõpmatuseni rahulikult ja muredeta eksisteerida isegi siis, kui sinna on kuhjunud hirmsaid mürke, kui seal valitsevad kurjus ja vale, mis väljastpoolt on varjatud ontlike vormidega ning mineviku ideaalkujutlustega. Raske on mõista neid kristlasi, kes peavad revolutsiooni tema vägivaldsuse ja verisuse pärast lubamatuks, tunnistades samal ajal sõja täiesti lubatavaks ja kõlbliselt õigustatuks. Sõda on veel vägivaldsem ning seal valatakse veel rohkem verd. Verine ja vägivaldne revolutsioon on patt, kuid patt on ka sõda, tihti veel suurem patt kui revolutsioon. Kogu ajalugu on suurel määral patune, verine ja vägivaldne. Kristlikul südametunnistusel on ajalooa raske leppida. See on kristliku teadvuse peamine paradoks. Kristlus on ajalooline nähtus, ta on Jumala ilmutus ajaloos, mitte looduses, ta tunnistab ajaloo mõtet. Ja samas pole kristlus kunagi ajalukku mahtunud, ta on alati olnud ajaloo poolt moonutatud, ta mõistab alati hukka ajaloo ebatõde ja ei luba ajalugu vaadelda optimistlikult. Sellepärast peabki ajalugu lõppema ja Jumala kohtu ette astuma, sest temas ei teostu Kristuse tõde. Revolutsioon on ajaloo väike apokalüpsis ning kohtumõistmine ajaloo sees. Revolutsioon sarnaneb surmaga, ta on minek läbi surma — patu paratamatu järele. Nii tuleb lõpp kogu ajaloole ja maailm tõuseb läbi surma minnes üles uueks eluks, niisamuti nagu ajaloo endas ja inimese individuaalses elus perioodiliselt saabub lõpp ja surm, et taassündida uuele elule. Sellest tuleneb revolutsiooni õudus ja jubedus, tema surmatoov ning verine kuju. Revolutsioon on patt ja patu tõend nagu sõdagi. Ent revolutsioon on ajaloo, kogu ajaloolise eksistentsi möödapääsmatu saatus. Revolutsioonis mõistetakse kohut ebatõde loonud kurjusejõudude üle, kuid kohut mõistavad jõud sünnitavad ise kurjust; revolutsioonis teevad

kurjusejõud ka head, sest headusejõud olid võimetus oma headust ajaloos realiseerima.

Kristlikus ajaloos on revolutsioonid alati olnud kohtumõistjaks ajaloolise ristiusu üle, kristlaste üle, kes olid Kristuse tõe reetnud ning kristlust moonutanud. Just kristlaste jaoks on revolutsioon mõtestatud ja nemad peavad kõige enam sellest aru saama, sest revolutsioon on väljakutseks kristlastele — ta tuletab neile meelde nende poolt teoks tegemata tõe. Ajaloo tunnistamine tähendab ka revolutsiooni tunnistamist, tema tähenduse tunnistamist katastroofilise katkestusena patuse maailma saatuses. Revolutsiooni mõtte täieliku eitamisega jõutakse paratamatult ka ajaloo eitamiseni. Aga revolutsioon on kohutav ja kole, ta on inetu ja vägivaldne nagu lapse sünd ning sünnitava ema piinad, ta on inetu ja vägivaldne allutatud nagu sündiv laps. Säärane on patuse maailma needus. Ja Vene revolutsiooni kohal on võib-olla rohkem kui üheski teises märgata Apokalüpsise kuma. Arutlused Vene revolutsiooni üle normatiivsest lähtepunktist, normatiivse religiooni, moraali, õiguse või majanduse seisukohast on naeruväärsed ja haledad. Revolutsioonitegijate tigidus on eemaletõukav, kuid revolutsiooni üle ei tohi otsustada ainult individuaalsest moraalist lähtudes.

Kahtlemata on Vene revolutsioon suguluses kõigi teiste revolutsioonidega. Kuid ta on ka eriline, ainukordselt toimunud ja originaalne revolutsioon, mille põhjustasid Venemaa ajalooptsessi omapära ning vene intelligentsi ainulaadsus. Mitte kusagil ei tule enam sellist revolutsiooni. Lääne kommunism on teistsugune nähtus. Esimestel revolutsiooniaastatel räägiti rahva hulgas tekkinud legendist bolševismi ja kommunismi kohta. Rahva teadvuses oli bolševism vene rahvuslik revolutsioon, metsiku rahvaliku stiihia tulvamine, kommunism aga pärit muulastelt, see on läänelik ja mittevenelik, ta surus rahva revolutsioonistiihia despootliku organisatsiooni küttesse ehk — kui väljenduda õpetatult — muutis irratsionaalse ratsionaalseks. See on väga iseloomulik legend, mis tun-

nistab vene rahva naiselikku loomust, keda on alati vägistatud talle võõra meheliku alge poolt. Nii tajus rahvas ka Peetrit. Vene revolutsioon, nagu muide iga teinegi revolutsioon, vabastas kaootilised jõud kütkeist, aheldades nad seejärel taas. Algul heidavad revolutsiooni poolt üleskihutatud rahvahulgad endalt kõik ahelad ning masside võimuletulek ähvardab kõike kaootiliselt lõhkuda. Kommunistlike ideede ja sümboolika abil distsiplineeriti ja organiseeriti rahvahulgad Vene revolutsiooni stiihias. Vaieldamatult osutas kommunism sellega teene Vene riigile. Venemaad ähvardava täieliku anarhia, anarhilise lagunemise peatas kommunistlik diktatuur, kes leidis loosungid, millele rahvas oli nõus alluma.

Keiserliku Venemaa roiskumine algas juba ammu. Revolutsiooni alguseks oli vana režiim täiesti kõdunenud, ammendunud ja hingetu. Sõda viis roiskumisprotsessi lõpule. Ei saa öelda sedagi, et veebruarirevolutsioon kukutas Vene monarhia, sest too kukkus ise, teda ei kaitsnud keegi, monarhial polnud pooldajaid. Rahva religioosused uskumused, mille najal monarhia püsis, hakkasid lagunema. 60. aastail intelligentsi vallanud nihilism hakkas tungima rahva sekka. Rahva hulgast võrsunud poolintelligents oli kindlalt ateistlik ja materialistlik. Tigetatud oli tugevam kui õilsameelsus. Kirik oli kaotanud oma juhtiva osa rahva elus. Kiriku allutatus monarhiale, usulise ühtsuse kadumine, vaimulikkonna madal kultuuritase — sellel kõigel oli saatuslik tähendus. Puudus organiseeriv vaimne jõud. Vene kristlus elas läbi sügavat kriisi. Fataalseks kajuks Venemaa saatuses oli Rasputin. Ta tuli rahva hulgast, kuulus nähtavasti hlõstide usulahku ning kahtlemata oli tal müstilisi võimeid. Räägiti, et võimete poolest võinuks ta olla *starets* ja pühak, kuid ta kasutas oma andeid kurjasti. Rasputinis oli kontsentreerunud vene elu kohutav pimedus. Tsaari suhted Rasputiniga on palju sügavam nähtus, kui tavaliselt arvatakse. Viimane Vene tsaar oli traagiline kuju, kellel tuli ränka hinda maksta dünastia poolt minevikus

tehtud kurja eest. Ta uskus siiralt tsaarivõimu müstilist tähendust. Lõhe tema ja rahva vahel, isoleeritus rahvast pani ta piinlema ning kannatama. Ta ihkas ühendust rahvaga. Tsaar ei puutunud üldse rahvaga kokku, teda eraldas rahvast kõikvõimsa bürokraatia müür. Aga samas oli tal müstiline kujutlus endast kui rahvatsaarist. Ning siis puutus ta Rasputini näol esmakordselt kokku rahvaga. See oli esimene inimene rahva seast, kes pääses otse keisrikotta. Tsaar ja eriti tsaarinna hakkasid uskuma, et Rasputin ongi rahvas. Rasputin kehastas neile rahvast ja tema usuelu. Oma valitsusaja traagilises sündmustikus otsis tsaar usult tuge, ihkas kiriku toetust. Kõrgemate vaimulike hierarhide poolt ta seda ei leidnud, sest need olid orjalikus sõltuvuses temast endast. Rasputin aga näis talle esindavat rahvalikku õigeusku, mis tsaarist otseselt ei sõltu ja võib talle toeks olla. Ning Rasputinisse kui õigeusklikku rahvasse klammerdudes allutasid tsaar ja väga mõjukas tsaarinna kiriku hlõst Rasputinile, kes hakkas piiskoppe ametisse nimetama. See oli kohutav alandus kirikule ja kompromiteeris täielikult monarhia. Intiimsete suhete tõttu keisrikojaga moraalselt laostunud külamees Rasputin häälestas lõplikult monarhia vastu isegi vene ühiskonna konservatiivsed aadliringkonnad. Sõja ajal, enne 1917. aasta veebruari olid kõik sotsiaalsed kihid — peale väikese osa kõrgemast bürokraatiast ning õukondlastest — kui mitte põhimõtteliselt monarhia vastu, siis igatahes monarhi ja eriti tsaarinna vastu. See oli dünastia lõpp. Minevikus oli monarhia Vene ajaloo ees ka teeneid ja oma positiivne roll. Kuid see roll oli minetatud juba ammu. Usuliselt põhjendatud Vene monarhia oli ülalt, Jumala poolt hukka mõistetud ning seda eelkõige kiriku ja rahva usulise elu kallal toimepandud vägivalla pärast, tsesaropapismi anti-kristliku idee pärast, kiriku ja monarhia vaheliste väärastunud sidemete pärast, valgustusvaenulikkuse pärast. See oli ka kiriku hukkamõist tema ajaloolisest küljest. Selle teema juurde naaseme viimases peatükis.

3.

Vene revolutsioon oli võimalik ainult agraarrevolutsioonina, mis toetus kõigepealt talurahva rahulolematusele ning tema vanale vaenule aadlisoost mõisnike ja ametnike vastu. Vene maarahval polnud veel kadunud mälestused pärisorjuse koledustest ja talupoegade inimväärikuse alandamisest. Talurahvas oli valmis oma isade ja esiisade eest kätte maksma. Privilegeeritud valitsevate klasside, peamiselt aadlike maailm, nende kultuur, kombestik, välimus, isegi keel oli talupojarahvale täiesti võõras, vaadeldav teise rassi, välismaalaste maailmana. Ainult agraarrevolutsioon, mis pole üksnes sotsiaalne ja majanduslik, vaid eelkõige ehk moraalne ning olustikuline, tegi Venemaal võimalikuks proletariaadi diktatuuri, õieti proletaarse idee diktatuuri, sest ülepea pole võimalik ei proletariaadi ega mingi muu klassi diktatuur. Sellest diktatuurist sai ka diktatuur talupoegade üle, mis tõi kaasa julma vägivalda nende kallal — sundkollektiviseerimise ja kolhooside loomise. Kuid talurahva kallal vägivallatsesid alamrahva hulgast tulnud omad inimesed, mitte enam härrased, privilegeeritud «siniverelised». Talupojale ei õelda enam «sina» ja kui õeldaksegi, siis võib ka tema vastu sinatada. Agraarrevolutsioon tähendab aadlike valitsemisele ja stiilile rajatud tsivilisatsiooni lõppu. Aadel ei olnud enam ammugi progressiivne seisus nagu XIX sajandi esimesel poolel, kui tema hulgast võrsusid niihästi suured kirjanikud kui revolutsionäärid. Pärast talurahva vabastamist aadel laostus ja tekkiv kodanlus hakkas teda kõrvale tõrjuma. Suurem osa maast kuulus talupoegadele. Kuid põllumajanduskultuuri madala taseme ja talupoegade ühiskondliku korraldamatuse tõttu oli olukord raske, talurahvas oli pidevalt rahulolematu ning unistas uuest korrast. Igapäevases elus kuulus võim «mõisahärrale» — kui mitte majanduslikult, siis moraalselt, feodalismi jäljed püsisid kuni 1917. a revolutsioonini. Ühiskonnakord oli endiselt seisuslik. Käputäiele magna-

tidele kuuluvate hiiglaslike latifundiumide olemasolu tekitas talurahva hulgas psühholoogilist ja moraalselt nõrdimust ning protesti, seda enam et tavaliselt vene härrased ise majapidamisega ei tegelnud. See on isegi valdavalt pigem psühholoogiline ja moraalne kui puhtmajanduslik küsimus. Vene talupojad on alati võõristanud rooma õiguse omandimõisteid. Talurahvas arvas, et maa kuulub Jumalale, s. t inimlikus mõttes mitte kellelegi. Maa omastamist aadlisoost mõisnike poolt on talupojad alati pidanud samasuguseks ebaõigluseks nagu pärisorjustki. Tänu külakogukonna olemasolule oli maa kollektiivne, kogukondlik valdamine vene rahvale, eriti suurvenelastele, alati omasem. Talurahvas unistas «mustast ümberjaotusest», s. t kogu maa ümberjagamisest talupoegade vahel. Varem usuti koguni, et seda teeb tsaar. Vastavalt talupoegade unistustele ja meeoludele nimetas narodnikute revolutsiooniline organisatsioon end 70. aastail «Mustaks Ümberjaotuseks». Vene kommunistlik revolutsioon teostaski selle «musta ümberjaotuse», võttes ära kogu maa aadlike ja eraomanike käest. Nagu iga suure revolutsiooni ajal, toimus ka Venemaal ühiskonnakihtide ja -klasside ümberpaigutus. Revolutsioon kukutas senised valitsevad ja juhtivad klassid ning tõstis etteotsa endised rõhutud ning alandatud rahvakihid — pinnast sügavalt ümber kündes viis ta läbi peaaegu geoloogilise pöörde. Revolutsioon vabastas varem kütkeis olnud tööliste ja talupoegade hulgad ajalugu tegema. Sellega on seletatav kommunismi erakordne aktualism ja dünaamilisus. Vene rahva hulgas tulid ilmsiks tohutud vitaalsed jõud, millel varem polnud võimalust end väljendada. Seejuures loomulikult langes kultuuritase, sest kõrgkultuuri luuakse alati kvalitatiiivse selektsiooni teel võrdlemisi kitsa eliidi ringis. Bolševikud tulid revolutsiooni kaudu võimule soerditena, nende näoilme oli vördjalik ja žestid ebardlikud. See inetus ei tulenenud mitte ainult sellest, et kommunistid ei kuulunud tollesse kihti, kus arendati välja ilumõistest lähtuvamaid kultuurivorme ja

maneere, vaid ka sellest, et kommunistides oli palju vihkamist, neimahimu, *ressentiment*'i, mis on alati olnud näotud, neil polnud üldse mingit stiili, nad olid välja kujunemata. Revolutsioonidel on alati olnud oma inetu külg. Ning need, kes tahavad eriti truuks jääda ilule, ei saa revolutsioonides liiga aktiivsed olla. Muuseas tõi bolševistlik mass siiski endaga kaasa teatud stiili — selleks on allakäinud sõja militaristlik stiil. See on üks Vene kommunistliku revolutsiooni peamisi tõukejõude. Retoorika ja teatraalsus, mida nii palju oli Prantsuse revolutsioonis, pole venelastele omased. Sellepärast ongi Vene revolutsioon jõhkram, kuid see võib ka olla tema eelis.

Suurel määral oli Vene kommunistlik revolutsioon tingitud sõjast. Nagu Marx ja Engels, omistas ka Lenin määratu tähtsuse sõjale kui kõige soodsamale hetkele kommunistliku revolutsiooniga eksperimenteerimiseks. Selles suhtes on kommunistid jahmatavalt kahetised, mis võib jätta mulje silmakirjalikkusest ja künismist ning mida nad ise nimetavad dialektiliseks suhtumiseks tegelikkusesse. Kas on keegi rohkem kui kommunistid väljendanud oma pahameelt imperialistliku sõja üle ning selle vastu protesteerinud? Just kommunistid, kes küll tollal ennast nõnda ei nimetanud, esindasid sotsiaaldemokraatide-internatsionalistide vasakut tiiba ja tahtsid sõda nurjata või tegid vähemalt näo, et tahavad. Ja seejuures võitsid just kommunistid sõja läbi Venemaal kõige rohkem, sõda tõi nad võidule. Sõja vastu protesteerivad kommunistid ehk sotsialistid-internatsionalistid nägid väga hästi ette, et maailmasõda saab neile ainult soodne olla. Ma ei arva, et neid võiks süüdistada ebasiiruses ja valelikkuses. See ebasiirus ja valelikkus on dialektiline. Marksism on üldse arvamusel, et headus teostub kurjuse ja valgus pimeduse kaudu. Niisugune on ju ka nende suhtumine kapitalismi, mis on suurim kurjus ja ebaõiglus ning samas hädavajalik tee sotsialismi võidule. Kapitalistlikes vabrikuis valmistatakse ette tulevast vägevast

inimsugu. Kommunistid ei tahtnud tegelikult sugugi, et sõda jääks tulemata, nad tahtsid vaid sisendada massidele mõtet, et sõda kapitalistlike riikide vahel ongi too koletu pahe, mis teeb võimalikuks ja paratamatuks ülestõusu tolle pahe vastu. Kommunism tahtis ja tahab sõda, kuid selleks, et rahvuste sõda muuta klasside sõjaks. Kõgu vene ja ülemaailmse kommunismi stiil pärineb sõjast. Kui sõda poleks olnud, oleks Venemaal ikkagi lõpuks revolutsioon tulnud, kuid hiljem ja teistsugune. Ebaõnnestunud sõda lõi bolševike võiduks kõige soodsamad tingimused. Venelased kalduvad oma iseloomult maksimalismi ja Vene revolutsiooni maksimalistlik loomus oli väga usutav. Vastuolud ja lõhestatus olid Venemaal saavutanud maksimaalse pinge. Ent üksnes sõjaline atmosfäär tekitas meil võiduka bolševismi tüübi, sünnitas uue, bolševikust võitja ja vallutaja tüübi. Just sõda koos oma kogemuste ja meetoditega muutis kiduraks ja mannetuks vene intelligendi tüübi. Sõjalised meetodid toodi üle oma maa siseellu. Päevavalgele ilmus uus, noore militariseeritud mehe tüüp. Erinevalt endisest intelligendist ei kannata ta habet, tema hoiak on sirge, samm kindel ja rühikas, ta näeb välja vallutajana, kes ei vali vahendeid ning on alati valmis vägivallatsema, ihkab pööraselt võimu ja vägevust, ei taha olla mitte ainult lammutaja, vaid ka ehitaja ning organiseerija. Ainult selliste — talupoegade, tööliste või poolintelligentide hulgast tulnud noormeestega võis teha kommunistlikku revolutsiooni. Seda ei saanud teha unistava, kaastundliku ja alati kannatusvalmi endise intelligendiga. Kuid ärgem unustagem, et Vene kommunistlik revolutsioon sündis õnnetuses ja õnnetusest, ebaõnnestunud sõja laostusest, aga mitte loomejõudude üliküllusest. Kummatigi on revolutsiooni eelduseks alati õnnetus, alati minevikhädade kumuleerumine. Selline on revolutsiooni fataalne iseloom. Pole midagi hirmsamat laostuvast sõjast, lagunevast armeest, pealegi hiiglaslikust, paljumiljonilisest armeest. Sõja ning sõjaväe hukkaminek tekitab kaost ja

anarhiat. Sellise kaose ja anarhia ees seisis Venemaa. Vana võim oli lõplikult kaotanud kõbelise autoriteedi. Sellesse võimu ei usutud ning sõja ajal langes tema autoriteet veelgi. Ei usutud valitsuse patriotismi, teda kahtlustati salajases poolehoius sakslastele ja soovis sõlmida separaatrahu. Pärast veebruaripööret võimule tulnud uus liberaal-demokraatlik valitsus kuulutas abstraktseid humaanseid printsiipe, abstraktse õiguse aluseid, kuid neis polnud mitte mingit organiseerivat jõudu ega masse nakatavat energiat. Ajutine Valitsus sidus oma lootused Asutava Koguga, hoides doktrinäärlikult kinni selle ideest, tahtis õilsaist tundeist kantuna jätkata laostumise, kaose ja anarhia atmosfääris sõda kuni võiduka lõpuni, ehkki sõdurid olid valmis rindelt minema jooksma ning muutma rahvuste sõja sotsiaalseks sõjaks. Ajutine Valitsus oli nii raske ja väljapääsmatus olukorras, et vaevalt tohib teda rangelt süüdistada ja hukka mõista. Kerenski oli revolutsionäär vaid revolutsiooni esimeses staadiumis. Mõõdukate, liberaalsete ja humaansete põhimõtetega inimesed ei saa revolutsiooni, eriti sõjast sündinud revolutsiooni stiihias mitte kunagi võidukad olla. Demokraatlikud printsiibid on sobivad rahu ajal ja ka siis mitte alati, kuid revolutsiooni ajal ei kõlba nad üldse. Revolutsioonilistel aegadel on võidukad äärmuslased — inimesed, kellel on kalduvusi ja võimeid diktatuuriks. Ainult diktatuur oli võimeline peatama täieliku laostumise, kaose ja anarhia võidukäiku. Mässavaile massidele tuli anda loosungid, mille nimel nad nõustusid organiseeruma ja distsiplineeruma, nad vajasisid sütitavaid sümboleid. Sel hetkel osutus Lenini poolt juba ammu ette valmistatud bolševism ainsaks jõuks, kes suutis peatada vana ühiskonna lagunemise ja asuda uue ühiskonna organiseerimisele. Ainult bolševism oli võimeline olukorda kontrollima, ainult tema oli vastavuses massiinstinktidega ning reaalsete suhetega. Ja demagogiliselt kasutas ta kõike seda ära.

Bolševism kasutas kõike, et võita. Ta kasutas ära liberaal-demokraatliku võimu jõuetuse ja selle sümbolika sobimatuse mässavate masside ühendamiseks. Ta kasutas objektiivset võimatust jätkata sõda, mille paatos oli lootusetult kaotsi läinud, kasutas sõdurite soovi sõda lõpetada ning propageeris rahu. Bolševism kasutas ära talurahva halva elujärje ning rahulolematuse ja andis kogu maa talupoegadele, purustades seega feodalismi ja aadlivõimu viimased jäänused. Ta kasutas vene despootlikku traditsiooni juhtida kõike ülalt ning kuulutas rahvale harjumatu demokraatia asemel välja diktatuuri, mis rohkem sarnanes endisele tsaarivõimule. Ta kasutas kodanlikule, kõiges sekulariseeritud ühiskonnale vastandliku vene hinge omadusi, selle religioossust, dogmatismi ja maksimalismi, sotsiaalse tõe ning maise Jumalariigi otsinguid, ohvrimeelsust ja kannatlikkust, kuid ühtlasi kasutas bolševism ka venelaste jõhkruise ja julmuse ilminguid ning vene messianismi, mis alati, ehkki eba-teadlikult, oli jäänud venelaste usuks Venemaa erilisusse. Ta kasutas lõhet rahva ja kultuursete kihtide vahel, rahva umbusku intelligentide suhtes, ning hävitas erilise vae-vata talle allumatu osa intelligentsist. Bolševism absorbeeris endasse nii intelligentliku sektantluse kui ka narodnikluse, muutes neid vastavalt uue ajastu nõuetele. Bolševism oli kooskõlas rooma õiguse omandimõistete ja kodanlike vooruste puudumisega vene rahva hulgas ning vene kollektivismiga, mil usulised juured. Ta kasutas patriarhaalse elukorralduse ning vanade uskumuste kokkuvarisemist. Vägivaldselt hakkas ta ülalt juurutama uut tsivilisatsiooni, nagu seda omal ajal oli teinud Peeter. Ta eitas inimvabadusi, noid kõrgema kultuurikihi privi-leege, millest rahvas ka varem midagi ei teadnud ega kavatsenudki nende eest võitlema hakata. Bolševism kuulutas kohustuslikuks tervikliku, totalitaarse maailma-vaate, valitseva usulise doktriini, mis vastas vene rahva harjumuspärasele vajadusele usu ja sümbolite järele, mis ta elu juhtisid. Vene hing ei kaldu skeptitsismi ning

skeptiline liberalism on talle täiesti võõras. Rahval oli oma hinges kõige lihtsam üle minna ühelt terviklikult usult teisele kogu elu haaravale ortodoksiale.

Venemaa tuli uusimasse aega otse keskajast, jättes vahele uusaja koos tolle sekulariseerimistega, erinevate kultuurialade diferentseerimisega, liberalismiga, individualismiga, kodanluse ja kapitalistliku majanduse võidukäiguga. Varises kokku vana Püha Venemaa ja tekkis uus, samuti sakraalne riik, inversne teokraatia. Toimus imetlust vääriv pööre. Päritolult ja olemuselt mittevenelik marksism võtab omaks veneliku, idamaise, peaaegu slavofiilse stiili. Punased kommunistid viivad täide isegi slavofiilide vana unistuse valitsuse üleviimisest Peterburist Moskvasse, Kremlisse. Ning vene kommunism kuulutab taas slavofiilide ja Dostojevski põlist ideed — *ex Oriente lux*. Moskva Kremlist kiirgab valgus, mis peab Lääne kodanliku pimeduse hävitama. Samal ajal loob kommunism despootliku ja bürokraatliku riigi, mis peab rahva kogu elu, tema ihu ja hinge üle valitsema kooskõlas Joann Julma ning tsaarivõimu traditsioonidega. Vene ümbertehtud marksism kuulutab poliitika ülemvõimu majanduse üle, riigivõimu voli muuta kuidas tahes maa majanduselu. Oma grandioossete, alati kogu planeeti hõlmavate plaanide tegemisel kasutasid kommunistid ära venelaste kalduvust fantaseerida ja luua teostatamatuid projekte, mida nüüd näis olevat võimalik realiseerida. Lenin tahtis hävitada härraslikkusest ja pärisorjusest tingitud venelikku laiskust, saada jagu Oblomovist, Rudinist ja liigsetest inimestest. See positiivne ettevõtmine tal nähtavasti õnnestus. Toimus metamorfoos: venelased amerikaniseerusid, sündis uut tüüpi praktiline inimene, kelle unistused ja fantaasiad kandusid üle tegudesse, ehitamisse, tehnikasse, uut tüüpi bürokraatiasse. Kuid ka siin andis end tunda vene hinge eripära ning rahvalikud uskumused said uue suuna. Vene talupoeg kummardab praegu masinat nagu tootemit. Lääne inimeste jaoks nii tavaline, proosaline ja igapäevane asi

nagu tehnika omandab venelaste käes müstilise tähenduse ja sellega seostatakse peaaegu kosmilise ümberkorralduse plaane. Minu arvates on vene kommunism täiesti seletatav nähtus, kuid seletus ei ole õigustus. Ennekuulmatut türanniat esindav nõukogude kord on kõlbeliselt hukkamõistetav, seletatagu teda kui palju tahes. On häbiväärne ja teotav, et kommunistliku revolutsiooni esimene kõige täiuslikumalt organiseeritud asutus on GPU (varem Tšeka), s. t riikliku politsei aparaat, mis on vana režiimi sandarmeeriast võrreldamatult türanlikum ega jäta puutumata isegi kirikut. Kuid nõukogude võimu türannia ja julmus ei tulene ilmtingimata kommunismi sotsiaalsest ja majanduslikust süsteemist. Kommunistlikku majandust on ka võimalik ette kujutada inimlikkusega ja vabadusega ühendatuna. Aga see eeldab teistsugust vaimu ja teistsugust ideoloogiat.

4.

Vene kommunistlik riik on praegu ainus maailmavaatelisele diktatuurile, kogu rahvale kohustuslikuks tehtud ortodokssele doktriinile toetuv totalitaarset tüüpi riik maailmas. Venemaal võttis kommunism äärmise etatismi vormi, mis on haaranud oma raudsete pihtide vahele kogu elu tohutus riigis, ning kahjuks on see kooskõlas vene riikluse vanade traditsioonidega. Endise Vene autokraatliku monarhia juured olid rahva religioossetes uskumustes, ta teadvustas ja õigustas end teokraatiana, pühitsetud riigina. Uus Vene kommunistlik riik on samuti autokraatlik, temagi juured on rahva uskumustes, tööliste ja talupoegade massi uutes uskumustes, ka tema teadvustab ja õigustab end kui pühitsetud riiki, inversset teokraatiat. Vene vana monarhia toetus ortodokssele maailmavaatele ja nõudis selle omaksvõtmist. Vene uus kommunistlik riik toetub samuti ortodokssele maailmavaatele ja nõuab selle tunnustamist veel suurema sundusega. Pühitsetud riik on alati maailmavaateline dik-

tatuur, nõuab alati ortodokssust, kihutab alati eemale ketsereid. Riigi aluseks olev totalitaarsus, tervikliku usu nõue, on kooskõlas rahva sügavate usulis-sotsiaalsete instinktidega. Nõukogude kommunistliku riigi konstruktioon on väga sarnane õigeusklikule Moskva riigile. Ta on samamoodi kägistav. XIX sajand ei olnud Venemaal terviklik, see oli kahestumise, vabade otsingute ja revolutsiooni sajand. Revolutsioon rajas totalitaarse kommunistliku riigi ja selles riigisustus revolutsiooniline vaim ning kadusid vabaduse otsingud. Selles riigis toimub kogu rahva riiklikule usuõpetusele allutamise eksperiment. Vene etatismi inversseks küljeks on alati olnud vene anarhism. Omal ajal kasutas kommunistlik revolutsioon anarhistlikud instinktid ära, kuid jõudis lõpuks välja äärmusliku etatismi, surudes maha kõik vene anarhistlike instinktide ilmingud.

Vene rahvas ei ole teostanud oma messianistlikku ideed Moskvast kui Kolmandast Roomast. XVII sajandi usulõhe näitas, et Moskva riik ei ole Kolmas Rooma. Kõige vähem teostus Kolmanda Rooma idee muidugi Peterburi impeeriumis. Vene rahva messianistlik idee omandas kas apokalüptilise või revolutsioonilise kuju. Ja siis sündis vene rahva saatuses ime. Kolmanda Rooma asemel õnnestus Venemaal teoks teha Kolmas Internatsionaal ja see võttis üle paljud Kolmanda Rooma tunnused. Ka Kolmas Internatsionaal on pühitsetud riik, ka tema rajaneb ortodokssel usul. Lääs ei saa kuidagi aru sellest, et Kolmas Internatsionaal polegi internatsionaal, vaid vene natsionaalne idee. Ta on vene messianismi transformatsioon. Kolmanda Internatsionaaliga ühinenud Lääne kommunistide roll on alandav. Nad ei mõista, et Kolmandasse Internatsionaali astudes ühinevad nad vene rahvaga ja teostavad tolle messianistlikku missiooni. Ma kuulsin, kuidas üks prantsuse kommunist rääkis oma partei koosolekul Prantsusmaal: «Marx ütles, et töölistel pole isamaad, ja siis oli see õige, kuid praegu enam ei ole, sest töölistel on isamaa — see on Venemaa, see on

Moskva, ja töölised peavad oma isamaad kaitsma.» See on täiesti õige ning võinuks kõikide teadvusse jõuda. Toimus see, mida Marx ja Lääne marksistid ei võinud ette näha, toimus otsekui kahe messianismi — vene ja proletaarse — samastumine. Vene töolis-talupoeglik rahvas on proletariaat ning kogu maailma proletaarlased prantslastest hiinlasteni saavad venelasteks, maailma ainsaks rahvaks. Ning seda töölislikku ja proletaarset messianistlikku teadvust saadab peaaegu slavofiilne suhtumine Läände. Läänest on tehtud kodanluse ja kapitalismi võrdkuju. See fakt, et kommunismi teostatakse vaid ühel maal, Venemaal, ning et seda kommunistlikku riiki ümbritsevad kodanlikud ja kapitalistlikud riigid, põhjustas vene kommunismi natsionaliseerumise, mida kõik tunnistavad. Ainult ühel maal toimuva kommunistliku revolutsiooniga kaasnevad paratamatult natsionalism ja natsionalistlik välispoliitika. Me näeme näiteks, et Nõukogude valitsust huvitavad praegu palju rohkem sidemed Prantsusmaa valitsusega kui prantsuse kommunistidega. Ainult Trotski on jäänud internatsionalistiks, ta väidab endiselt, et kommunism ühel maal pole teostatav, ja nõuab maailmarevolutsiooni. Seetõttu osutus ta tagandatuks, tarbetuks ja sobimatuks kommunistliku revolutsiooni konstruktiivsel rahvuslikul perioodil. Nõukogude Venemaal räägitakse praegu sotsialistlikust isamaast, mida tahetakse kaitsta, mille nimel ollakse valmis ohverdama elu. Kuid sotsialistlikuks isamaaks on ikka toosama Venemaa, kus võib-olla esmakordselt on tekkimas üldrahvalik patriotism. See on positiivne tõik, kuid natsionalism võib võtta ka negatiivse kaju. Oht Saksamaa ja Jaapani poolt tugevdab vene patriotismi. Nõukogude Venemaa sõjaline lüüasaamine oleks kaotuseks ka kommunismile, ülemaailmsele ideele, mida kuulutab vene rahvas.

Paljusid Lääne inimesi jahmatav viisaastakuplaan on tegelikult väga elementaarne ja proosaline asi. Venemaa oli tööstuslikult mahajäänud maa. Seda oli vaja iga hinna eest industrialiseerida. Läänes toimus tööstuslik areng

kapitalismi tähe all ja Marxi järgi peabki nii olema. Kuid Venemaa industrialiseerimine peab toimuma kommunismi tähe all. Kommunistliku režiimi puhul saab industrialiseerimist teostada ainult entusiastlikult, muutes tööstuse arengu proosalisest poeetiliseks, kainest reaalsusest müstikaks, luues müüdi viisaastakust. Kuid kõike seda ei teostata mitte ainult entusiasmi, poeesia, müstika ja müüdilooma, vaid ka GPU ning terrori abil. Rahvas on pandud pärisorjuslikku sõltuvusse riigist. Ülemineku- perioodi kommunistlik kord on pärisorjus. Arvan erinevalt Marxist ja kodanlikust poliitökonoomiast, et tööstuslik areng on ka kommunistlikus riigis täiesti võimalik. Ka vana režiimi ajal arendati Venemaal kapitalistlikku tööstust valitsuse sunnivahendite abiga. Muutumatud majandusseadused on kodanliku poliitökonoomia väljamõeldis. Selliseid seadusi pole olemas. Marksism tegi need seadused pihuks ja põrmuks, ehkki mitte lõplikult. Venemaa industrialiseerimine kommunistliku režiimi all vajas uue motivatsiooni andmist tööle, uut psüühilist struktuuri, uut kollektivistlikku inimest. Uue psüühilise struktuuri ja uue inimese loomiseks tegi vene kommunism tohutuid jõupingutusi. Psühholoogiliselt saavutas ta enam kui majanduslikult. Tekkis uus noor põlvkond, kes oli võimeline vaimustusega pühenduma viisaastakuplaani elluviimisele, kes ei mõistnud majandusliku arengu ülesandeid mitte isiklikust huvist lähtudes, vaid kui ühiskonna teenimist.

Venemaal oli seda kergem teha kui Läänes, kus kodanlik psühholoogia ja kapitalistlik tsivilisatsioon olid sügavalt juurdunud. Juba vana režiimi ajal oli ebaausal teel rikastunud ning miljonäriks saanud vene kaupmees valmis oma patte üles tunnistama, ta võis härdalt anuda andestust ning helgemail minuteil unistada teistsugusest elust, näiteks palverännakust või kloostriiseminekust. Seetõttu oli isegi too kaupmees kehv materjal lääne-euroopaliku kodanluse tekkimiseks. On võimalik, et kodanlik mentaliteet ilmub Venemaale just pärast kommunist-

likku revolutsiooni. Vene rahvas ei ole kunagi olnud kodanlik, tal puuduvad kodanlikud eelarvamused, ta ei ole kummardanud kodanlike voorusi ja norme. Ent Nõukogude Venes on kodanlikustumise oht väga suur. Vene rahva usulisest energiast on saanud kommunistliku noorsoo entusiasm sotsialistlikus ülesehitustöös. Kui see religioosne energia lõplikult ära kulub, siis on lõpp ka entusiasmil ning tuleb ilmsiks ka kommunismi ajal täiesti võimalik omakasupüüdlikkus.

Ent viisaastakuplaan ei loo siiski sotsialismiriiki, tema tulemuseks on riigikapitalism. Ei peeta tähtsaks tööliste huve, ülimateks väärtusteks ei tunnistata inimest ega inimese tööd; ülimateks väärtusteks on riigi võimsus ja majanduslik vägevus. Stalinistliku perioodi kommunismi võib põhjendatult pidada Peeter Suure tegevuse jätkamiseks. Nõukogude võim pole mitte ainult sotsiaalse õigluse elluviimisele pretendeeriva kommunistliku partei võim, ta on ka riik, ja nii nagu iga riik oma objektiivses olemuses, on ta huvitatud enda ja oma majandusliku arengu kaitsest, ilma milleta võib võim langeda. Iga võimule on omane enesesäilitamise instinkt, ja sellest võib saada võimu peamine siht. Stalin on aasialik, idamaist tüüpi riigitegelane. Stalinism, s. t ülesehitusperioodi kommunism, kujuneb märkamatult ümber omamoodi vene fašismiks. Tal on olemas kõik fašismi tunnused: totalitaarne riik, riigikapitalism, natsionalism, juhikultus ja selle alusmüüriks olev militariseeritud noorsugu. Lenin ei olnud veel diktaator selle sõna kaasaegses tähenduses. Stalin on aga juba nüüdisaegne fašistlik juht ja diktaator. Objektiivselt võttes on praegu Venemaal toimuv protsess integreerumine ja vene rahva koondamine kommunismi lippude alla.

Ideoloogilises mõttes on mu suhtumine nõukogude võimu eitav. See võim on end määrinud metsikuste ja ebainimlikkusega, ta on üleni verine ja hoiab rahvast kohutava surve all. Kuid antud hetkel on see võim ainuke,

mis mingilgi moel suudab kaitsta Venemaad teda ähvardavate ohtude eest. Nõukogude võimu äkiline kukutamine oleks Venemaale ohtlik ja ähvardaks anarhiaga, kui pole olemas organiseeritud jõudu, kes suudaks võimule tulla mitte kontrrevolutsiooni teostamiseks, vaid loovaks tegevuseks, mis lähtuks revolutsiooni sotsiaalistest tulemustest. Õeldu kehtib nõukogude autokraatia kohta, aga sedasama oleks võinud öelda ka autokraatliku monarhia kohta. Venemaal ei võrsu mitte ainult kommunistlik, vaid ka nõukogude patriotism, mis kujutab endast lihtsalt vene patriotismi. Ent suure rahva patriotism vajab usku selle rahva suurde ja ülemaailmsesse missiooni, muidu saab temast suletud ning globaalsete perspektiivideta provintsilik natsionalism. Vene rahva missiooni teadvustatakse sotsiaalse tõe teostamisena inimühiskonnas, ja mitte ainult Venemaal, vaid ka kogu maailmas. See on kooskõlas vene traditsioonidega. Kuid seejuures on kohutav, et sotsiaalse tõe teostamise katse assotsieerub vägivaldaga, roimade, julmuse ja valega, hirmsa valega. Üksnes nõukogude kohtuprotsesside näotud instseneeringud, kus kõik kohtualused ühtede ja samade sõnadega oma süüd kahetsevad, võivad sisendada tülgestust kogu süsteemi vastu.

5.

Oma iseloomu ja toimumistingimuste erilisuse tõttu oli Vene revolutsioon niisugune, et ideoloogiliselt võis temaga vastavuses olla ainult väga tugevasti transformeeritud marksism, mida oli muudetud just determinismile vastupidises suunas. Marksismi oli kasutatud tõesutamaks, et proletaarne sotsialistlik revolutsioon pole Venemaal võimalik. Kui kogu sotsiaalne protsess tõesti oleks majanduse poolt determineeritav, siis tuleks majanduslikult mahajäänud Venemaal enne ära oodata kapitalistliku tööstuse areng ja arvesse tuleks ainult kodanlik, mitte proletaarne revolutsioon. Nii kõneleb sotsialistlik determinism. Kuid Vene revolutsiooni käik tõendab, et

kõik pole majanduse poolt determineeritud. Ja Venemaal ongi ilmunud uus, marksistlik-leninlik filosoofia. Jätkuvalt peab see end marksismiks, kuid juba proletaarsete revolutsioonide aegseks marksismiks. Marxi elu möödus kodanlikus ja kapitalistlikus ühiskonnas, kus majandus tõepoolest determineeris kõike ning vabadus polnud veel vallandunud. Ent Marx ja Engels õpetasid, et enne toimub hüpe paratamatuse riigist vabaduse riiki ja alles siis algab tõeline ajalugu, milles inimene — muidugi sotsiaalne inimene — pole enam majanduse poolt determineeritav, vaid hakkab ise determineerima majandust. Vene kommunistide jaoks on see aeg kätte jõudnud, nii tunnevad nad ise. Oma arvates nad juba ongi vabaduse riigis, ei ela enam kapitalistlikus maailmas, vaid proletaarsete revolutsioonide stiihias, mida Marx ei tundnud. Ja majandusest nad ei sõltu, kapitalismi areng pole neile hädavajalik, nad korraldavad ise oma revolutsioonilise aktiivsusega majandust just nii, nagu tahavad. Nad tunnevad, et oma revolutsioonilise aktiivsusega ei või nad muuta mitte ainult Venemaad, vaid kogu maailma. Ja noor nõukogude filosoofia püüab dialektilist materialismi uut moodi tõlgendada. Põhiliseks on seejuures saanud isearenemise kategooria.³²

Arengu põhjus on sisemine, mitte väline, väliskeskonnast tulev tõuge, nagu arvab mehaaniline materialism. Materiaal on tõeline vabadus, tema sisemuses peitub keskkonda muutva aktiivsuse läte. Vaimu omadused — vabadus, aktiivsus, mõistus — kantakse üle mateeriale, mis tähendab mateeria spiritualiseerimist. Nõukogude filosoofilises ja sotsialistlikus kirjanduses korrutatakse pidevalt, et peamiseks ei ole «tootlikud jõud», s. t majanduse areng, küll aga «tootmissuhted», s. t klassivõitlus ja proletariaadi revolutsiooniline aktiivsus. See viimane on keskkonnast ja majandusest sõltumatu ise-

³² Vt «Исторический материализм». Filosoofia Punase Profesuuri Instituudi autorite kollektiiv Goltsevitši toimetusel, 1931.

arenemine, mis teeb ümber keskkonna ning kujundab omatahtsi majandust. Sooviks on luua aktivismi filosoofia, mida on mehaanilise ja majandusliku materialismiga väga raske kokku sobitada. Prometheusest ja teistest titaanidest inspireeritud aktivismifilosoofia on loomulikult spiritualism nagu Fichtelgi, mitte materialism. Kuid vaimust on nõukogude filosoofias keelatud rääkida, pühitsetud sümboliks jääb endiselt materia. Sellepärast tuleb materiale omistada aktiivse vaimu olemus, mida püütaksegi teha loogikat ja filosoofilist terminoloogiat vägistades. Materialismist on märkamatuks saanud omapärane idealism ja spiritualism. Tõuke selliseks pöördeks andis Marx ise, eriti varane Marx, nagu ma juba mainisin, oma õpetusega inimese asjastumise illusioonidest kapitalismis. Dialektiline materialism on nõme sõnaühend. Aatomite pörkumistest koosneval materiaal ei saa olla dialektikat. Dialektika eeldab Logose, dialektilises arengus avaneva tähenduse olemasolu, dialektika saab olla ainult mõttel ja vaimul, aga mitte materiaal. Dialektiline materialism on sunnitud uskuma Logose olemasolu materiaal enesel, materiaalsete tootlike jõudude arengu käigus avanevat tähendust, s. t irratsionaalsete protsesside ratsionaalsust. Nõukogude filosoofia on teisitimõtlevaid ketsereid paljastav ja ekskommunitseeriv riiklik ortodoksne filosoofia. Tema ortodokssus seisneb dialektilise materialismi tunnustamises filosoofia pealiinina. Hereesiad pooldavad materiaat ilma dialektikata või siis dialektikat ilma materiaata. Esimene on Buhharini ja mõningate loodusteadlaste mehhanistlik materialism, teist esindab idealismi kalduv Deborin.

Dialektika tunnustamine on vajalik, see ongi materialismi juurutamist jätkav revolutsiooniline ja aktuaalsetlik filosoofia. Loogiliselt pole see võimalik, kuid psühholoogiliselt hädavajalik. Ortodoksne dialektiline materialism, mis usub isearenemise ja revolutsioonilise proletariaadi vabaduse võimalikkust, on kommunistliku partei keskkomitee poolt seadustatud. Kõrgeim kohtu-

mõistja filosoofia tõesuse üle on Stalin, kellel puudub igasugune filosoofiline kultuur, kes taipab filosoofiast vähem kui noored nõukogude mõtteteadlased — nende hulgas on ka teadjaid mehi. Ka Hitler kuulutatakse samal moel kohtunikuks filosoofiliste tõdede üle. Selline on maailmavaateline diktatuuri ja sellele rajatud autoritaarse korra olemus. Nõukogude filosoofia on sotsiaalse titaanluse filosoofia. Titaaniks pole siin indiviid, vaid sotsiaalne kollektiiv. See kollektiiv on kõikvõimas. Ta ei pruugi hoolida isegi loodusseadustest, mille muutumus kuulutatakse kodanliku teaduse ja filosoofia pärisosaks. Plehhanovi, Kautsky ja menševike marksistlik filosoofia kuulutatakse kodanlikuks ning valgustuslikuks. Nõukogude filosoofia on XVIII sajandi valgustusliku materialismi vastand. Valgustava mõtte ja mõistuse areng pole talle tähtis, kõik oleneb eksalteerunud tahtest, revolutsioonilisest titaanlikust tahtest. Filosoofia ei tohi piirduda maailma tunnetamisega, ta peab maailma ümber tegema ja uut maailma looma. Teoreetilise mõtte eristamine omaette sfääriks, teadlaste ja akadeemikute kasti loomine, on omane kodanlikule maailmale. Teoreetiline mõistus tuleb ühendada praktilisega. Filosoofia tuleb ühendada tööga ja ühiskonna ülesehitamisega, mida ta peab teenima. Nõukogude filosoofia kuulub viisaastakuplaani. Tõde, ka absoluutset tõde, saab tunnetada ainult aktiivsuses, võitluses ja töös. Revolutsioonilise tahte titaanlik eksalteerumine eeldab, et on olemas reaalne maailm, mille kallal pannakse toime tema muutmise akt. See on paratamatu realistlik oletus, mida tingimata tahetakse pidada materialistlikuks. Teadvus on määratud olemise poolt ja toimub olemises. Kuid olemisest mõeldakse nagu materiaalsest ja materiast peaaegu nagu spirituaalsest. Nõukogude Venemaal aastaid kestvais ja hiljem üllitatavais filosoofilistes vaidlustes arutatakse küsimusi pigem ortodokssuse ja ketserluse kui tõe ja vale vaatepunktist, seega on need väitlused pigem teoloogilised kui filosoofilised.

Titaanluse filosoofia eeldab muutust vabaduse mõistmises. Marksism-leninism ehk proletaarsete revolutsioonide ajastu dialektiline materialism on vastavuses vabaduse uue mõistmisega. Ja tõepoolest erineb kommunistlik vabaduse mõistmine tavalistest arusaamadest väga. Sellepärast ongi vene kommunistid siiralt hämmastunud, kui neile öeldakse, et Nõukogude Venemaal pole vabadust. Räägitakse, kuidas üks nõukogude noormees olevat sõitnud mõneks kuuks Prantsusmaale, et pärast Nõukogude Venemaale tagasi pöörduda. Külaskäigu lõppedes küsitud temalt muljeid Prantsusmaa kohta. Ta vastanud: «*Sellel maal puudub vabadus.*» Küsija vaielnud imestusega vastu: «*Mis te räägite, Prantsusmaa on vaba maa, igapäev on vabadus mõelda, mida tahab, ja teha, mida soovib. Just teil pole vabadust.*» Seejärel esitanud noormees oma arusaamise vabadusest: Prantsusmaal polevat vabadust ja nõukogude noormees vaevelnud sellepärast, et seal ei saa elu muuta, pole võimalik uut elu ehitada; niinimetatud vabadus olevat selline, et jätab kõik endiseks, iga päev sarnaneb eelmisega, valitsusi võib iga nädal kukutada, aga see ei muuda midagi. Seepärast on Venemaalt tulnud Prantsusmaal igav. Kommunistlikul Nõukogude Venemaal olevat aga tõeline vabadus: iga päev on võimalik muuta Venemaad ja koguni terve maailma elu, kõike saab ümber ehitada, ükski päev ei sarnane teisega. Iga noor võib end tunda uue maailma loojana.

Maailm on muutunud plastiliseks ja teda saab ümber vormida. Just see on noortele suurimaks kiusatuseks. Igaüks tunneb, et võtab osa üleilmse tähtsusega ühisest tegevusest. Elu sisuks pole võitlus eksistentsi eest, vaid võitlus maailma ümberkorraldamise eest. Siin ei mõisteta vabadust mitte valikuvabadusena, mitte kui vabadust pöörduda paremale või vasakule, vaid elu aktiivse muutmisenä, mitte individuaalse, vaid sotsiaalse inimese poolt sooritatava aktina pärast valiku tegemist. Valikuvabadus killustab ja nõrgendab energiat. Tõeline loov vabadus saavutatakse pärast seda, kui valik on tehtud ja inimene

liigub kindlas suunas. Ainult niisugust vabadust — elu kollektiivse ülesehitamise vabadust kommunistliku partei pealiini järgi — tunnistatakse Nõukogude Venemaal. Just selline vabadus on aktuaalne ja revolutsiooniline. Prantsuse vabadus on konservatiivne, takistab ühiskonna sotsiaalset ümberkorraldamist, see on kahanenud igäihe sooviks, et teda rahule jäetaks. Muidugi tuleb vabadust mõista ka loomingu- ja energiana, maailma muutva toimingu- ja tegevust, mis eelneb sellele toimingu- ja tegevusele, sellele loomeenergia realiseerimisele, siis jõutakse paratamatult südametunnistuse- ja mõttevabaduse eitamiseni. Ja me näemegi, kuidas neid vabadusi kommunistlikus Vene riigis täielikult eitatakse. Vabaduse mõiste kuulub seal ainuüksi kollektiivsesse, mitte personaalsesse teadvusse. Isiksus sõltub sotsiaalsest kollektiivist, tal enesel ei ole südametunnistust ega teadvust. Isiksuse vabadus seisneb üksnes kohanemises kollektiiviga. Kuid kollektiiviga kohanenud ja sellega ühte sulanud isiksus omandab tohutult suure vabaduse kogu ülejäänud maailma suhtes. Südametunnistuse-, eelkõige usulise südametunnistuse vabadus eeldab, et isiksusel on ühiskonnast sõltumatu vaimne alge. Kommunism sellise alge olemasolu muidugi ei tunnista. Järgmises peatükis näeme, et kommunism ei tee vahet keisri riigi ja Jumala riigi vahel, ta samastab need. Sellepärast on materialismist lähtuvas kommunismis isiksuse mahasurumine paratamatu. Revolutsiooniline kommunistlik moraal on konkreetse elava inimese, ligimese suhtes paratamatult halastamatu. Üksikisikus nähakse kommunistliku ühiskonna ülesehitamiseks vajalikku tellist, ta on üksnes vahend.

Kommunism tunnistab igati tervet, õiget ja kristlusega kooskõlas olevat arusaama, et inimese elu olgu pühendatud isikuvälise, kõrgemat tervikut silmas pidava eesmärgi, aga mitte iseenda teenimisele. Kuid see õige idee väärastub, kui eitatakse üksikisiku iseseisvat väärtust, tema eneseväärikust ja vaimset vabadust. Veel on

kommunismis olemas õige idee, et inimesed üheskoos on seatud korraldama ja organiseerima sotsiaalset ning kosmilist elu. Ent seegi idee, mis radikaalseima väljenduse leidis kristliku mõtleja N. Fjodorovi töödes³³, muutus vene kommunismis peaaegu maniakaalseks, tehes inimesest revolutsiooni tööriista ja vahendi. Kõigi nende persioonide põhjuseks pole mitte niivõrd kommunismi sotsiaalne ja majanduslik süsteem, kuivõrd tema vaimne väärus. Vaimu vabadust ei saa eitada majandus, mis vaimu suhtes on võimetu, vaid teine vaim, vabadust vaenav vaim. Kommunismi sõjakas vaimuvaenulik materialism on vaimuga, mitte mateeriaga seotud nähtus, ta on väära vaimu suundumus. Kommunistlik majandus võib iseendast olla neutraalne. Kristluse, vaimsuse ja vabaduse vaenlaseks on kommunistlik religioon, mitte kommunistlik majandus. Tõde ja vale on kommunismis nii segamini aetud just sellepärast, et kommunism pole mitte ainult sotsiaalne, vaid ka vaimne fenomen. Idee klassideta ühiskonnast, kus igaüks teeb tööd teiste ja kõigi üleisikulise eesmärgi nimel, ei sisalda Jumala, vaimu ega vabaduse eitust — vastupidi, see idee on kristlusega rohkem kooskõlas kui kodanliku kapitalistliku ühiskonna aluseks olev idee. Kuid selle idee ühendamisel vaimu ja vabadust eitava väära maailmavaatega on saatuslikud tagajärjed. Just nimelt kommunismi religioosne iseloom, just kommunistlik usk teeb ta religiooni- ja kristlusevastaseks. Kommunistlik riik ja ühiskond pretendeerivad totalitaarsusele. Ja see ongi peamine vale. Totalitaarne saab olla ainult Jumala riik, keisri riik on alati partikulaarne. Kommunistid teevad keisri riigist Jumala riiki täpselt samuti nagu saksa natsionaalsotsialistidki, ainult veel järjekindlamalt ja radikaalsemalt. Ning paratamatult kutsub see esile vaimse võitluse. Tehakse saatuslik viga, kui seda vaimset võitlust iseloomustatakse kui sotsiaalset võitlust, mis kaitseb vana kapitalistlikku ja kodanlikku

³³ Vt H. Федоров. «Философия общего дела».

ühiskonda või vana režiimi. See muudab jõuetuks võitluse kommunismi vale vastu. Kogu maailm liigub vanade kapitalistlike ühiskondade likvideerimise, neid inspireerinud vaimust vabanemise suunas. Liikumine avaralt, mitte doktrinäärsest tõlgendatava sotsialismi poole on ülemaailmne protsess. See üleilmne murrang uue ühiskonna suunas, mille lõplik kuju pole veel selgunud, toimub üleminekustaadiumide kaudu. Üheks niisuguseks üleminekujärguks on piiratud ja reguleeritav riigikapitalism. Üleminek on raske ja sellega kaasneb riigi absolutiseerimine. Nõukogude Venemaal on selle sotsialismieelse arengustaadiumi jaoks väga soodsad vanad absolutistliku riigi traditsioonid. Venemaal toimuv on elementaarne — kirjaoskamata töölise ja talupoegade masse püütakse elementaarselt tsiviliseerida. Selles pole midagi spetsiifiliselt kommunistlikku. Kuid tsiviliseerimisprotsessis asendatakse masside senine usulis-kristlik sümbolika marksistlik-kommunistlikuga. Ebanormaalne ja haiglane on see, et masside tsiviliseerimisega kaasneb vana vene intelligentsi täielik hävitamine. Revolutsioon, millest intelligents alati unistas, tegi lõpu talle endale. Selle põhjuseks oli Venemaa ammune ajalooline lõhestumine, vene intelligentsi sajandipikkune eraldumine rahvast, samuti kommunistide võidu taganud häbitu demagoogia. Intelligentsi hävitamine tõi kaasa intelligentsete jõudude tohutu nappuse. Kui vene kommunismi vaadelda sügavamalt, vene ajaloolise saatuse valguses, siis on ta deformatsioon vene ideest — sõja ja laostumise atmosfääris vördjaliku kuju võtnud vene ideest — vene messianismist, universalismist ning venelikest tõeriigi otsingutest. Vene kommunism on vene traditsioonidega seotud palju rohkem, kui tavaliselt arvatakse, ta on seotud niihästi heade kui ka väga halbade traditsioonidega.

(Järgneb)

CONTENTS

Energy, entropy, environment: Why is environment protection also objectively difficult	<i>Karl Rebane</i>	451
The Vicissitudes of Three World Views and the Confusion of Realms	<i>Daniel Bell</i>	469
Red fly agaric in animistic and shamanistic cultures	<i>Maret Saar</i>	502
***	<i>Anselm Hollo</i>	527
«The absurd time» and three deaths: On a poetic cycle by Bernard Kangro	<i>Hasso Krull</i>	530
On the birth of Greek philosophy and world of thought	<i>Mait Kõiv</i>	538
On the laws forming political liberty in connection with the constitution	<i>Charles de Montesquieu</i>	565
«Serious Vilde» on Utopia and Estonia	<i>Eduard Vilde</i>	587
Old Tartu	<i>Ott Kangilaski</i>	596
Review: Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? Mit Beiträgen von Rolf Ahmann, Heino Arumäe, Armin Heinen, Jörg K. Hoensch, Kalervo Hovi, Erwin Oberländer und Gert v. Pistohlkors. Herausgegeben von Erwin Oberländer. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1989.	<i>Rein Helme</i>	626
Review: Paul Alvre. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 23.) Tallinn, Valgus, 1989.	<i>Kristiina Ross</i>	629
Editorial note. Summaries		635
The origins and significance of Russian Communism. V	<i>Nikolai Berdyayev</i>	641

СОДЕРЖАНИЕ

Энергия, энтропия, жизненная среда: Сложность защиты среды по объективным причинам	<i>Карл Ребане</i>	451
Перелом в трех мировоззрениях и смешение разных сфер	<i>Даниель Белл</i>	469
Красный мухомор в анимистическо-шаманистских культурах	<i>Maret Saar</i>	502
***	<i>Anselm Hollo</i>	527
«Абсурдное время» и три смерти: Об одном стихотворном цикле Бернарда Кангро	<i>Хассо Крулль</i>	530
О зарождении греческой философии и способе мышления древних греков	<i>Майт Кыйв</i>	538
О законах, которые формируют политическую свободу в связи конституцией	<i>Шарль де Монтескье</i>	565
«Серьёзный Вильде» об Утопии и Эстонии	<i>Эдуард Вильде</i>	587
Старый Тарту	<i>Отть Кангиласки</i>	596
Рецензия: Hitler-Stalin-Pakt 1939: Das Ende Ostmitteleuropas? Mit Beiträgen von Rolf Ahmann, Heino Arumäe, Armin Heinen, Jörg K. Hoensch, Kalervo Hovi, Erwin Oberländer und Gert v. Pistohlkors. Herausgegeben von Erwin Oberländer. Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag GmbH, 1989.	<i>Рейн Хельме</i>	626
Рецензия: Paul Alvre. Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised nr. 23.) Tallinn, Valgus, 1989.	<i>Кристиина Росс</i>	629
От редакции. Резюме		638
Истоки и смысл русского коммунизма. V	<i>Николай Бердяев</i>	641

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 1 rubla